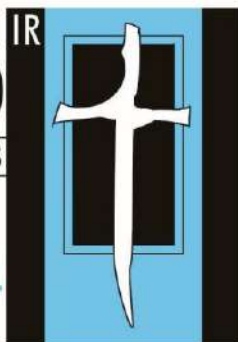

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2008 **2**(24)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2008 2(24)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2008

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė

DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Uldis Neiburgs

- Latvijas pasipriešinimo judėjimas vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1945 m.):
mokslinio tyrimo problemos ir laimėjimai.....7
- The Resistance Movement in Latvia during the Nazi German Occupation
(1941–1945): Research Problems and Achievements 20

Lijana Pušinskytė

- Žodinės istorijos metodas, jo taikymo rezistencijos tyrimuose problemos 22
- Oral Method of History in the Investigation into the Resistance 33

Arūnas Bubnys

- Lietuvių savisaugos dalinių Vilniaus apygardos batalionai (1941–1944 m.) 35
- The Vilnius Region Battalions of the Lithuanian Self-Defence Subunits (1941–1944).....61

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Tarptautinė konferencija „Trėmimai – nusikaltimai žmoniškumui.

- Istorija ir atmintis“ 62

Birutė Burauskaitė

- Lietuvos vaikai – 1948-ųjų tremtiniai 64

Aigi Rahi-Tamm

- Trėmimų tyrimai Estijoje: dabartinė padėtis ir perspektyvos 71

Aleksandr Lysenko

- Trėmimai Vakarų Ukrainoje: bausmė už nelojalumą (1939–1941 m.) 79

Heinrihs Strods

- Nepriklausomybės idėja, trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas (1940–1991 m.) 87

<i>Tamara Vronskaja</i>	
Represijos prieš pasipriešinimo dalyvių šeimų narius Vakarų Ukrainoje (1944–1952 m.)	94
<i>Jana Polianskaja</i>	
Lietuvių trėmimas į Krasnojarsko kraštą 1948 m.	101
<i>Meelis Saueauk</i>	
Komunistų partijos vaidmuo vykdamas masinius trėmimus Estijoje	106
<i>Aleksandr Daniel</i>	
Iš kur mes apie tai žinome? Lietuvių pasipriešinimas ir sovietinis teroras šeštojo–septintojo dešimtmečių literatūroje	110
<i>Ainars Bambals</i>	
Archyvinė medžiaga kaip istorijos šaltinis apie 1941, 1949 ir kitais metais ištremtus Latvijos gyventojus	114
<i>Kristina Burinskaitė</i>	
KGB prieš buvusius politinius kalinius ir tremtinius	121
<i>Irena Šutinienė</i>	
Sovietinių represijų atminties reikšmės lietuvių autobiografijose.....	127
<i>Iveta Skinke</i>	
Latvijos piliečių trėmimas 1949 m. kovo 25 d. Struktūrinė analizė	135
<i>Irina Flige</i>	
Lietuvių tremtinių atminimas šiuolaikinėje Rusijoje.....	146
<i>Terje Anepaio</i>	
Sovietinės represijos Estijoje: atminimas ir įamžinimas XXI a.	154
KRONIKA – CRONICALS	158
KNYGOS –BOOKS	182
MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	183

Uldis Neiburgs

Latvijos pasipriešinimo judėjimas vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1945 m.): mokslinio tyrimo problemos ir laimėjimai

Straipsnyje apžvelgiamas Latvijos pasipriešinimo judėjimas nacių okupacijos laikotarpiu, jo ryšiai su kitomis Baltijos pasipriešinimo organizacijomis, iškeliamos šios temos mokslinio tyrimo problemos ir galimi sprendimo būdai.

BENDRAS PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMO APRAŠYMAS

Pasipriešinimas nacių okupuotoje Latvijoje yra viena neišspręstų šio regiono Antrojo pasaulinio karo laikotarpio istorijos problemų¹. Kitaip nei jų bendraminčiai daugelyje Vakarų Europos valstybių, kurių tautos, nugalėjus Adolfo Hitlerio Vokietiją, atgavo laisvę, Latvijos pasipriešinimo judėjimo dalyviai buvo priversti veikti daug sunkesnėmis sąlygomis, kai kova su vienu okupantu nevedė tiesiai į suverenumo atkūrimą – ji vyko gresiant pavojui grįžti į kitą okupacinę režimą. Taigi Latvijos kova dėl šalies nepriklausomybės atkūrimo buvo kova su abiem okupantais – komunistais ir naciais; tą patvirtina pasipriešinimo judėjimas ir

tai, kad šio judėjimo dalyviai patyrė abiejų okupacinių režimų represijas².

Susiklosčius tokioms aplinkybėms, kai pasipriešinimo judėjimas nebuvo suinteresuotas, kad nacių Vokietijos ginkluotosios pajėgos silpnėtų kovoje su Sovietų Sąjunga, kai dalis šio judėjimo narių dalyvavo karinėje žvalgyboje ir kaupė ginklus bei amuniciją, daugelis judėjimo dalyvių žodžiu ir raštu skleidė informaciją, trukdydami vykdyti okupacinio režimo nurodymus, mėgindami pasinaudoti savo pareigomis, kad patarnautų Latvijos žmonių interesams, ir stiprindami visuomenės pasiryžimą siekti laisvos bei nepriklausomos Latvijos valstybės. Pasipriešinimo judėjimo nacių okupuotoje Latvijoje ištakos glūdi nelegalioje Latvijos patriotų kovoje su 1940–1941 m. sovietiniu okupaciniu režimu. Ta kova nesibaigė nacių Vokietijai kapituljavus 1945 m. gegužės 8 d., o atkakliai vyko toliau, iš pradžių ginkluota, vėliau nesmurtine forma, per visą pokario sovietinės okupacijos laikotarpį iki Latvijos nepriklausomybės atkūrimo. Ši pasipriešinimo judėjimo forma pasirodė esanti labai patvari – ji tęsėsi pokarinės sovietų okupa-

cijas metais, be to, turėjo didelį poveikį tam, kad po pusės amžiaus buvo atkurta Latvijos nepriklausomybė³.

Pasipriešinimo judėjimas nacių okupuotoje Latvijoje ėgijo išoriškai teisėtos, bet iš tikrųjų slaptos veiklos prieš okupacinį režimą pobūdį, nes daugelis šio judėjimo dalyvių dirbo įvairiose Vokietijos okupacinės valdžios administracinėse, ekonominėse, karinėse ir kitose struktūrose. Buvęs pasipriešinimo judėjimo dalyvis Arturas Nepartas (1921 m.) vaizdžiai apibūdino šią veiklos formą, rašydamas, kad „pasipriešinimą vokiečiams organizavo daugelis svarbiausių Latvijos įstaigų, kurioms tiesiogiai vadovavo pasipriešinimo dalyviai arba aktyvūs jų rėmėjai. Švietimo generalinis direktoratas daugiausia prisidėjo prie to, kad Latvijos jaunimas išsaugotų patriotinę dvasią, ir tuo pat metu jam buvo taikomi aukšti, kaip karo sąlygomis, mokymo standartai. Daug mokyklų inspektorių, mokytojų ir studentų aktyviai dalyvavo pasipriešinimo judėjime, ir direkcija apie tai žinojo. Taigi šis visą Latviją apėmęs centralizuotas ir koordinuotas aparatas ne tik tvarkė švietimo reikalus, bet ir buvo susijęs su visais Latvijai rūpimais dalykais ir kiek galėdamas aktyviai palaikė pasipriešinimo grupių steigimąsi, jų ryšius ir veiklą. Pasipriešinimo judėjimo vadai dažnai tardavosi su teisingumo generaliniu direktoriumi politiniais klausimais ir dėl veiklos. Žemės ūkio generalinis direktorius aktyviai prisidėjo prie to, kad būtų išsaugotos mūsų ekonominės vertybės“⁴. Manau, kad ateityje Latvijos istorikai turėtų kur kas daugiau dėmesio skirti tokioms pasipriešinimo apraiškoms.

Antra vertus, pasipriešinimo judėjimas nacių okupuotoje Latvijoje turėjo ir organizuotos, ir neorganizuotos veiklos požymių. Tai buvo nelegali pavienių asmenų ir organizacijų, veikusių už okupacinio režimo ribų, veikla, kurioje dalyvavo įvairių socialinių bei politinių visuomenės sluoksnių atstovai,

įskaitant buvusius Latvijos demokratinės respublikos politikus ir seimo (parlamento) narius bei radikalios tautinės organizacijos „Pērkonkrusts“ (Perkūno trenksmas) narius⁵.

Iki šiol neskelbtuose dokumentuose galima rasti įrodymų, kad veikė kelios pasipriešinimo grupės, pavyzdžiui, „Latviešu Nacionālistu savienība“ (Latvijos tautinė sąjunga), „Brīvā Latvija“ (Laisva Latvija), „Latvijas Vanagu organizācija“ (Latvijos vanagai), „Jaunpulki“ (Naujieji pulkai), „Latvijas Sargi“ (Latvijos sargai) ir kitos⁶. Buvo leidžiama daug slaptų laikraščių, pavyzdžiui, „Latvija“ (Latvija), „Tautas Balss“ (Tautos balsas), „Latviešu Ceļš“ (Latvijos kelias), „Brīvā Latvija. Latvju Raksti“ (Laisva Latvija. Latviški straipsniai), „Lāčplēsis“, „Par Latviju“ (Už Latviją); juose buvo reaguojama į nepopuliariausius vokiečių okupacinės valdžios įsakus ir smerkiamas latvių kolaravimas su okupantais⁷.

Nuo 1943-ųjų vasaros buvęs Latvijos ambasadorius Stokholme Voldemārs Salnais (1886–1948 m.) ėmė aktyviai domėtis nacių okupuotos Latvijos padėtimi ir suvokė, kad būtina organizuoti centralizuotą tautinio pasipriešinimo judėjimą. Tuo pačiu metu Latvijoje vyko ir kiti panašūs įvykiai: Leonidas Siliņis (1916–2005 m.), aukštas Latvijos centrinės valdybos (LCV) pareigūnas, 1943 m. liepos 22 d. atvyko per Baltijos jūrą užmegzti ryšių; tą pačių metų rugpjūčio 13 d. keturių didžiausių Latvijos politinių partijų – Latvijos socialdemokratų darbininkų partijos, Ūkininkų sąjungos, Demokratinio centro ir Latgalos krikščionių ūkininkų partijos – atstovai Rygoje oficialiai įkūrė LCV.

LCV rėmė demokratinės ir nepriklausomos Latvijos atkūrimą 1922 m. priimtos Konstitucijos pagrindu. 1944 m. kovo mėn. LCV parengė politinį memorandumą, kurį pasirašė 188 Latvijos politikos ir visuomenės veikėjai, buvę ministrai, parlamento

nariai, universitetų profesoriai, dvasininkai, teisininkai ir t. t.⁸ Šiuo dokumentu buvo išreikštas Latvijos žmonių siekis priešintis nacių politikai, be to, tai buvo nepriklausomybės deklaravimas Vakarų vyriausybėms. Minėta veikla tęsėsi iki 1944 m. vidurio, kai Latvijos diplomatų Vakaruose ir LCV santykiai pasiekė kulminaciją. Ta veikla apėmė keitimąsi informacija, nelegalų laivų kursavimą Baltijos jūra ir t. t.⁹ Minėti ryšiai labai susilpnėjo po to, kai Latvijoje buvo suimti keli LCV vadovai, tarp jų Konstantinas Čakstė (1901–1945 m.), Bruno Kalniņis (1899–1990 m.) ir kiti.

Tuo metu, kai Latvijoje vieną okupacinį režimą keitė kitas, LCV nebuvo pajėgi sudaryti veiklią laikinąją Latvijos vyriausybę ir įgyvendinti planus dėl užsienio karinės pagalbos, taigi ji negalėjo veiksmingai panaudoti generolo Janio Kurelio (1882–1954 m.) būrio ir kitų Latvijos dalinių karinio potencialo Latvijos nepriklausomybei atkurti. 1944 m. lapkričio mėn. vokiečiams sunaikinus kureliečių branduolį, tik leitenanto Roberto Rubenio (1917–1944 m.) vadovaujamo bataliono kareiviai aktyviai susivienijo kovai su naciais. Aštuonis vadovaujančius J. Kurelio karininkus SS ir Liepojos policijos teismas 1944 m. lapkričio 18 d. nuteisė mirties bausme. Daugiau kaip 1300 vyrų buvo suimti ir išsiųsti į koncentracijos stovyklas Vokietijoje. Sunaikindami kureliečius vokiečiai sudavė stiprų smūgį tautiniam pasipriešinimo judėjimui¹⁰.

Vertinant dabartinių istoriografijos specialistų atliekamus pasipriešinimo judėjimo istorijos tyrimus, galima iš esmės sutikti su istoriko Antonijaus Zundaos nuomone, kad „ateityje reikėtų daugiau dėmesio skirti kitų pasipriešinimo organizacijų ir grupių, intelektualų, kaimo gyventojų, universitetų ir mokyklų studentų veiklai nušviesti ir mažiau – jau gerai ištirtiems klausimams, susijusiems su Latvijos centrine valdyba ir

Kurelio daliniu. Pasipriešinimo judėjimo nacių okupuotoje Latvijoje veiksmingumas neturėtų būti vertinamas remiantis tik kai kuriais kiekybiniais ar kokybiniais veiksniais, pavyzdžiui, išplatintų draudžiamų agitacinių lapelių, memorandumų ir laikraščių skaičiumi arba įvykdytomis akcijomis ar ardomąja veikla. Apskritai pasipriešinimas okupantams svarbus tuo, kad jis gynė aukštas visuomenės moralės normas ir demokratines vertybes“¹¹.

BENDRADARBIAVIMAS SU KAIMYNINIŲ ŠALIŲ PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMAIS

Karo metais Latvijos tautinio pasipriešinimo judėjimas palaikė ryšius su panašiomis Estijoje ir Lietuvoje veikusiomis pasipriešinimo grupėmis bei organizacijomis. Kartais buvo mėginama užmegzti ryšius ir su kitų nacių okupuotų Europos tautų pasipriešinimo grupių nariais. Baltijos valstybių pasipriešinimo judėjimų bendradarbiavimo nacių okupacijos laikotarpiu istorikai iki šiol nėra pakankami ištyrę iš dalies dėl istorinių šaltinių stokos. Apie tai savo leidiniuose šia tema diskutuoja tik žymūs Baltijos valstybių autoriai Dzintaras Ērglis ir Arūnas Bubnys¹².

Bendras supratimas apie pasipriešinimo judėjimo išplitimą nacių okupuotose Baltijos valstybėse pateikiamas apžvalgoje „Baltijos valstybių padėtis 1943 m. kovo mėn. pagal suomių šaltinius“. Šią apžvalgą parašė Latvijos ambasadorius Jungtinėse Valstijose Alfredas Bilmanis (1887–1948 m.), ir ji buvo paskelbta karo metais. Autorius joje pateikia tokią informaciją: „Pogrindžio judėjimo užmojai visose trijose Baltijos valstybėse didėja. Taip pat daugėja miškuose ir kitur besislapstančių nelegalių asmenų. Priežastis ta, kad kyla nemažai abejonių ir įtarimų, ar tik vokiečiai, naudodami tokias priemones

kaip legionai ir įdarbinimo tarnybos, nesiekia tų pačių rezultatų, kurių bolševikai siekė masiniais trėmimais. Tai skatina ir pagrindžio judėjimą, ir greitą nelegalių asmenų skaičiaus didėjimą. Tačiau šis pagrindžio judėjimas jokių būdu nėra komunistinis, o griežtai tautinis, patriotinis. Jei ir yra komunistų, tai labai nedaug, ir patriotinės organizacijos ryžtingai veikia prieš juos. Pasirodo draudžiami laikraščiai, kuriuose raginama vienyti tautą, kad ji protingai ir išmintingai pasipriešintų tiems okupacinės valdžios įsakams, kurie gali katastrofiškai sumažinti darbo jėgą. Pagrindinės patriotinės organizacijos yra susikūrusios visose trijose Baltijos šalyse.¹³

Šiuo metu istorinėje literatūroje skelbiama fragmentiška informacija apie Baltijos pasipriešinimo judėjimų bendradarbiavimą gali būti papildyta Vokietijos ir Baltijos valstybių archyvuose esančiais dokumentais šia tema. Tie dokumentai padėtų tiksliau įvertinti tokių tarptautinių ryšių reikšmę¹⁴.

Daugelis istorijos šaltinių liudija, kad Latvijos socialdemokratai palaikė nelegalius ryšius su Baltijos tautų ir Skandinavijos socialdemokratais. Lietuvos socialdemokratų atstovas Pranas Briūnas 1942–1944 m. bent penkis kartus keliavo į Rygą, kur susitiko su B. Kalniū, o vėliau su Paulu Grunduliu¹⁵. 1943 m. rudenį Lietuvos pasipriešinimo judėjimo vadovai P. Briūnas, Kipras Bielinis ir Jeloveckis susitiko su Latvijos socialdemokratais Jelgavos apskrities Platone rajone, „Zilēni“¹⁶. Šiame susitikime buvo aptartas kartu parengtas ir vėliau išplatintas pranešimas „Baltijos tautų darbininkai Vokietijos ir Rusijos okupacijų metais“. Jame pabrėžiama, kad Baltijos tautos buvo tarsi girnos tarp SSRS ir Vokietijos, o Vakarų demokratijos pergalė – vienintelė jų išsigelbėjimo viltis¹⁷.

Vienas svarbiausių Baltijos pasipriešinimo judėjimo memorandumų buvo 1943 m.

gruodžio mėn. parengtas „Pareiškimas Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonių vardu“. Jis pasiekė Švedijos užsienio reikalų ministeriją ir užsienio ambasadas Stokholme. Išsiųsdamas šį dokumentą JAV valstybės departamentui, JAV ambasadorius Stokholme Hershelis W. Johnsonas 1944 m. kovo 22 d. rašė: „Turimomis žiniomis, šis pareiškimas atsirado ne tarp Baltijos tremtinių, o šiuo metu Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje aktyviai veikiančiose žmonių grupėse. Pastarojo meto Baltijos šalių emigrantų vizitai į Švediją rodo, kad šios grupės telkiasi apie pagrindžio pasipriešinimo organizacijas visose trijose šalyse ir kad tas organizacijas remia arba joms bent prijaucia daugelis Baltijos šalių gyventojų, kurių požiūris atitinka pareiškime išdėstytą požiūrį [...]. Be to, pabėgėliai teigia, kad Baltijos šalyse iš esmės tikima, jog Vokietija pralaimėjo karą ir jai anksčiau ar vėliau teks atsisakyti savo valdžios šiose šalyse, tad vienintelė šalis, šiuo metu kelianti pavojų jų nepriklausomybei, yra Sovietų Sąjunga.“¹⁸

LCV istorijos tekstuose, kurie anksčiau buvo labai vertinami, dažniausiai pabrėžiami LCV nuopelnai organizuojant Latvijos, Estijos ir Lietuvos pasipriešinimo judėjimų bendradarbiavimą. Istorikas D. Ėrglis rašo, kad visos trys Baltijos tautų pasipriešinimo organizacijos palaikė nuolatinį ryšį¹⁹, bet jis neįvertina tuometinių jų susitikimų svarbos. Aktyvus LCV narys L. Siliūnis savo rašiniuose mini tik tris susitikimus, kuriuose buvo aptartos bendradarbiavimo galimybės, – 1944 m. sausio, kovo ir balandžio mėn.²⁰

Atskirose ataskaitose, pateiktose įvairiuose dokumentuose, nurodoma informacija, patvirtinanti, kad 1944 m. pirmąjį pusmetį Rygoje vyko minėti trys Baltijos pasipriešinimo judėjimo vadovų susitikimai. Remiantis Ostlando saugumo policijos vado ir SD ataskaita, sausio 8 ir 9 d. Rygoje vyko Latvijos ir Lietuvos pasipriešinimo judėjimo atstovų susitikimas (konferencija). Jame LCV

pirmininkas K. Čakstė, B. Kalniņis ir buvęs ministras Ludvigas Sēja (1885–1962 m.) kartu su Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto pirmininku profesoriumi Steponu Kairiu aptarė bendradarbiavimo galimybes. Dėl techninių priežasčių į šį susitikimą negalėjo atvykti Estijos pasipriešinimo judėjimo dalyviai²¹.

Konferencijoje buvo diskutuojama šiais klausimais: 1) abipusis ryšys; 2) bendros politinės padėties apibūdinimas; 3) Latvijos ir Lietuvos elgsena, jei įsiveržtų bolševikai; 4) požiūris į vokiečių okupaciją; 5) bendradarbiavimo konfederacijos forma galimybė. Latvijos ir Lietuvos atstovai pripažino, kad kaimyninės šalys turi vienytis ir dirbti kartu. Konferencijos dalyviai padėkojo Baltijos šalių ambasadoriams už jų bendrą darbą užsienyje siekiant atkurti suverenitetą *de facto* ir palinkėjo jiems dar artimiau bendradarbiauti ateityje²².

Pasak istoriko A. Bubnio, vienintelis apčiuopiamas Rygos konferencijos rezultatas buvo „Baltijos“ informacinio biuletenio paskelbimas. Pirminis šio biuletenio tikslas buvo skelbti bendrą visų Baltijos šalių kovą su priešu. Deja, iki antrosios sovietų okupacijos Baltijos kraštuose spėta paskelbti tik kelis šio leidinio numerius²³.

Estijos SSR NKGB komisaras 1945 m. sausio mėn. išsiaiškino, kad 1944 m. kovo 15 d. Rygoje, „aktyvaus nacionalisto ir buvusio Latvijos prezidento sūnaus“ K. Čakstės bute, įvyko nelegalus Estijos ir Latvijos pasipriešinimo grupių narių susitikimas. Jame dalyvavo ir „Estijos Respublikos tautinio komiteto“ atstovas Ernastas Kullis, taip pat K. Čakstė, B. Kalniņis ir L. Sēja. Buvo aptartas „tautinio elemento“ veiklos Baltijos šalyse koordinavimas²⁴.

Kitas Baltijos valstybių pasipriešinimo judėjimo vadovų susitikimas vyko Rygoje 1944 m. balandžio 15 d. Jame aptarti šie klausimai: 1) keitimasis informacija apie Baltijos

valstybių politines ir ekonomines sąlygas; 2) tikrosios karinės ir politinės padėties įvertinimas; 3) pasipriešinimo judėjimo veiklos koordinavimas; 4) Baltijos tautų konfederacijos steigimas²⁵.

Užkoduotoje K. Čakstės ataskaitoje, skirtoje LCV užsienio delegacijai Švedijoje, rašoma, kad susitikimo dalyviai tikėjosi, jog SSRS puls Baltijos tautas, todėl planavo „su ginklais rankose, iš visų jėgų bet kokiomis aplinkybėmis ginti savo šalį ir kovoti su bendru priešu dėl savo suverenumo atkūrimo, pasinaudojant bet kokia išorine pagalba. Tinkamu metu tautos sukurs savo vyriausybes“²⁶. Klausimas dėl konkrečios Baltijos valstybių konfederacijos organizavimo buvo atidėtas iki tol, kol susiklostys palankesnės aplinkybės.

Deja, šiems ketinimams tomis istorinėmis aplinkybėmis nebuvo lemta išsipildyti. Netrukus buvo suimti keli Baltijos pasipriešinimo judėjimo dalyviai. 1944 m. balandžio 21 d. Taline Vokietijos saugumui pavyko suimti iš Suomijos grįžtantį Lietuvos kurjerį Kazį Ambraziejų. Be to, saugumas perėmė susitikimų Rygoje medžiagą, kurioje buvo dalyvių pavardės ir diskusijų turinys. Yra dvi versijos, kaip vokiečių saugumas aptiko Baltijos šalių pasipriešinimo judėjimo vadovus. Pagal pirmąją versiją Lietuvos kurjeris, Estijoje būdamas girtas, atkreipė vokiečių valdžios dėmesį. Pagal antrąją – estė, supratusi, kad jos vyras dalyvauja pasipriešinimo judėjime, apie tai pranešė vokiečių karininkui, kuris buvo jos meilužis, ir šis įspėjo nacių valdžią²⁷.

Ostlando saugumo policijos ir SD vadas 1944 m. gegužės 2 d. ataskaitoje rašė, kad balandžio 21 d. buvo suimtas Lietuvos armijos pirmasis atsargos leitenantas K. Ambraziejus ir keli kiti šnipinėjimo organizacijos nariai. Estijoje buvo suimta 100 žmonių, o Latvijoje tik šeši. Gali būti, kad visose trijose valstybėse dar bus suimta daugiau žmonių. Sklinda gandai apie grupę, kuri, kiek žinoma, nėra

įkūrusi apibrėžtos organizacijos. Šiai grupei vadovauja šeši asmenys, padedami šešių patarėjų. Vadai yra iš inteligentijos sluoksnio. Tam tikri faktai leidžia spėti apie savivaldos politinių grupių neteisėtas užmačias. Minėta organizacija palaikė ryšius su Estijos emigrantų grupėmis Suomijoje ir Švedijoje, o šios emigrantų grupės – su Vakarų šalimis. Vienas iš šios Ostlande veikiančios grupės tikslų buvo padėti pagrindą ginkluotų dalinių formavimui tuo atveju, jei Vokietijos frontas šiaurėje žlugtų. Taip pat apsvastyta galimybė gauti ginklų iš Švedijos ir Suomijos²⁸.

Buvusių Latvijos pasipriešinimo judėjimo dalyvių raštuose dar minimas ryšys su Danijos pasipriešinimo dalyviais; šį faktą reikia nuodugniau išnagrinėti²⁹. Galimas dalykas, kad svarbus vaidmuo palaikant ryšius teko socialdemokratų inžinieriui Jāniui Irbēniui (1905–1962 m.). Vokiečių okupacijos metais jis neva mokslo reikalais keletą kartų lankėsi Danijoje ir Švedijoje, kur susitiko ir pasikeitė informacija su žymiais politinių grupių atstovais³⁰. Ankstesnės studijos patvirtina ir tai, kad epizodiniai nelegalūs ryšiai buvo užmegzti su Lenkijos pasipriešinimo judėjimo oficialiu pareigūnu Stanislavu Blaževičiumi ir kitais lenkų pasipriešinimo dalyviais³¹.

Tačiau Latvijos pasipriešinimo judėjimas neįstengė pasiekti galutinio tikslo – atkurti Baltijos valstybių nepriklausomybę. Esant tokiai politinei padėčiai, kai Baltijos šalių teritoriją kontroliavo dvi karinės jėgos – nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos, – tai buvo neįmanoma.

RYŠIAI SU VAKARŲ SĄJUNGININKAIS IR SKANDINAVIJOS ŠALIMIS

Svarbus Latvijos, panašiai kaip ir Estijos bei Lietuvos, pasipriešinimo judėjimo istorijos tyrimo aspektas yra judėjimo dalyvių pastangos pasidalyti su įvairių Vakarų

Europos šalių karine žvalgyba ir užsienio ministerijomis informacija apie įvykius nacių okupuotoje teritorijoje. Pastaraisiais metais parašyta keletas darbų, kuriuose dokumentais patvirtinami pasipriešinimo judėjimo dalyvių mėginimai užmegzti ir palaikyti ryšius su Vakarais. Tai Andrew Ezergailio 2002 m. parašytas darbas „Stokholmo dokumentai. Vokiečių okupacija Latvijoje 1941–1945 m.: Ką žino Amerika?“³², paskelbtas Rygoje; 2005 m. Vilniuje išleista Tomo Remeikio knyga „Vokiečių okupacija Lietuvoje 1941–1945 m.: JAV pasiuntinybės Stokholme depešos“³³ ir „Išsaugotas lojalumas: Estijos vyriausybė 1940–1992 m.“³⁴, kurioje paskelbta daug karo meto dokumentų iš Švedijos ir kitų užsienio archyvų.

Vienas svarbių informacijos maršrutų vedė pas publicistą Antaną Valiukėną (1913–1946 m.), kuris pabėgo nuo sovietų okupacijos Lietuvoje ir kuriam buvo leista per karą gyventi Vokietijoje. Medžiagą A. Valiukėnui iš Lietuvos perduodavo patikimi kurjeriai, kurie Lietuvoje turėjo oficialius postus ir, kaip vokiečių tarnybų valdininkai, galėjo laisvai keliauti į Vokietiją. Šią informaciją įvairiais diplomatiniais kanalais, įskaitant Švedijos karo atašė Berlyne pulkininką Carlą H. Julin-Dannfeltą, teikė buvęs Lietuvos ambasadorius Stokholme Vytautas Gylys (1886–1959 m.). Antras svarbus maršrutas, kuriuo keliavo įvairūs kurjeriai, buvo Baltijos jūra; ją perplaukus dokumentai buvo perduodami tiesiai į rankas. Svarbiausias vaidmuo čia teko Kauno universiteto profesorius Algirdui Vokietaičiui (1909–1994 m.)³⁵.

Panašiu būdu Estijos ir Latvijos judėjimų dalyvių nelegaliai siunčiamą informaciją gaudavo buvę Estijos ambasadoriai Helsinkyje ir Stokholme Aleksanderis Warma (1890–1970 m.) ir Heinrichas Laretei (1892–1973 m.)³⁶ bei buvęs Latvijos ambasadorius Stokholme V. Salnais³⁷. Visi trys Baltijos pasipriešinimo judėjimai palaikė glaudžius ryšius

su buvusiais jų šalių ambasadoriais Stokholme; pastarieji savo ruožtu ieškojo ryšių su britų (SIS) ir amerikiečių (OSS) saugumo tarnybomis, kurioms teikė informaciją apie padėtį vokiečių okupuotose Baltijos šalyse. Nežinoma, ar už gautą informaciją Baltijos ambasadoriams buvo duoti kokie nors politiniai pažadai, bet šiandien akivaizdu, kad po karo vykusiose konferencijose Vakarų sąjungininkai patys nė karto neiškėlė Baltijos valstybių suverenumo klausimo, į kurį Baltijos šalių ambasadoriai (jų veikla Londone ir Vašingtone dar buvo pripažįstama teisėta) sudėjo savo viltis³⁸.

Antra vertus, bendra šiuolaikinėje Latvijos istoriografijoje vyraujanti koncepcija, kad pirmoji oficiali informacija apie nacių okupuotos Latvijos padėtį Vakaruose gauta po to, kai 1943 m. į Švediją atvyko LCV veikėjas L. Siliņis, nėra visiškai tikslūs³⁹. Pasak buvusio Latvijos karinio jūrų laivyno povandeninių laivų skyriaus leitenanto Austrio Ķirsio (1915–1995 m.) pranešimų, padarytų tuo po Antrojo pasaulinio karo, iki 1942 m. į švedų kalbą buvo išverstos trys ilgos ataskaitos apie įvykius ir gyvenimo sąlygas okupuotoje Latvijoje. A. Ķirsio manymu, vertėjas buvo nelegalios Latvijos tautinės sąjungos (LTS) narys leitenantas Indriķis Ruckulis (1890–?), kuris buvo susijęs ir su Rygos uosto policijoje įsikūrusia pasipriešinimo grupe. Tada buvo užmegzti ryšiai su Švedijos laivų kapitonais, kurių buvo prašoma pristatyti dokumentus į Švedijos užsienio reikalų ministeriją arba Didžiosios Britanijos ar Junginių Amerikos Valstijų ambasadas Stokholme⁴⁰.

Kadangi oficialių pareiškimų, patvirtinančių, kad LTS dokumentai Švedijoje buvo gauti, iki šiol nerasta, tuo patikėti galima tik iš dalies. Archyvų medžiaga rodo, kad ir buvęs Latvijos ambasadorius V. Salnais, ir Vakarų diplomatai Stokholme jau iki 1942 m. pabaigos–1943-ųjų pradžios (dar gerokai prieš LCV pradant veiklą) buvo

gavę informacijos apie pasipriešinimo judėjimą ir bendras sąlygas nacių okupuotoje Latvijoje.

Taigi 1942 m. lapkričio mėn. Stokholme viešai pasirodė išsami buvusio Latvijos ambasadoriaus šioje šalyje ataskaita „Vieneri vokiečių okupacijos Latvijoje metai“. Toje ataskaitoje jis apibūdino nacių okupacinę politiką ir pabrėžė vis didėjantį latvių nusivylimą⁴¹. Jau nuo 1942-ųjų veikė JAV ambasados Stokholme remiamas Strateginių paslaugų tarnybos Baltijos valstybių skyrius⁴². Jis gaudavo informaciją iš legalių šaltinių, pavyzdžiui, Vokietijos radijo laidų ir straipsnių spaudoje, o vėliau iš Latvijos pasipriešinimo judėjimo, kuris buvo užmezgęs slaptus ryšius jūra su Švedija. Informacijos šaltinis buvo ir Latvijos pabėgėliai Švedijoje. JAV ambasadorius Stokholme H. W. Johnsonas 1943 m. kovo 3 d. pranešime pažymėjo, kad „Latvijoje veikia ne mažiau kaip dvi pagrindžio organizacijos, leidžiančios nelegalius laikraščius ir apskritai tarpusavyje bendradarbiaujančios vykdant antisovietinę bei antivokišką veiklą. Viena iš tų organizacijų buvo įkurta vokiečių okupacijos laikotarpiu, kita – valdant sovietams. Nors tiksliai ir nežinoma, bet numanoma, kad veikia ir komunistų partija“⁴³.

Šiuo metu turimi dokumentai patvirtina ir tai, kad nacių okupuota Latvija buvo susidomėjusi ir Skandinavijos žvalgybos tarnyba, palaikiusi ryšį su Latvijos pasipriešinimo judėjimo vadovais. Šiandien žinoma, kad karo metu Švedijos žvalgybos informatorius Gerhardas Brēmanis, tuo metu dirbęs Latvijos žemės savivaldos švietimo ir kultūros tarnyboje, nuolat susitikinėjo su Švedijos žvalgybos vadu kapitonu Helmutu Ternbergu, kuris keletą kartų buvo pats atvykęs į Rygą⁴⁴.

Be to, informaciją įtakingiems Suomijos politiniams sluoksniams teikė buvęs radikaliųjų tautinės organizacijos „Pērkonkrusts“

vadovas Gustavas Celmiņis (1899–1968 m.), kurio žmona buvo suomė. Jam padėjo Vokietijos oro pajėgose tarnavę Suomijos karininkai, tarp jų majoras Atianenas⁴⁵. G. Celmiņis ir pats rašė straipsnius nelegaliam laikraščiui „Brīvā Latvija. Latvju Raksti“, kuriam medžiaga buvo imama ir iš švediškų bei suomiškų šaltinių⁴⁶.

Draudžiamus ryšius ne tik su kitų Baltijos valstybių bendrapartiečiais, bet ir įvairiais Skandinavijos bei Danijos politikų sluoksniais palaikė ir Latvijos socialdemokratai. Į kai kuriuos iš jų buvo įsitraukęs Suomijos socialdemokratų vadovas Vaino Tanneris (1881–1966 m.), Švedijos laikraščio „Morgon Tidningen“ redaktorius Richardas Lindstromas (1894–1950 m.) ir Danijos pasipriešinimo judėjimo vadovas Poulas Andersen (1922–2006 m.)⁴⁷. Iš kitų istorinių pranešimų žinoma, kad daug pasipriešinimo judėjimo dalyvių buvo laikomi nacių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose, įtarti rinkę informaciją britų žvalgybai. Tarp įkalintųjų buvo Valdis Purinš⁴⁸, Albertas Dullis (1911–1997 m.)⁴⁹ ir Alida Niklase (1917–2000 m.)⁵⁰, o jų veikla faktiškai niekada nebuvo tirta.

Informacija apie britų slaptųjų žvalgybos tarnybų (SŽT) ir LCV ryšius bei apie generolo J. Kurelio būrį pasirodė istorinėje literatūroje. Britų istorikas Tomas Boweris rašo, kad britų SŽT kontaktinis asmuo Latvijoje karo metais buvo Valdemaras Ģinteris (1899–1979 m.), o Švedijoje SŽT palaikė glaudų ryšį su buvusiu Latvijos ambasadoriumi Stokholme V. Salnais. Britų SŽT atstovai per Švedijos jūrų tarnybos kapitoną Johannsoną perdavė V. Salnais 50 tūkst. švediškų kronų ir padėjo įsigyti įvairių dokumentų bei leidimų. Svarbiausi informacijos šaltiniai Latvijoje buvo LCV narys Pēteris Klibiķis ir Vokietijos abvero (nacistinės Vokietijos armijos žvalgybos) leitenantas Ervinas Haselmannas⁵¹.

Pasak dokumentų, kapitonas Kristapas Upelnieks (1891–1944 m.), generolo J. Kurelio būrio karinio štabo viršininkas, manė, jog susidariusi padėtis yra panaši į 1919 m. padėtį. Jis tikėjo, kad būtina skelbti Latvijos tautinę nepriklausomybę ir sudaryti laikinąją vyriausybę, kuriai vadovaujant Latvijos ir Vokietijos ginkluotosios pajėgos tęstų kovą Kurše⁵². 1944 m. spalio 16 d. J. Kurelio būrio štabo būstinėje buvo kruopščiai parengti du ginkluoto pasipriešinimo planai. Pirmajame plane numatyta kureliečiams persikelti į Švediją, jei vokiečių kariuomenė evakuotųsi iš Kuršo. Tam tikslui tarp Ventspilio ir Liepojos reikėjo įkurti pakrantės bazę ir ginti ją tiek nuo vokiečių, tiek nuo rusų, sudarant sąlygas visiškai evakuacijai. Kadangi tokio masto operacijai turimų pajėgų nepakako, buvo nutarta susijungti su Latvijos legiono daliniais ir operaciją atlikti kartu. Antrasis planas buvo sumanytas tam atvejui, jei nepasisektų įkurti bazės. Jame numatyta ginkluotąsias pajėgas padalyti į mažesnes grupes ir, pasislėpus miškuose, laukti patogaus momento sukilti prieš sovietų pajėgas⁵³.

LCV vadovybė, su kuria buvo susijęs K. Upelnieks ir kiti J. Kurelio štabo karininkai, nei rėmė šiuos planus, nei atmetė. LCV būstinės štabo Švedijoje telegramoje buvo rašoma: „Britanijos atstovai duoda nurodymus ginti Kuršą, kol Baltijos jūroje pasirodys britų ir amerikiečių karinis jūrų laivynas. Šių laivų atvykimo į Baltiją laiko nurodyti negalima. Atsižvelgdami į aplinkybes ir turimus išteklius, nuspręskite, ar tai įmanoma įvykdyti, ir atitinkamai veikite. Jei vietos aplinkybės leistų, turi būti skelbiamas Latvijos tautos suverenitetas.“ Šios neaiškios aplinkybės neabejotinai lėmė tai, kad Kurše susirinko visi asmenys, susiję su 1944 m. K. Upelnieko organizuotu radiju. Jis davė nurodymus dėl transliuojamos medžiagos turinio, pabrėždamas: „Nesiuskite strateginių pranešimų, jei jie bus naudingi rusams

arba pateks į jų rankas. Jei anglai sugebės sustabdyti rusus, tada taip. Neleisim, kad mums perpjautų gerkles. Anglai nepajėgūs sustabdyti rusų teroro prieš latvius.“⁵⁴

Apskritai Vakarų slaptosios tarnybos iš Baltijos šalių pasipriešinimo judėjimų gaudavo daug vertingų dokumentų apie įvykius nacių okupuotose teritorijose. Tai liudija faktas, kad po Antrojo pasaulinio karo paskelbtuose oficialiuose leidiniuose apie JAV saugumo tarnybos (OSS) istoriją pabrėžiama, jog „tarp geriausios Antrojo pasaulinio karo metu rastos žvalgybinės medžiagos buvo medžiaga, Stokholme gauta ryšių su Baltijos valstybėmis kanalais“⁵⁵. Nepaisant to, JAV ir Didžioji Britanija nebuvo linkusios atsilyginti kažkuo apčiuopiamu, o tyliai sutiko su tuo, kad Baltijos valstybės liktų SSRS sudėtyje ir po Antrojo pasaulinio karo.

PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMO STATUSAS IR DALYVIŲ SKAIČIUS

Dar ilgai po karo, kai sovietų totalitarizmo sąlygomis Latvijoje nebuvo įmanoma objektyviai tirti tautinio pasipriešinimo judėjimo, buvo nepelnytai apleistas pasipriešinimo judėjimo dalyvių identifikavimo ir jų pavardžių paskelbimo klausimas.

Sovietinėje istoriografijoje minima tik nedidelė tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių dalis. Jie nesąžiningai vadinami „buržuaziniais nacionalistais“, „nacių žvalgybos agentais“, „pseudoopozicionieriais“ ir kitaip⁵⁶. Sovietų istorikų darbuose nutylima ir apie vokiečių valdžios represijas tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių atžvilgiu arba sąmoningai mažinamas tų represijų mastas. Yra tam tikrų tendencingų išimčių (pavyzdžiui, „tautos“ generolas J. Kurelis arba „garbės kaliniai“ G. Celmiņis ir B. Kalniņis). Toks vokiečių represijų traktavimas sukelia dirbtinį kontrastą tarp kelių tautiš-

kai nusiteikusių pasipriešinimo dalyvių ir kelių tūkstančių „sovietų patriotų“, kovojusių su naciais komunistų viešpatavimo laikotarpiu⁵⁷.

Daugiau šioje srityje nuveikta šių dienų istoriniais tyrimais, atliktais latvių tremties šalyse ir pirmiausia Latvijoje, nors svarbiausi darbai šia tema labai skiriasi. Kai kuriuose tik paminėta, kiek buvo tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių ir nacių represuotų žmonių (kartais šis skaičius net padidinamas), nors kituose, tikslesniuose dokumentuose konkrečiai nurodomos tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių pavardės ir aprašoma jų veikla, taip pat nacių bei sovietų režimo represijos jų atžvilgiu. Taigi šiandien, pagerbdami Haraldą Biezais, Valentine Lasmane ir L. Silinį⁵⁸, kurių darbuose, paskelbtuose tik XX a. paskutiniajame dešimtmetyje, dokumentais pagrįstos konkrečios pasipriešinimo judėjimo dalyvių pavardės, jų veikla karo metais ir okupantų valdžios represijos prieš juos, turime pripažinti ir naujausių studijų, pastaruoju metu papildžiusių minėtus darbus, vertę.

Istorikas D. Ērglis, nuodugniai išnagrinėjęs Latvijos SSR KGB baudžiamąsias bylas⁵⁹, nustatė 144 LCV aktyvistų ir rėmėjų bei 314 generolo J. Kurelio būrio narių pavardes; visi jie buvo sovietų valdžios represuoti po Antrojo pasaulinio karo⁶⁰. Tačiau ateityje mes turėtume pripažinti ne tik tuos, kurie nukentėjo nuo sovietų represijų, bet ir visus LCV veiklos dalyvius (politikus, asmenis, kurie plukdė laivais, palaikė radijo ryšį, kentėjo nuo nacių režimo). Tai mums padėtų tiksliai nustatyti kiekvieno asmens ryšį su LCV. Vertėtų palyginti LCV ir kitų tautinio pasipriešinimo judėjimo organizacijų narių, buvusių vokiečių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose, skaičiaus santykį⁶¹.

Istorikas U. Neiburgas, remdamasis 1946 m. Detmolde (Vakarų Vokietija) įsikūrusios Latvijos pasipriešinimo judėjimo

asociacijos archyvo medžiaga⁶², kuri visai neseniai buvo perkelta į Latvijos okupacijos muziejų, 21 Latvijos istorikų komisijos tome pirmą kartą platesniam visuomenės sluoksniui pristato 234 pasipriešinimo judėjimo narių pavardes ir pateikia informacijos apie jų dalyvavimą pasipriešinimo judėjime nacių okupuotoje Latvijoje⁶³. Šį darbą būtina tęsti, siekiant turėti kuo išsamesnę Latvijos pasipriešinimo judėjimo Antrojo pasaulinio karo metais dalyvių apžvalgą.

Šio klausimo aktualumą patvirtina ir Latvijos Respublikos Parlamento 1996 m. balandžio 25 d. priimtas įstatymas „Dėl tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvio statuso“, pagal kurį pasipriešinimo judėjimo dalyvio statusas taikomas nuolatiniais Latvijos Respublikos gyventojams: 1) kurie dalyvavo ginkluotoje ir pagrindžio pasipriešinimo kovoje prieš okupacinių režimų karinius dalinius ir administracijas; 2) kurie prisidėjo prie ginkluotos ir pagrindžio pasipriešinimo kovos, suteikdami kovotojams materialią bei kitokią pagalbą ir taip rizikuodami asmenine laisve bei keldami pavojų savo gyvybei; 3) kurie skleidė Latvijos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo idėją, platindami draudžiamą spaudą, atsisaukimus ir kitus leidinius, atvirai priešindamiesi okupaciniam režimui, jo nustatytai tvarkai arba jo ideologijai. Pagal šį įstatymą asmenys, kurie dalyvavo politinėse komunistų arba nacių režimo vykdytose represijose arba buvo nuteisti už sunkių tyčinių nusikaltimų įvykdymą, nelaikomi tautinio pasipriešinimo judėjimo nariais, jei nėra reabilituoti⁶⁴.

TEORINIS PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMO ASPEKTAS

Norint suprasti pasipriešinimo judėjimo veiklą Antrojo pasaulinio karo metais, svarbu susipažinti ne tik su praktiniu, bet ir su

teoriniu šio klausimo aspektu⁶⁵. Kitaip nei Vakarų Europos pasipriešinimo judėjimų istorija, istoriografija dar nenustatė aiškių mokslinių kriterijų, kuriais remiantis reikėtų tirti pasipriešinimo judėjimą nacių okupuotoje Latvijoje Antrojo pasaulinio karo metais. Tik per XX a. paskutinįjį dešimtmetį, žlugus totalitarinei sovietų sistemai ir jos ideologizuotai istoriografijai, šią temą įmanoma nagrinėti objektyviai ir moksliskai.

Tautinio pasipriešinimo judėjimo mokslinio tyrimo svarba pabrėžta keliuose probleminiuose straipsniuose, paskelbtuose įvairiuose periodiniuose leidiniuose, ir į juos reikėtų atsižvelgti rengiant kriterijus, taikytinus pasipriešinimo judėjimo apibrėžimui. Pavyzdžiui, Kārlis Kangeris, Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamento mokslinis tyrinėtojas, rašė: „Bendradarbiavimas (kolaboravimas) arba pasipriešinimas yra du okupuotos teritorijos gyventojų reagavimo į okupacinį režimą būdai. Ir bendradarbiavimo, ir pasipriešinimo formos gali būti įvairios. Tai ne tik sąmokslas ar ginkluota kova. Sėkmingo pasipriešinimo sąlygos yra šios: žmonių vienybė, bendras tikslas, pasipriešinimo valdymo centrai okupuotoje teritorijoje ir už jos ribų, abiejų centrų ryšys, veiklos finansinio rėmimo bazė (užsienyje), okupuotos šalies kaimynystėje įsikūrusi infiltracijos bazė, palanki šalis (sąjungininkė), remianti kovą su okupacine valdžia.“⁶⁶

Jau praėjusio amžiaus dešimtajame dešimtmetyje tiriant istoriją įsivyravo nuomonė, kad pasipriešinimo judėjimas yra nevienalytis – svarbiausias jo kryptis sudarė Latvijoje veikę tautinis ir sovietinis pasipriešinimo judėjimai (prie pastarojo nepriskiriamos komunistų diversantų ir partizanų grupės, kurios į Latviją per fronto liniją buvo perkeltos iš tolimų SSRS rajonų)⁶⁷. Kaip patvirtina neseniai atliktos istorikų Ēriko Jēkabsono⁶⁸ ir Marģerio Vestermanio⁶⁹ studijos, Antrojo pasaulinio karo metais nacių okupaciniam

režimui Latvijoje priešinosi ir lenkai bei žydai. Tačiau pastaruoju metu labiausiai akcentuojamas klausimas, ar apibrėžiant Latvijos „pasipriešinimo judėjimo“ sąvoką nereikėtų apsiriboti tik tuo pasipriešinimu, kurio tikslas buvo kovoti su abiem okupantais – nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga – dėl Latvijos nepriklausomybės atkūrimo, iš šios kategorijos išbraukiant vietos komunistų pogrindį⁷⁰.

Autoriaus nuomone, tikslų ir svarų mokslinį apibrėžimą galima pateikti apsvarsčius šias klausimų grupes: 1) ką reikėtų laikyti svarbiausiais pasipriešinimo judėjimo bruožais: patį pasipriešinimą okupantų režimui ar norimą pasiekti tikslą; 2) kaip būtų galima apibrėžti trumpalaikę pasipriešinimo veiklą, neapibrėžus ilgalaikių politinių tikslų (mobilizacijos sabotavimo, žydų, karo belaisvių ir kitų persekiojamų asmenų slėpimo, ekonominio sabotažo ir t. t.); 3) nuo kurio momento įvairūs veiksmai prieš okupacinę valdžią gali būti vadinami „pasipriešinimu“ ir kada – „pasipriešinimo judėjimu“; 4) koks terminas turi būti vartojamas Lenkijos Armijos krajos narių veiklai Latvijoje karo metais apibūdinti. Jų tikslas buvo Lenkijos nepriklausomybės atkūrimas; kai kurie šios armijos nariai netgi siekė, kad Latvijos teritorijos, kuriose gyvena lenkai, būtų prijungtos prie Lenkijos; 5) kaip reikėtų pavadinti tuos vietos gyventojų organizuotus ginkluotų partizanų dalinius (skirtingus nuo Sovietų Sąjungos infiltruotų), kurių tikslai buvo kitokie nei būrių, kovojusių dėl Latvijos nepriklausomybės⁷¹.

Norint atsakyti į šiuos ir kitus klausimus, reikia atlikti kruopštų ir daug laiko reikalaujantį darbą, išnagrinėti daugybę karo

meto dokumentų: pokario nacių bei sovietų okupacinės valdžios ir represinių institucijų, taip pat sąjungininkų bei neutralių valstybių žvalgybos tarnybų ir užsienio reikalų institucijų dokumentus, išsklaidytus po daugelį fondų, esančių Latvijos, Rusijos, Vokietijos ir kitų Vakarų valstybių archyvuose⁷², pasipriešinimo judėjimo medžiagos originalus⁷³ bei pasipriešinimo judėjimo dalyvių atsiminimus⁷⁴, papasakotus arba užrašytus po karo tremtyje arba Latvijoje, atkūrus nepriklausomybę. Tik laikantis profesionalių mokslinių kriterijų ir suradus teorinio bei empirinio istorijos aspektų pusiausvyrą, bus įmanoma sukurti sistemą, kaip nagrinėti ir aiškinti didelės apimties istorinius šaltinius apie pasipriešinimo judėjimą nacių okupuotoje Latvijoje, laisvą ir nuo istorinių stereotipų, ir nuo šių dienų politinių tendencijų.

Todėl gali būti, kad tikrasis Baltijos valstybių pasipriešinimo judėjimo istorinis pobūdis ir esmė geriausiai būtų atskleisti ne stengiantis pabrėžti individualias judėjimo savybes pagal nūdienos ideologinę sampratą, o veikiau mėginant įvairų jo turinį ir veiklą aiškinti kuo labiau atsižvelgiant į to meto istorinę padėtį. Taikydami tokį metodą galbūt suvoksime, kad visiškai tiksli nėra nė viena ankstesnė interpretacija: nei dabartinis historiografinis požiūris, kad pasipriešinimo judėjimu galima vadinti tik pasipriešinimo okupacinei valdžiai veiksmus, kuriais siekiama atkurti nepriklausomybę, nei ankstesnis požiūris, kad buvo atskiri – „tautinis“ ir „sovietinis“ – judėjimai. Abu paaiškinimai neatskleidžia daugialypės pasipriešinimo skalės, jie apima tik vieną ar dvi jo išraiškas. Todėl „pasipriešinimo judėjimo“ sąvoką reikia apibrėžti iš naujo. Ateityje dar yra ką tirti.

Nuorodos

¹ V. Rolmane, „The Resistance in Latvia during the Nazi Occupation (July 1941–May 1945)“, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Vilnius, 1999, p. 131–148; A. Zunda, „Resistance against Nazi German Occupation in Latvia: Positions in Historical Literature“, *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991* (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 14), Riga, 2005, p. 148–158; „Resistance to the Nazi Occupation“, D. Bleiere, I. Butulis, I. Feldmanis, A. Stranga, A. Zunda, *History of Latvia. The 20th Century*, Riga, 2006, p. 293–302.

² [A. Neparts], „Pretestības kustība“, *Latvju Enciklopēdija*, Stokholma, 1952–1953, 3. sēj., lpp. 2010.

³ U. Neiburgs, „Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācija laikā (1941–1945)“, *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 2000, Nr. ½, lpp. 43–58.

⁴ A. Neparts, *Pretestības kustība* [Milford, 1953], Latvijos okupācijas muzejus (LOM), Latvijos pasipriešinimo judējimo asociācijas archyvas (LPKDA).

⁵ R. G. Waite, „Some Aspects of Anti-German Sentiment in Latvia (1941–1944)“, *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.), Rīga, 2004, lpp. 154–176; B. M. Felder, „Die Spreu vom Weizen trennen... Die Lettische Kartei-Pärkonkrusts im SD Lettland 1941–1943“ Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2003. Varas patvaļa, Rīga, 2004, lpp. 47–68.

⁶ Latvijos valstybinis istorijos archyvas (LVVA), f. P-69, ap. 1, b. 26; f. P-82, ap. 1, b. 39; f. P-252, ap. 1, b. 26; f. P-1026, ap. 1, b. 7 ir t. t.; Bundesarchiv, Berlin (BA), R 6/14, R 6/45, R 6/165, R 6/167, R 6/306, R 58/223, R 90/4 etc.

⁷ Latvijos mokslų akademijos archyvas (LMAA), f. 40, ap. 5, b. 1–3; Latvijos valstybinis archyvas (LVA), f. 1986, ap. 1, b. 62, 25231 ir t. t.

⁸ *Latvijos Centrālās padomes 1944. gada 17. marta memorands* [Latvijos centrīnēs valdybos 1944 m. kovo 17 d. memorandumas], Latvijos karo muzejus (LKM), Inv. nr. 5-22742/1437-DK.

⁹ K. Kangeris, „Die organisierte flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944. Von Amerikanern finanzierte Aktionen“, *Paper presented at the 8th Conference on Baltic Studies in Scandinavia*, Stockholm, June 7–11, 1985; L. Siliņš, *The Latvian Central Council and boats to Sweden*, Uppsala, 2000.

¹⁰ „Latvijas Centrālā padome un ģenerāļa Jāņa Kureļa grupa“, Dz. Ērglis, *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lapauses*, Rīga, 2003, lpp. 61–93.

¹¹ A. Zunda, „Pretošanās kustība vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā“, *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.), Rīga, 2004, lpp. 235.

¹² D. Ērglis, „Latvijas Centrālās padomes un Lietuvas pretestības kustības sadarbība nacistiskās Vācijas okupācijas laikā (1943–1945)“, *Acta Baltica* '99, Kaunas, 1999, lpp. 199–203; „Resistance Contacts with Opposition Movements in Neighboring and Other Countries Abroad“, A. Bubnys, *Nazi Resistance Movement in Lithuania 1941–1944*, Vilnius, 2003, p. 116–148.

¹³ *Latvia under German occupation: 1941–1943*, Washington, 1943, p. 111–112.

¹⁴ BA, R 6/165, S. 99–100, R 6/45, S. 1–12, 30–37; Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. 3377, ap. 58, b. 268; LVA, f. 1986, ap. 1, b. 99; ap. 2, b. P-10448.

¹⁵ LVA, f. 1986, ap. 2, b. P-10448, t. 1, l. 167; t. 2, l. 347.

¹⁶ D. Ērglis, op. cit., lpp. 201.

¹⁷ B. Kalniņš, *Latvijas Sociāldemokratijas piecdesmit gadi*, Stokholma, 1956, lpp. 203.

¹⁸ National Archives II, College Park, MD (NA), Record Group 226, Entry 16, Box. 817, 67897 C.

¹⁹ D. Ērglis, op. cit., lpp. 20.

²⁰ E. Andersons, L. Siliņš u. c., *Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945*, Uppsala, 1994, lpp. 51.

²¹ BA, R 6/165, S. 99–100, R 6/45, S. 1–12.

²² Ibid., R 6/45, S. 30–37.

²³ A. Bubnys, op. cit., p. 128–129.

²⁴ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 268, l. 96–97.

²⁵ Ibid.

²⁶ E. Andersons, L. Siliņš u. c., *Latvijas Centrālā padome*, lpp. 76.

²⁷ Ibid., lpp. 76–77.

²⁸ BA, R 6/165, S. 99–100.

²⁹ A. Neparts, op. cit.

³⁰ *Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atminas*, Rīga, 2005, lpp. 388.

³¹ Ē. Jēkabsons, „Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944)“, *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.), lpp. 266–269.

³² *Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945: What Did America Know?*, edit. Andrew Ezergailis (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 5), Riga, 2002.

³³ *Lithuania under German Occupation 1941–1945. Despatches from US Legation in Stockholm*, compiled and edited by Thomas Remeikis, Vilnius, 2005.

³⁴ *Tootan ustavaks jāāda... Eesti Vabariigi valit-sus 1940–1992*, Tartu, 2004.

³⁵ A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi Aggression*, Chicago, 1998, p. 163–173; T. Remeikis, „Introduction“ *Lithuania under German Occupation 1941–1945. Despatches from US Legation in Stockholm*, p. 4–10.

³⁶ E. Uustalu, „The National Committee of the Estonian Republic“, *Journal of Baltic Studies*, 1976, No. 7, p. 210–217; E. Sarv, „Eesti Vabariigi konti-nuiteet 1940–1945“, *Tootan ustavaks jāāda... Eesti Vabariigi valit-sus 1940–1992*, p. 15–25.

³⁷ L. Siliņš, *Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās*, Rīga, 2001, lpp. 111–234; U. Neiburgs, „Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un ri-sinājumi“, *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.), Rīga, 2005, lpp. 369–392.

³⁸ K. Kangeris, „The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question: The Problem of Collaboration and War Criminals in the Baltic Countries“, *Modern Europe after Fascism 1943–1980*, vol. 1, New York, 1998, p. 739–740.

³⁹ L. Siliņš, op. cit., lpp. 189–190.

⁴⁰ U. Neiburgs, „Latviešu Nacionālistu savienī-ba un laikraksts „Tautas Balss“ pretošanās kustībā nacistu okupētajā Latvijā (1941–1942)“, *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. 2006. Karš pēc kara 1944–1956*, Rīga, 2007, lpp. 28–57.

⁴¹ Huverio karo, revolūcijas un taikos archyvas, Stanford (HI), Voldemārs Salnais, Box. 1.

⁴² G. C. Chalou, *The Secrets War: The Office of Strategic Services in World War II*, Washington, 2002.

⁴³ NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16.

⁴⁴ Ā. Jansons, „Latvijas vēstures patiesība in arhīvos“, *Intervija ar K. Kangeri, Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2000, 29. maijs.

⁴⁵ LVVA, f. P-252, ap. 1, b. 26; Kansallisarkisto, Helsinki (KA), Gustaf Mannerheimin arkisto, Kir-jeenvaihto, Gustavs Celmiņš.

⁴⁶ *Brīvā Latvija. Latvju Raksti*, 1943–1944, Nr. 1–13.

⁴⁷ B. Kalniņš, op. cit., lpp. 202–203; *Kāda cilvēka dzīve*. Klāva Lorenca atmiņas, lpp. 388.

⁴⁸ A. Neparts, *Atmiņas par okupācijas laiku (1940–1945)*, Milforda, MI. 1998, LKM, Inv. Nr. 5-602-DK/p.

⁴⁹ BA, R 58/223, S. 133–134.

⁵⁰ LVVA, f. 293, ap. 1, b. 1557, l. 8; b. 2438, l. 40; L. Sēja, *Nāves ēnas ielejā*, 1955 (HI, Indulis Ronis, Box. 1).

⁵¹ T. Bower, *The Red Web: MI6 and the KGB Master Coup*, London, 1989, p. 43–44.

⁵² A. Dravnieks, *Kureliešu traģēdija*, Latvija, 1951, 7. janvāris.

⁵³ LVA, f. 1986, ap. 1, b. 99, t. 2, l. 117.

⁵⁴ E. Andersons, L. Siliņš u. c., op. cit., lpp. 285–292.

⁵⁵ *U.S. War Department, SSU Unit. War Report of the OSS*, vol. 2, New York, 1976, p. 261.

⁵⁶ J. Dzintars, „Pret ko bija vērsta latviešu bur-žuāzijas „nacionālā opozīcija“, *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1968, Nr. 9, lpp. 3–12; to paties, „Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdienesta kalpībā“, *ibid.*, 1982, Nr. 10, lpp. 52–69.

⁵⁷ V. Samsons, „Aizvadīto trīs gadu desmitu devums latviešu tautas prethitleriskās cīņas vēstures izpētē“, *ibid.*, 1974, Nr. 2, lpp. 3–23; to paties, *Naida un maldu sliksnā: Ieskats ekstrēmā latviešu nacionā-lisma uzskatu evolūcijā*, Rīga, 1983, lpp. 194–207.

⁵⁸ H. Biezais, *Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki*, Itaka, 1991; *Pāri jūrai 1944./45. g.*, sast. V. Lasmane, Stokholma, 1993; E. Andersons, L. Siliņš u. c., op. cit.; L. Siliņš, *Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vil-šanās*, Rīga, 2001.

⁵⁹ LVA, f. 1986, ap. 1, 2.

⁶⁰ D. Ērglis, op. cit., lpp. 175–202.

⁶¹ U. Neiburgs, „Latvijas Centrālās padomes darbības izvērtējums“, rec. grām. Dz. Ērglis, *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lapas*, Rīga, 2003; *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2003. Pakta zona*, Rīga, 2004, lpp. 286–298.

⁶² LOM, LPKDA.

⁶³ U. Neiburgs, „Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) un tās dokumenti par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945)“, *Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.), Rīga, 2007, lpp. 122–170.

⁶⁴ „Likums par nacionālās pretošanās kustī-bas dalībnieka statusu“, *Latvijas Vēstnesis*, 1996, 10. maijs.

⁶⁵ W. Rings, *Kollaboration und Widerstand. Europa im Krieg 1939–1945*, Zürich, 1979; W. Röhr, „Okupa-

tionspolitik und Widerstandskampf“, *Europa unter Hakenkreuz: Analysen, Quellen, Registre*, Band 8 (zugleich Ergänzungsband 2): *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*, Berlin, 1996, S. 173–220; *Anpassung – Kollaboration – Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, hrsg. Wolfgang Benz, Berlin, 1996, etc.

⁶⁶ K. Kangeris, „Divas okupācijas: pretošanās“, *Diena*, 1999, 21. augusts.

⁶⁷ [A. Zunda], „Pretestība nacistiskajam okupācijas režīmam“, *Latvijas vēstures apcerējumi: No 1940. gada līdz mūsdienām*, Rīga, 1990, lpp. 70; U. Neiburgs, D. Ērglis, „Nacionālā un padomju pretošanās kustība – kopīgais un atšķirīgais (1941–1945)“, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.), Rīga, 2001, lpp. 267–329.

⁶⁸ Ē. Jēkabsons, *Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944)*, lpp. 240–276.

⁶⁹ M. Vestermanis, „Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā“, *Mazākumtautības Latvi-*

jā. Vēsture un tagadne, Rīga, 2007, lpp. 234–248.

⁷⁰ I. Feldmanis, „Latvija nacistiskās okupācijas varā (1941–1945)“, *Latvijas Vēsture*, 2004, Nr. 1, lpp. 91–104; A. Zunda, „Nacionālā pretestības kustība nacistu okupācijas režīmam Latvijā (1941–1945)“, *ibid.*, 2007, Nr. 4, lpp. 65–73.

⁷¹ U. Neiburgs, „Pretošanās kustība nacistu okupētajās Baltijas valstīs (1941–1945): teorētiskās problēmas un praktiskie risinājumi“, Referāts Latvijas Vēsturnieku komisijas starptautiskajā konferencē „Baltija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945)“, Rīgā, 2007. gada 6.–7. novembrī.

⁷² Public Record Office, Kew Garden, Surrey (PRO), Foreign Office 370, 371, 490 etc.; NA, Record Group 59, 165, 226 etc.

⁷³ Latvijas Ārlietu ministrijas arhīvs (LĀMA), „Londonas arhīvs“, 225., 247. kaste u. c.; LVVA, f. 293, ap. 1, b. 537; ap. 2, b. 115; ap. 3, b. 78 l. u. c.

⁷⁴ HI, Voldemārs Salnais, Box. 1, Leonids Siliņš, Box. 1 etc.

Gauta 2008 08 08

Latvijos okupācijas muzejus,
Šauliņ a. 1, Ryga

Uldis Neiburgs

THE RESISTANCE MOVEMENT IN LATVIA DURING THE NAZI GERMAN OCCUPATION (1941–1945): RESEARCH PROBLEMS AND ACHIEVEMENTS

Summary

Unlike their counterparts in the majority of Western European states, where the recovery of their national freedom could be achieved along with the defeat of Hitler's Germany, members of the Latvian resistance movement were forced to work under much more difficult conditions when struggle against one occupying power did not directly lead to the restoration of their sovereignty, this struggle taking place under the threat of the return of the other occupation rule. In the situation when the weakening of the Nazi Germany's armed forces in their fight against the Soviet Union was not in the interests of the resistance movement. Part of this movement did participate in military reconnaissance and the collection of weapons and ammunition. The majority of its members were engaged in the dissemination of oral and written information, hampering the execution of the orders of the occupation rule. They tried to use their positions in the interests of the Latvian people by consolidating public commitment to a free and independent state of Latvia.

In the documents uncovered up to now testimony about several resistance groups like the Latviešu Nacionālistu savienība (Latvian Nationalist Union), Brīvā Latvija (Free Lat-

via), Latvijas Vanagu organizācija (Latvian Hawks), Jaunpulki (New Regiments), Latvijas Sargi (Latvian Guards) and others can be found. There were many clandestine newspapers "Latvija" (Latvia), "Tautas Balss" (People's Voice), "Latviešu Ceļš" (Latvian Way), "Brīvā Latvija. Latvju Raksti" (Free Latvia. Latvian Articles), "Lāčplēsis" (Bear tearer), "Par Latviju" (For Latvia). They addressed the most unpopular decrees of the German policy and condemned the collaboration of Latvians with the occupation power.

From the summer of 1943 on, the former Latvian ambassador in Stockholm, Voldemārs Salnais, became actively interested in the situation in Nazi-occupied Latvia and saw the necessity to organize a centralized national resistance movement. At the same time, related activities in Latvia took place. Leonids Siliņš, an advance person of the Central Council of Latvia (CCL), crossed the Baltic on 22 July 1943 to establish contacts. The CCL was formally established in Riga on 13 August 1943 by representatives of the four largest political parties: the Latvian Social Democratic the Workers Party, the Farmers Union, the Democratic Centre and the Christian Farmers Party of Latgale. The leader of the CCL was Professor Konstantīns Čakste.

The CCL supported the re-establishing of a democratic and independent Latvia on the principles of the constitution adopted in 1922. In March 1944, the CCL developed a political memorandum that was signed by 188 Latvian political and public figures, former ministers, members of parliament, university professors, clergymen, lawyers etc. This document was a declaration of the efforts of the Latvian people against the policies of the Nazis, and a declaration of independence for the governments of the Western powers.

At the time when one occupation rule in Latvia was being replaced by another the CCL turned out to be unable to form a capable-of-action provisional government of Latvia and to implement plans of receipt of military assistance from abroad. Thus it could not efficiently utilize the military potential of General Janis Kurelis' group and other Latvian units for possible recovery of Latvia's independence either. After the Germans liquidated the core of the Kurelians in November of 1944, only soldiers of the battalions under Lieutenant Roberts Rubenis actively joined in the fight against them. Eight leading Kurelian officers were sentenced to death by an SS and police court in Liepāja on 18 November 1944. Over 1,300 men were arrested and sent to concentration camps in Germany. With the defeat of the Kurelians, the Germans dealt a significant blow to the national resistance movement.

During the war, the Latvian national resistance movement maintained contact in every possible way with similar resistance movement groups and organizations in Estonia and Lithuania. Likewise, on certain occasions they also tried to establish relations with resistance group members from several other Nazi-occupied European nations. However, the resistance movement in Latvia, Lithuania and Estonia did not manage to achieve their ultimate purpose, which was to restore the independence of the Baltic States. This was impossible in the political situation when the two military powers, Nazi Germany and the Soviet Union, controlled the Baltic States.

All three Baltic resistance movements had close contacts with former ambassadors of these countries in Stockholm, who in turn sought liaison with the British (SIS) and American (OSS) secret services, supplying them with information on the situation in the German occupied territory in the Baltic States. In general the Western secret services received many valuable documents from the Baltic resistance movements, which contained information about the developments in the Nazi-occupied territories. Irrespective of this, the USA and the UK were not ready to give anything tangible in return, having acquiesced to the Baltic States remaining part of the USSR after World War II.

Unlike the history of the resistance movements in Western Europe, the historiography about the resistance movements in the Nazi-occupied Baltic States during World War II has not yet established clear-cut scholarly criteria. Only during the past decade, following the collapse of the Soviet totalitarian system and its ideologised historiography, has it

become possible to approach this theme objectively and in terms of academic research. Recent historiography debate in Latvia has dealt with the issue of definitions: should the term resistance include only those groups that had declared their readiness to fight against both Nazi Germany and the Soviet Union for the reestablishment of independent Latvia, or should it also include the local Communist underground as well as Soviet partisans?

In the author's opinion, a precise and justified scholarly definition must be based on the consideration of the following sets of questions: What should be regarded as the primary characteristic of a resistance movement: resistance to the occupation regime as such or the goal that it wants to achieve? How should short-term resistance activities without defined long-term political goals (sabotage of mobilization, hiding of Jews, prisoners of war and other persecuted people, economic sabotage, etc.) be defined? From which moment on can various actions against the occupation authorities be designated as resistance and when as resistance movement? What term is to be used to describe the activities of members of the Polish Armia Krajowa in Latvia during the war? (Their goal was the restoration of Polish independence; some of them even aimed at annexing Latvian territories with the Polish population to Poland.) How should one designate those left-leaning armed partisan units or underground groups organized by local inhabitants (as distinct from those were infiltrated from the Soviet Union) with aims differing from the groups fighting for Latvia's independence?

Only by following professional academic criteria and finding a balance between the theoretical and empiric side of history will it be possible to create a framework for investigating and interpreting a wide range of historical sources about the resistance movement in the Nazi-occupied Baltic States, which will be free from both historical stereotypes and today's political trends. Therefore it is possible that the true historical character and the essence of the resistance movements in the Baltic States can be best revealed not by attempting to point out their individual characteristics as they appear from today's ideological interpretation, but rather by trying to interpret their diverse content and activities as far as possible from the point of view of the concrete historical situation at that time.

Using this approach we may come to an understanding that neither of the former interpretations is quite precise, namely neither the recent historiographic view that only those manifestations of resistance that were directed against both occupying powers for the restoration of independence can be designated as resistance movement in Latvia, nor the formerly held view about separate "national" and "Soviet" resistance movements. Both interpretations restrict the multiple spectrum of resistance to only one or two of its expressions. Therefore a redefinition of "resistance movement" is called for. There is room for research work to be carried out in the future.

Žodinės istorijos metodas, jo taikymo rezistencijos tyrimuose problemos

Straipsnyje pristatomas žodinės istorijos metodas, jo atsiradimas istorijos moksle bei praktinio taikymo rezistencijos tyrimuose problematika. Apžvelgiami šio metodo teoriniai ir praktiniai aspektai, pabrėžiamas žodinės istorijos aktualumas tyrinėjant rezistencinį judėjimą.

ĮVADAS

Svarbiausias kiekvieno mokslinio tyrimo uždavinys – sukaupti kuo daugiau patikimų faktinių duomenų, reikalingų tiriamajam objektui pažinti. Žodinės istorijos metodu yra renkami, saugomi ir apdorojami interviu metu gauti duomenys. Šis metodas apima žmonių tyrimus, siekiant sukaupti pirminius duomenis apie jų gyvenimą, įvykius ir išgyvenimus. Žodinės istorijos medžiagą galima plačiai naudoti rezistencijos tyrimuose, kuriuos atliekant gilinamasi ir į rezistentų gyvenimą, veiklą, tikslus. Greta plačiai naudojamų archyvinių, rašytinių šaltinių svarbūs yra ir žodinės istorijos metodu gauti duomenys.

Straipsnyje pirmenybė teikiama aprašomajam metodui, kartu taikytas ir mokslinės literatūros kritinės analizės metodas.

Pasirinkti šią temą paskatino ne tik žodinės istorijos svarba, bet ir siekis kuo plačiau išanalizuoti žodinių šaltinių reikšmę rezistencijos tyrimuose. Lietuvos istoriografijoje kol kas nėra vertingesnių darbų šia tema. Apie žodinę istoriją ir jos ypatybes yra

rašęs tik G. Potašenka¹. Tačiau šis istorikas daugiausia dėmesio skyrė žodinių šaltinių svarbai holokausto tyrimuose. Pažymėtina, kad užsienio mokslininkai žodinei istorijai ir žodinės istorijos metodui yra skyrę gana daug dėmesio.

ŽODINĖ ISTORIJA IR JOS METODAS

Žodinę istoriją tyrėjai dažniausiai apibrėžia kaip žodinės istorinės informacijos perdavimą ir išsaugojimą². Žodinė istorija apima žmonių liudijimus (pranešimus) apie įvykius ir sukaupą gyvenimo patirtį. Žodinės istorijos šaltinis – interviu metu gautos informacijos dokumentavimas. Dokumentavimas lemia visą žodinės istorijos metodo esmę: naudojamas interviu su žmonėmis pagal iš anksto sudarytą klausimyną³.

Žodinę istoriją reikėtų skirti nuo žodinės tradicijos. Pastaroji yra praeities įvykių, perduodamų iš lūpų į lūpas, aprašymas. Tai apima pasakojimus, mitus, sakmes, padavimus, epus, smulkiają tautosaką ir pan. Kitas žodinės istorijos ir žodinės tradicijos skirtumas – griežtas chronologinių ribų pašymas žodinėje istorijoje. Žodinė istorija apima žmogaus nugyventą laikotarpį, o žodinė tradicija gali apimti neapibrėžtą laikotarpį (kelis šimtus ar daugiau metų). Žodinėje istorijoje labai svarbu užfiksuoti respondento jausmus, istoriniams faktams didelės reikšmės neteikiama⁴. Trečias skirtumas – žodinė istorija

orientuojasi į tai, kaip apklausiamasis jautėsi konkrečiau tyrėją dominančio įvykio metu ir kaip tą įvykį liudinininkas perteikia ir prisimena. Žodinė tradicija pateikia jau tam tikra forma perteiktus įvykius ar pasakojimus, legendas ir pan. Kiekvienas pasakotojas čia gali savo nuožiūra ką nors pridurti. Tokiu būdu žodinė tradicija išlaiko savo gyvybingumą bei tęstinumą.

Istorijos mokslas susiformavo XIX a. pradžioje, tačiau to meto istorikai žodinių šaltinių galios nepripažino⁵. Žodinę tradiciją XIX a. pirmiausia pradėjo tyrinėti sociologai. Sociologijos moksle žodiniai šaltiniai tapo lygiaverčiai kitiems šaltiniams⁶. Dar XIX a. aštuntajame–devintajame dešimtmečiais sociologai pradėjo rinkti žmonių liudijimus, įvairius pasakojimus (mitus, religinius siužetus ir pan.)⁷. Tokios apklausos dažniausiai buvo daromos visuomenėse, kurios neturėjo savo rašto. Tuo tikslu buvo rengiamos mokslinės ekspedicijos į „atsilikusių“ visuomenių kraštus. Klasikinis apklausų pagrindų parašytas veikalas – sociologo E. Durkheimo knyga „Elementariosios religinio gyvenimo formos“⁸. Ilgainiui šiuos liudijimus pradėta saugoti fonografo cilindruose. XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais sociologijoje ir etnologijoje pradėtas naudoti interviu metodas dabartine moksline prasme. Iki tol buvo naudojamas apklausos metodas, pasakojimai dažniausiai užrašomi ranka. Dabartinių sociologų ir istorikų nuomone, tikrasis žodinės istorijos šaltinis yra garso arba audiovizualinis įrašas⁹.

Istorijos moksle žodiniai šaltiniai pripažinti gan vėlai, tik XX a. penktajame dešimtmetyje, kai buvo išrasti magnetofonai. Tačiau JAV istorikė W. Sommer pabrėžia, jog žodinė istorija, kaip vienas iš istorijos metodų, buvo pradėtas naudoti XIX a. ir nuo tada taikomas atliekant specifinius tyrimus, tokius kaip visuomenės grupių, lokalinės ar okupacinės istorijos¹⁰. Žodinės istorijos

metodo pasirinkimą šiose istorijos tyrimo srityse lėmė tai, jog buvo jaučiamas rašytinių šaltinių stygius, jie buvo nepakankamai išsamūs arba tendencingi.

Daugelis šiuolaikinių mokslininkų žodinės istorijos metodo pradžia laiko 1948-uosius, kai šiuolaikinė technika pradėta naudoti istorinei dokumentacijai. Tuomet Kolumbijos universiteto (JAV) istorikas Allanas Nevinsas pradėjo įrašinėti žmonių prisiminimus¹¹.

Žodinės istorijos metodas ypač išpopuliarėjo XX a. šeštajame dešimtmetyje JAV ir Didžiojoje Britanijoje. Svarbiausia šio populiarumo priežastis buvo pigių portatyvinių magnetofonų gamyba, žiniasklaidos technologijų plėtra ir susidomėjimas specifinėmis istorijos tyrimų temomis (pvz., feministine, juodaodžių, holokausto) bei socialine istorija. Nuo tada žodinė istorija, kaip tyrimo praktika, pradėta naudoti universitetuose, mokyklose, muziejuose ir daugelyje nevyriausybinų organizacijų. Universitetuose žodinė istorija buvo institucionalizuota XX a. septintajame dešimtmetyje (pvz., 1965 m. Kolumbijos universitete buvo įsteigta Žodinės istorijos katedra)¹². 1967 m. JAV žodinės istorijos tyrėjai įsteigė „Žodinę istorijos asociaciją“, o 1969 m. Didžiosios Britanijos istorikai įsteigė „Žodinę istorijos visuomenę“. Šiandien pasaulyje egzistuoja daug nacionalinių organizacijų ir tarptautinių žodinės istorijos asociacijų, kurios kaupia archyvus, rengia konferencijas ir leidžia knygas, žurnalus, skirtus žodinės istorijos teorijai ir praktikai. Vienas autoritetingiausių žodinės istorijos mokslinių žurnalų yra nuo 1971 m. leidžiamas „Oral history“.

Lietuvoje susidomėjimas žodine tradicija kilo dar XIX a. pabaigoje, kai pradėta domėtis tautos istorija, papročiais, tradicijomis, jos pradėtos užrašinėti ir pan. 1924 m. tuometiniame lenkiškajame Vilniaus Stepono Batoro universitete buvo įsteigtas Etnologijos institutas, kuris savo tyrimuose rėmėsi ap-

rašomuoju ir stebėjimo metodais¹³. 1934 m. Kauno Vytauto Didžiojo universitete buvo įsteigta Etnikos katedra, kurios tyrėjai taip pat rėmėsi anketavimu ir etnografinio lauko tyrimo metodais. Tai galima laikyti žodinės tradicijos šaltinių institucionalizavimu.

Tačiau besiformuojančios žodinės tradicijos tyrimus nutraukė Antrasis pasaulinis karas ir sovietų okupacija. Žodinės tradicijos tyrimai sovietmečiu buvo iškreipti: dvasinės kultūros tyrimai pakeisti materialinės liaudies kultūros tyrimais. Pažymėtina, kad sovietiniais laikais buvo leidžiama knygų serija „Faktai kaltina“, kurioje paskelbti aštuonių apskričių suimtų pasipriešinimo dalyvių, nukentėjusių asmenų parodymai¹⁴. Ją galima laikyti žodinės istorijos šaltiniu, tačiau joje pateikti partizanų parodymai neatspindi tiesos ir yra ideologizuoti.

Tikrieji žodinės istorijos tyrimai prasidėjo atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Į šiuolaikinę mokslinę apyvertą buvo įtraukta sąvoka „žodinė istorija“. Tai siejama su humanitarinių mokslų prisitaikymu prie Vakarų Europos istorijos mokslo kryptį. Tačiau iki šiol nėra sukurta nė vienos žodinės istorijos mokslinės institucijos. Ji „pasislėpė“ po kultūrinės antropologijos, socialinės istorijos, sociologijos bei kultūros istorijos skraiste. Taigi žodinė istorija Lietuvoje tapo ir istorikų tyrimo objektu.

Šiuo metu Lietuvos istorikai žodinės istorijos metodą taiko keliose tyrimų srityse. Štai jos:

- 1) gyvenimo istorijos;
- 2) aktualios istorijos;
- 3) teminis studijavimas;
- 4) specifinis eksponato tyrimas.

Gyvenimo istorijos yra interviu su asmenimis apie jų išgyvenimus nuo vaikystės iki senatvės. Šis metodas naudojamas ir tiriant „idealią šeimą“, žmogaus prisitaikymą įvairiuose socialiniuose sluoksniuose. Pavyzdžiui, remiantis gyvenimo istorijos tyrimais

galima išsiaiškinti, kaip grįžusį į Lietuvą tremtinį priėmė sovietinė visuomenė, buvę kaimynai, vaikystės draugai, bendradarbiai ir valdžios atstovai. Tad interviu metodu tiriant gyvenimo istorijas daugiausia dėmesio skiriama žmonių socialiniams santykiams, jų plėtotei.

Aktualios istorijos sietinos su konkretais atvejo tyrimais, apimančiais tik tam tikrą istorinį laikotarpį ar procesą. Tarkime, žodinės istorijos metodu norima ištirti Antrojo pasaulinio karo įtaką atskiroms socialinėms žmonių grupėms. Tuo tikslu imami interviu iš buvusių rezistentų, laisvės kovų dalyvių, karo veteranų, karo belaisvių ir pan., siekiant išsiaiškinti, kaip buvo rengiamasi pilietinei gynybai, kaip vyko rezistencinės kovos, kokie vyko sukilimai, kaip gyventa karo stovyklose ir t. t. Čia daugiausia dėmesio skiriama istorinės atminties refleksijoms.

Teminis studijavimas yra susijęs su žodinės istorijos metodo naudojimu renkant informaciją apie tam tikras struktūras, istorines sąvokas, žmonių socialinius sluoksnius bei grupes, įvykius. Šios temos apima karą, rezistenciją, religiją, mokslą ir pan. Pavyzdžiui, remiantis interviu metodu galima sužinoti apie rezistentų elgesio taisykles ir garbės kodeksą. Tuo norima pabrėžti tiriamojo objekto specifiškumą, bendrybes ir atskirumą.

Specifinis eksponato tyrimas dažniausiai atliekamas norint išsiaiškinti informaciją apie muziejuose arba saugyklose esančių eksponatų istoriją. Pavyzdžiui, tyrėjas nori sužinoti rezistentų leisto laikraščio „Žalia giria“, kurio egzempliorius dabar saugomas Lietuvos ypatingajame archyve, istoriją. Tuo tikslu istorikas ieško dar gyvų rezistentų, kurie leido arba platino minėtą laikraštį, ir juos apklausia.

Taigi žodinės istorijos, kaip mokslo disciplinos, atsiradusios apie XX a. septintąją–aštuntąją dešimtmečius JAV ir Didžiojoje Britanijoje, pranašumais Lietuvos istorikai

pradėjo naudotis tik atkūrus Lietuvos nepriklausomybę.

ŽODINĖS ISTORIJS METODAS – INTERVIU

Žodinės istorijos specifiką lemia jos pagrindinis šaltinis – interviu, kurio informacija visuomet subjektyvi, turi asmeninės interpretacijos atspalvį ir savaime nėra tinkama faktams tikslinti. Interviu metodas yra papildomas dokumentinis įrodymas, padedantis suprasti žmogaus elgesį ir jo motyvacijas. Imant interviu sudaromos asmeninių prisiminimų kolekcijos, kurios tampa istoriniu dokumentu. Taigi žodinė istorija tyrėjams ypač naudinga, nes dokumentuoja žmonių prisiminimus ir daugialypes istorijas. R. J. Grele' s teigimu, „žodinis istorijos interviu yra unikali dokumentinė forma, kurioje įrodymas atsiranda žodinio akis į akį komunikavimo metu“¹⁵. Interviu metodas suteikia galimybę žmonėms, neraišiusiems prisiminimų, papasakoti apie savo praeitį. Taip istorikai gali sužinoti, kokios problemos buvo svarbiausios paprastiesiems žmonėms. Taigi tai yra vienas iš būdų atkurti išdidumą ir orumą tų žmonių, kurie buvo nepastebėti rašytiniuose istorijos šaltiniuose.

Interviu yra klasifikuojamas pagal jo atlikimo būdą ir formą¹⁶:

Standartizuotas interviu. Tai uždari, iš anksto suformuluoti klausimai respondentui, griežtai laikantis numatyto jų eiliškumo. Šis interviu ėmimo būdas daugiausia orientuotas į istorinių faktų rinkimą ir trumpus respondento atsakymus, todėl respondentas negali atvirai išsipasakoti, pasidalyti praeities potyriais. Imdamas tokį interviu tyrėjas nesugaišta daug laiko, gaunami rezultatai apdorojami greičiau ir lengviau.

Nestruktūrizuotas, arba laisvasis, interviu. Šiuo atveju numatomas tik bendras apklausos

planas, o klausimai formuluojami pagal situaciją interviu metu. Šiuo būdu yra gaunama išsami informacija, respondentas gali pateikti savo nuomonę, išryškinti savo vaidmenį, save sureikšminti¹⁷. Būtent tokią interviu formą dažniausiai renka istorikai, etnologai, nes gaunama labai išsami informacija. Tačiau laisvojo interviu metu respondentas daug ir emociškai pasakoja apie savo išgyvenimus, kuriuos tyrėjams sunku apibendrinti, suklasifikuoti. Dar vienas minusas – interviu yra daugiau aiškinamojo pobūdžio, todėl sugaištama daugiau laiko nei naudojant kitas interviu formas.

Pusiau standartizuotas interviu. Tai toks interviu, kai iš anksto numatomi būtini ir galimi klausimai respondentui. Pokalbis tarp tyrėjo ir respondento šiuo atveju yra neformalus, vyksta laisva forma, orientuojantis tik į iš anksto tyrėjo numatytą temą¹⁸.

Interviu metodu tyrėjai gauna informacijos apie vidinius individo išgyvenimus, jo socialines, kultūrines, politines, ekonomines nuostatas, pažiūras, įsitikinimus, turimas mokslo, technikos, meno sričių žinias, kitus žmones, jų elgesį¹⁹.

Žodinės istorijos metodo paskirtis ir tikslai gali būti įvairūs. Šis metodas gali būti naudojamas:

1) tyrimo pradžioje, kai norima patikslinti tyrimo problemą, hipotezes bei jų formulavimą;

2) platesnių apklausų metodikai parengti (galimybė rasti naujus šaltinius: nuotraukas ir pan.);

3) kaip savarankiškas informacijos rinkimo metodas, kai yra nedaug liudininkų;

4) kaip papildomas metodas išsamesnei informacijai gauti;

5) istoriniuose tyrimuose kitais metodais gautų duomenų patikslinimui ir jų patikimumui patikrinti²⁰.

Žodinė istorija nagrinėja žmogaus gyvenimą, gyvenimo patirtį, perteikia jo džiaugsmą

ir liūdesį, pasisėkimus ir nesėkmes ir pan.²¹. Imant interviu labai svarbu išsiaiškinti, kaip respondentas prisimena vieną ar kitą faktą, įvykį, kaip jis tai išgyvena apklausos metu. Kadangi daugelis respondentų senyvo amžiaus, juos reikėtų kuo greičiau apklausti.

Prieš imdamas interviu tyrėjas turi atlikti šiuos parengiamuosius darbus:

- 1) išstudijuoti temos problematiką (suformuluoti temą bei problemą ir ją susieti su platesniu istoriografiniu kontekstu);

- 2) išanalizuoti istoriografiją ir šaltinius, susijusius su pasirinkta tema (surinkti ir išnagrinėti visus istorinius šaltinius bei literatūrą apie pasirinktą temą ir problemą);

- 3) susirasti respondentą;

- 4) užmegzti su juo ryšį (susipažinti su respondentu, įvertinti jo turimas žinias, įgyti jo pasitikėjimą);

- 5) suderinti interviu planą (kur ir kada vyks interviu ir pan.);

- 6) rinkti informaciją apie respondentą (pasidomėti jo gyvenimo istorija archyvuose, kad būtų galima parengti jam tikslinius klausimus)²².

Interviu ėmimas. Susitikti su respondentu geriausia neformalioje, intymioje aplinkoje, kur netrukdytų jokie kiti pašaliniai žmonės. Pokalbis turi vykti lėtai, pateikiant trumpus, konkrečius klausimus; pasakotojo negalima pertraukti. Jei respondentas neaiškiai išreiškia savo mintis, reikėtų paprašyti pakartoti, paaiškinti. Tyrėjas turi mokėti klausytis respondento, jo neskubinti. Visas dialogas turi būti įrašomas į diktofoną; ant atskiro lapo reikia surašyti respondento asmeninę informaciją.

Gautos informacijos apdorojimas ir analizavimas. Pirmiausia reikia stenografuoti garso įrašą. Kitas etapas – gautos informacijos analizė. Darant kiekybinius ir kokybinius apibendrinimus, į pagalbą pasitelkiami kiti istoriniai metodai, kurie taikomi rašytiniams šaltiniams: analizės metodas, lyginamasis

metodas ir hermeneutinis metodas. Interviu priklauso tai pačiai mokslinei analizei ir standartams, kuriuos istorikas taiko kitiems šaltiniams. Istorikas privalo atsakingai įvertinti ir išanalizuoti žodinės istorijos metu gautą informaciją.

Interviu turi pliusų ir minusų. Teigiamas dalykas yra tai, kad imdamas interviu tyrėjas gali suprasti respondento patirtį, išsiaiškinti jį dominančią informaciją, jos detales²³. Jis taip pat užfiksuoja respondento emocinę būklę, išgyvenimus, kalbos intonaciją, reakciją į tam tikrus klausimus. Kaip ir visi istoriniai šaltiniai, interviu gali būti šališki. Tačiau būdamas šališkas interviu nepraranda savo informatyvumo. Istorikui yra reikšmingas nors ir iškreiptas faktas, nes atskleidžiama, kaip ir kodėl respondentas būna šališkas. Laisvasis interviu suteikia labai išsamios informacijos apie tyrėją dominančius įvykius; tyrėjas gali pririnkęs užduoti papildomų klausimų respondentui ir gautą informaciją sulaukęs su rašytiniais šaltiniais susidaryti išsamų praeities vaizdą.

Interviu metodu galima apklausti visus visuomenės socialinius sluoksnius ir taip istoriją priartinti prie „masių istorijos“. Taigi žodinės istorijos metodas suteikia galimybę tyrėjams gauti tą informaciją, kurios nėra rašytiniuose šaltiniuose. Tuo pat metu tyrėjas, naudodamas interviu metodą, gali tyrinėti ir masių istorinę savimonę.

Vienas iš interviu minusų – tyrėjas gali tendencingai paveikti respondentą (pvz., tendencingai užduodamas klausimus ir tarsi pasufleruodamas atsakymą). Literatūroje seniai atkreiptas dėmesys į tai, kad interviu ėmėjas turi vengti asmeninių nuomonių arba nusistatymų, kurie galėtų pakeisti respondento pateikiamą informaciją²⁴. Kita vertus, tyrėjas gali gautą informaciją tendencingai analizuoti arba interpretuoti pagal savo išankstines nuostatas. Kita problema – sunku nustatyti interviu metu gautų duomenų

patikimumą ir sudėtinga atskleisti interviu metu daromas istoriko klaidas (pvz., pateikus neteisingai suformuluotą klausimą, galima gauti neteisingus duomenis). Dar didesnė problema yra respondento atminties refleksija: respondentas gali sąmoningai arba nesąmoningai nuslėpti savo gyvenimo įvykius arba išgyvenimus, norėdamas kažką nutylėti, neviešinti ir pan. Be to, jis gali save pernelyg sureikšminti. Apdorodamas gautą informaciją, tyrėjas turi į tai atsižvelgti.

Interviu davėjai gali nenorėti sąžiningai aptarti savo klaidas net praėjus daugeliui metų po tam tikrų įvykių. Dėl žmogaus atminties fiziologinių ir psichologinių veiksnių respondentas negali arba nenori prisiminti trauminių įvykių, prieš jį panaudoto psichologinio smurto ir pan.²⁵

Vienus veiksmus respondentas yra linkęs suaktualinti, suasmeninti ir sureikšminti, o kitus – nutylėti. Žmogus, kuris galbūt neatsimena, kas įvyko vakar ar praėjusią savaitę, dažnai gali detalai nupasakoti įvykius, buvusius prieš dvidešimt ar trisdešimt metų.

Taigi tyrėjas visada susiduria su respondento atminties istorijos vaizdiniu. Reikia skirti respondento pateikiamą atminties istoriją nuo tyrėjo suformuotos kritinės istorijos²⁶. Šią dichotomiją iškėlė P. Nora, tiksliai nustatęs nišą tarp istorijos ir atminties. „Atmintys yra įvykiai, kurie iš tikrųjų

įvyko, o kritinė istorija yra subjektyvus pa-vaizdavimas to, kuo istorikai tiki, ką svarbu atsiminti.“²⁷ Respondento pateikiamą atminties istoriją interviu metodu tyrėjas kritiškai įvertina ir analizuoja, informaciją paversdamas kritine istorija (žr. lentelę)²⁸.

Žodinės istorijos metodas turi dar vieną teigiamą bruožą – jis teikia galimybę gilintis į masinės istorinės savimonės formavimosi procesą. Žodinė istorija gali būti svarbi ne tiek istorinės tiesos ar informacijos požiūriu, kiek kaip vertingas šaltinis apie socialinės atminties formavimąsi²⁹. Šiuo atveju mokslininkų dėmesys daugiau nukreiptas ne tiesiogiai į praeitį, o į tai, kaip praeitis prisimenama. Todėl žodinė istorija taikoma ne tik socialinėje istorijoje, psichoanalizėje, antropologijoje, bet ir feminizmo, literatūros, kultūros studijose³⁰.

Pažymėtina, kad respondento pateikiama atminties istorija yra subjektyvi ir suasmeninta. Todėl interviu metodu galima analizuoti daugiausia individualiąją ir kolektyvinę atmintį³¹. Žodinės istorijos metodas gali būti taikomas tyrinėjant ir kitas atminties formas: kultūrinę, politinę, socialinę³². Interviu individualiajai atminčiai tirti dažniausiai reikalingas faktinėms detalėms atskleisti per vieno žmogaus biografiją. Interviu metu galima atskleisti politinius, socialinius, kultūrinius ir kitokius aspektus, darančius įtaką

Respondento atminties istorija	Tyrėjo kritinė istorija
Atminties istorija – socialinis fenomenas, esantis tam tikroje erdvėje, laike, emocijoje.	Kritinė istorija – apdorota, susisteminta ir kritiškai įvertinta informacija.
Atmintis visada yra absoliuti.	Atmintis yra reliatyvi.
Atmintis gali būti kolektyvinė ir individualioji.	Atmintis yra universali.
Atmintis visada paremta emocija ir prisimenama tai, ką norima prisiminti arba kas yra svarbu.	Atmintis paremta moksliniais kriterijais, logiškumu.
Atmintis yra pažeidžiama ir manipuliuojama, ji atkuria faktus, kad ir kokia būtų jų istorinė (ne)reikšmė.	Kritinei istorijai konstruoti reikalingi faktai atrenkami remiantis tyrėjo pasirinkimu ir vertinimu.

žmogaus atminčiai. Interviu kolektyvinei atminčiai tirti naudojamas siekiant išsiaiškinti politikos, ideologijos įtaką socialinių grupių atminčiai³³.

Nors interviu yra subjektyvus ir suasmenintas šaltinis, tačiau jo turinys, kaip ir pati atmintis, neatsiejamas nuo konkretaus socialinio konteksto. Atmintį visada formuoja kolektyviniai, socialiniai įvykiai, todėl jos kilmė yra socialinė, o pati atmintis (nors ir individuali) neišvengiamai yra kolektyvinė. Individo atsiminimai susiję su specifine socialine aplinka, tačiau jis mąsto kaip konkrečios grupės ar kelių grupių – pasipriešinimo organizacijos ar politinės partijos – narys. Kalbant apie skausmingus praeities įvykius (pvz., rezistenciją), anot J. E. Tunbridge'o ir G. J. Ashwortho, paprastai pasirenkamos dvi pagrindinės strategijos³⁴. Pirma – sąmoninga kolektyvinė amnezija, kai apsimetama, kad nieko neįvyko, ir istoriniame diskurse vengiama prisiminti. Pavyzdžiui, vengiama prisiminti partizanų padarytus socialinius nusikaltimus ir pan. Antra – jei to padaryti neįmanoma ar nepavyksta, imamasi reliatyvizmo (kuo labiau didinamas rezistentų skaičius ir teigiama, kad visi vienaip ar kitaip kovojo su okupantais) arba, priešingai, visai nuneigiami rezistentai ir jų kova.

Atmintis gali būti suvokta tik tada, kai ji sutapatinama su tam tikra socialine grupe, todėl visuomenėje egzistuoja tiek atminties versijų, kiek joje yra socialinių grupių³⁵.

Į tai atsižvelgus galima aptarti, kaip interviu metodą pritaikyti ir panaudoti rezistencijos tyrimuose.

ŽODINĖS ISTORIJOS METODO TAIKYMO REZISTENCIJOS TYRIMUOSE PROBLEMATIKA

Lietuvių istoriografijoje pastaruoju metu daug dėmesio skiriama 1945–1990 m. pasipriešinimo kovoms Lietuvoje. Apie parti-

zaninį pasipriešinimą Lietuvoje yra išleista daug istoriografinių tyrimų ir prisiminimų, o neginkluotojo pasipriešinimo tema iki šiol mažai tyrinėta. Taip atsitiko todėl, kad nuo rezistencinių įvykių praėjo dar nedaug laiko. Šiandien vykstant diskusijoms dėl sovietinės praeities vertinimo, kai kuriems asmenims siekiant reabilituoti komunistinį režimą, itin svarbūs yra žodinės istorijos metodu pagrįsti tyrimai. Tyrinėjant rezistenciją Lietuvoje akivaizdžiai matomas rašytinių šaltinių stygius, todėl tyrėjai, norėdami užpildyti šią spragą, naudojami žodinės istorijos metodai. Atsiminimuose svarbu ne tik faktai – tremties proceso, kelionės, buities, grįžimo aprašymai, bet ir gyvas skausmas, kančia bei jų sukeltos jausenos ir pan.

Lietuvoje rezistencijos problemas, naudodamas interviu metodą, tyrinėja Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Siekiant sistemingai kaupti žodinius šaltinius, 1999–2000 m. Centro iniciatyva buvo vykdoma rezistentų atsiminimų rinkimo programa. Interviu su politiniais kaliniais, tremtiniais, laisvės kovų dalyviais, rezistentais metu užrašyti pasakojimai buvo užfiksuoti vaizdajuostėse ir garso takeliuose.

Tokią žodinės istorijos šaltinių kaupimo ir saugojimo programą galima vertinti teigiamai. Žodinės istorijos tyrėjai teigia, kad „nuoseklus žodinių šaltinių kaupimas apsaugo juos nuo išankstinio tendencingumo“³⁶. Tik surinkus detalius žodinės istorijos šaltinius, gali atsirasti išsami rezistencijos istorijos sintezė. Neturint visų galimų šaltinių, neįmanoma nuodugniai išanalizuoti rezistencijos tyrimų. Kita vertus, archyvuose galima rasti įslaptintų dokumentų, kuriuose aprašyti įvykiai, susiję su dar gyvais ir visuomenės gyvenime aktyviai dalyvaujančiais istorijos veikėjais, vengiančiais atskleisti savo prisiminimus. Taip yra dėl amžininkų nenoro prabilti apie tai, ko negalima įrodyti tiesioginiais, kritiką atlaikančiais archyviniais dokumentais. Pavyzdžiui, nuo vienu

rezistentų liudijimų atsiribojama – žmogaus protui sunkiai suvokiama realybė nustumiamą į tamsiausias kolektyvinės sąmonės kertes, tarsi viliantis, kad padaryti nusikaltimai ilgainiui bus užmiršti. Tuo tarpu kitos tragiškos istorijos dėl politinio tyrėjų angažuotumo tampa diskusijų epicentru.

Žodinė istorija yra ypač vertingas šaltinis pasipriešinimo istorijos ir rezistencijos istorinės atminties atskleidimui. Remdami žodine istorija tyrėjai dokumentuoja rezistencijos dalyvių istoriją. Žodinė istorija naudojama ir edukacinėje šviečiamojo pobūdžio veikloje (pvz., rengiant parodas, viešas paskaitas ir pan.). Itin svarbu dokumentuoti rezistencijos dalyvių parodymus, nes tai pirminiai šaltiniai, kurie padės būsimums studentų, tyrėjų, mokytojų, kino filmo kūrėjų kartoms išgirsti ir pamatyti žmones, patyrusius okupacinę politiką ir sovietų nusikaltimus.

Kalbant apie žodinės istorijos metodo naudojimą rezistencijos tyrimuose, reikia pažymėti, kad šis metodas ne visada pritaikomas. Jo negalima taikyti šiais atvejais: 1) kai garbaus amžiaus respondentas turi psichikos sutrikimų; 2) atsiradus istorinei amnezijai dėl praeityje patirtų psichologinių traumų; 3) kai patys rezistentai griežtai atsisako liudyti (nutylėti ar net slėpti savo atsiminimus ir išgyvenimus respondentai dažniausiai yra linkę dėl asmeninių priežasčių). Pavyzdžiui, J. E. Tunbridge'o ir G. J. Ashwortho trauminės atminties tipologizavimo modelis buvo panaudotas 2003 m. Socialinių tyrimų instituto atliktame tyrime, kuriuo mėginta nagrinėti vyresniosios kartos „paprastų Lietuvos žmonių“ požiūrį į sovietmetį. Pasak tyrimą atlikusios sociologės Irenos Šutinienės, su stalininėmis represijomis susiję žmonės aiškiai laikėsi „amnezijos“ versijos – vengė atskleisti arba atvirai neigė savo dalyvavimą represijose. Dalinės amnezijos ir reliatyvizmo strategijos buvo būdingos daugeliui vėliau itin

aktyviai kolaboravusių su okupaciniu režimu žmonių. Mažiau kolaboravę pasisako už „tiesos sakymą“ – jų nuomone, praeitis turi būti įvardyta ir įvertinta laikantis dabarties pozicijų visai atvirai ir nevienareikšmiškai. Jų netenkina nei „amnezijos“, nei reliatyvūs vertinimai, nei vienpusės herojiškos praeities interpretacijos nutylint keblesnius aspektus. Panašios pozicijos laikosi ir dauguma sovietinio režimo aukų – buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai. Daroma išvada, kad tiek panašūs tyrimai kitose totalitarizmą patyrusiose šalyse, pavyzdžiui, Vokietijoje, tiek šis tyrimas atskleidžia, jog visuomenės daugumai reikalinga ir naudinga aiški riba tarp dabarties ir sovietmečio. Atvirumas ir „tiesos sakymas“ šiuo metu ne supriešintų visuomenę, o priešingai, padėtų greičiau pasiekti pilietinį sutarimą³⁷.

Dauguma laisvės kovų dalyvių ne tik mielai dalijasi savo prisiminimais interviu metu, bet ir patys aktyviai rašo prisiminimus, teigdami, jog šiandien „galima sakyti tiesą nieko nebijant“. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę buvo pradėti leisti buvusių rezistentų memuarai ir jaunystės ar brandos metų apmąstymai.

Gali kilti pagrįstas klausimas, kuo interviu metodas naudingas rezistencijos tyrimuose. Žodinės istorijos metodas rezistencijos tyrėjams suteikia papildomų faktų bei informacijos. Rezistencijos tyrimuose šis metodas nėra tinkamas istoriniams faktams rinkti, nes respondentai (jie dažniausiai yra garbaus amžiaus) retai atsimena tikslus faktus, datas, pavardes. Norėdamas nustatyti datas, pavardes, įvykius, tyrėjas dažniausiai naudoja rašytiniais šaltiniais – archyviniais dokumentais, įrašais, laikraščių pranešimais ir pan.

Imant interviu svarbu rasti tiesioginį kontaktą su respondentu. Reikia mokėti jį išklausti. Respondentas turi jausti, kad jo klausomasi. Rezistentui pateikiami klausimai

turi būti paprasti ir suprantami. Patartina vengti užduoti tokius klausimus kaip: „Ar blogai jūs jautėtės...?“ Reikėtų klausti: „Kaip jūs jautėtės...?“ Būtina vengti užduoti iškart kelis klausimus, taip pat vengti analitinių, abstrakčių ar nieko nesakančių klausimų.

Rezistencijos tyrimų rezultatai, gauti interviu metodu, gali būti naudojami sociologijoje, antropologijoje, psichologijoje. Pavyzdžiui, sociologas arba psichologas gali tyrinėti respondentų savęs sureikšminimo fenomeną, jų herojiškumą ar aukos sindromą.

Taikant interviu metodą rezistencijos tyrimuose, gali kilti šios problemos:

1. *Dėl mažo liudininkų skaičiaus sudėtinga jų rasti.*

2. *Rezistencijos įvykių dalyviai pateikia gana subjektyvius liudijimus.*

Manoma, kad jeigu istorikas yra pakankamai kvalifikuotas, o rezistentas – nuoširdus ir nusiteikęs atsakyti į jam duotus klausimus, yra didesnė tikimybė gauti patikimus ir gana išsamius duomenis. Žinoma, melas arba sąmoningai parenkami pageidaujami atsakymai iš tyrimo turėtų būti pašalinti.

Esama ir kitos nuomonės – jei interviu laikomas sandoriu, klaidos neišvengiamos, nes kiekvienas interviu dalyvis turi savų sumetimų. Manoma, kad šiuo atveju reikalingos kontrolinės respondentų grupės, tuo labiau kad abi interviu puses gali veikti emocinis nusiteikimas, asmeniniai santykiai ir kt.

Interviu gali būti traktuojamas kaip natūralus susitikimas su respondentu, nulemtas daugelio gyvenimo situacijų, kuriomis reikia vadovautis norint išvengti nepatikimų atsakymų.

Taigi kad ir kaip kruopščiai ir sąžiningai elgtųsi klausinėtojas, vargu ar galima visiškai išvengti tyrėjo asmeninio požiūrio, galinčio paveikti atsakymus ir jų rezultatus.

3. *Žodiniai liudijimai nesutampa su rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotais faktais.*

Sovietmečiu atlikti rezistencijos tyrimai problemiški tuo, kad taikant žodinės istorijos metodą išryškėja nesutapimai tarp žodinių liudijimų ir rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotų faktų, kai NKVD–KGB buvo pateikiami klaidinantys ir melagingi duomenys (pvz., siekiant apsaugoti kitus laisvės kovotojus ar pasipriešinimo organizacijos narius nuo areštų, trėmimų) arba duomenys užrašyti pagal to meto valdžios reikalavimus, t. y. sąmoningai suklustoti.

4. *Atliktų tyrimų rezultatus kartais kritikuoja žmonės, gyvenę tuo pačiu sovietinės okupacijos laikotarpiu, bet turintys kitokią individualiosios ir kolektyvinės atminties refleksiją.* Moksliniu požiūriu sovietmetis dar nėra pakankamai apmąstytas, ir šiandien pastebimi pirmieji mėginimai įtvirtinti jį visos visuomenės istorinės atminties lygmeniu.

Taigi žodinė istorija padeda greta kruopščiai surinktų rašytinių šaltinių duomenų „išgirsti“ ir to meto įvykių liudininkų versijas. Todėl rezistentų interviu ir kitų šaltinių analizė yra puiki galimybė atskleisti, kas vyko okupuotos Lietuvos visuomenėje.

Problemos, kylančios naudojant žodinės istorijos metodą, labiausiai išryškėja istorinių tyrimų metu. Todėl žodiniai šaltiniai, kaip ir visi kiti šaltiniai, turi būti kritiškai analizuojami: būtina nustatyti jų patikimumą klausiant, kuo tikėti, o kuo netikėti, kurių rezistentų liudijimai yra teisingi ir svarbesni, o kurie ne tokie patikimi ir mažiau svarbūs arba visai nepatikimi ir nesvarbūs. Todėl ne visada verta pasikliauti vieno liudininko patikimumu; jo pasakojimą būtina palyginti su kitais liudijimais.

Žodiniams šaltiniams reikia išskirtinio istorikų dėmesio. Norint rezistencijos tyrimuose visapusiškai panaudoti žodinius šaltinius, juos būtina nagrinėti kartu su kitais šaltiniais, susijusiais su vieta ir žmonėmis, apie kuriuos kalbama. Kitais atvejais

daugelio detalių ir faktų šiuose tyrimuose iš viso negalima panaudoti. Pavyzdžiui, respondentas įtikinėja tyrėją, kad jis su niekur kitur neminimu asmeniu vykdęs tam tikrą rezistencinę veiklą. Tyrėjui patikrinus visus įmanomus ir žinomus rašytinius šaltinius, paaiškėjo, kad respondentas nevykdė nurodytos veiklos ir niekur nėra minimas jo nurodytas asmuo, su kuriuo jis tariamai veikęs kartu.

Rezistencijos dalyvių žodinės istorijos šaltiniai dažniausiai būna traumuotos atminties prisiminimai. Psichologai Danutė Gailienė ir Evaldas Kazlauskas tyrinėjo istorines psichologines traumas, kurios paveikė ir tebeveikia respondentų atmintį. Kaltė, atgaila ir kitos psichosocialinės variacijos veikia žodinę istoriją, todėl ją reikėtų analizuoti mėginant įsijausti į respondento psichologiją.

Rezistencijos dalyvių liudijimai dažniausiai yra labai skaudūs, turintys stiprių emocijų ir martirologinių nuostatų. Žodiniai šaltiniai – tai kaltinimas „nežmoniškai sistema“ ir jos vykdytojams.

Žodinio istorijos metodo reikšmė rezistencijos tyrimuose yra didelė. Šiuo metodu patikrinamas informacijos patikimumas, ji analizuojama ir taikoma istorinio tyrimo kontekste, taip pat padeda sukaupiti žodinius šaltinius ir juos išsaugoti ateities kartoms.

Apibendrinant reikia pabrėžti, jog rezistencijos tyrimuose žodiniai šaltiniai turi pliusų ir minusų: juose gausu detalių ir prasminių niuansų, taip pat iškraipymų, susijusių su asmeniniais, konfesiniais, kultūriniais stereotipais ir politinėmis pažiūromis. Todėl vertinant interviu metodu gautus rezistencijos tematikos duomenis, būtina juos analizuoti remiantis tradiciniais mokslinės kritikos metodais.

Taigi tyrinėjant sovietmečio rezistencijos istoriją, netolimą praeitį, „gyvosios dabarties slenkstį“, kaip ją apibūdino Egidijus

Aleksandravičius³⁸, kurio vis dar neperžengia istorikas, reikia panaudoti visus esamus istorijos tyrimų metodus, tarp jų ir žodinės istorijos interviu metodą.

IŠVADOS

1. Žodinė istorija vis labiau tampa interpretaciniu metodu ir vis dar yra savarankiškas šaltinių rinkinys, suteikiantis galimybę mokslininkams gauti papildomų praeities žinių, kurios padeda platinti interpretacijas ir analizuoti duomenis. Žodinė istorija apima žodinės istorinės informacijos perdavimą ir išsaugojimą. Tai yra istorinės dokumentacijos kokybinis metodas; jo esmė – interviu su žmonėmis, norint juos apklausti ir ištirti tam tikrus įvykius. Žodinės istorijos pradininkė yra žodinė tradicija, ją XIX a. pradėjo tyrinėti sociologai. Tai praeities įvykių, perduodamų iš lūpų į lūpas, aprašymas, kuris gali apimti neapibrėžtą istorinį laikotarpį, o žodinė istorija apima tik žmogaus nugyventą laikotarpį.

2. Žodinės istorijos metodu galima gauti papildomų dokumentinių įrodymų, kurie padeda suvokti žmonių elgesį ir jo motyvijas. Šiuo metodu sudaromos kolekcijos, susidedančios iš įvairių memuarinių įrašų, t. y. istorinių dokumentų. Interviu metodas suteikia galimybę žmonėms, nerašiusiems prisiminimų, papasakoti apie savo praeitį. Žodinė istorija nagrinėja žmogaus gyvenimą, gyvenimo patirtį, perteikia jo liūdesį ir džiaugsmą, pasisėkimus ir nesėkmes ir pan. Interviu metodu galima analizuoti individualiąją ir kolektyvinę atmintį. Interviu metu gauta informacija analizuojama, daromi kiekybiniai ir kokybiniai apibendrinimai, pasitelkiant į pagalbą kitus istorinius metodus, taikomus rašytiniams šaltiniams: analizės metodą, lyginamąjį metodą ir hermeneutinį metodą. Sunku

nustatyti interviu metu gautų duomenų patikimumą ir sudėtinga atskleisti interviu imančio istoriko daromas klaidas. Dar didesnė problema yra respondento atminties refleksija: respondentas gali sąmoningai arba nesąmoningai nuslėpti savo gyvenimo įvykius arba išgyvenimus.

3. Žodinės istorijos, kaip mokslo disciplinos, atsiradusios apie XX a. septintąją–aštuntąją dešimtmečius JAV ir Didžiojoje Britanijoje, pranašumais Lietuvos istorikai pradėjo naudotis tik po 1990 m. Rezistencijos istorijos ir istorinės atminties atskleidimui ypač vertingas šaltinis yra žodinė istorija. Ji dokumentuoja rezistencijos dalyvių ir laisvės kovų dalyvių istorijas. Kita vertus, žodinės istorijos metodas rezistencijos tyrėjams suteikia papildomų faktų ir informacijos. Žodinė istorija padeda greta kruopščiai surinktų rašytinių šaltinių duomenų „išgirsti“ ir to meto įvykių liudininkų versijas. Todėl

rezistentų interviu ir kitų šaltinių analizė yra puiki galimybė atskleisti, kas vyko okupuotos Lietuvos visuomenėje. Kita vertus, rezistencijos žodinė istorija yra pateikiama subjektyviai ir konkrečiai, apie įvykius pasakojama emociškai, detalai, pateikiant asmeniškų vertinimus ir komentarus, į kuriuos istorikui būtina atkreipti dėmesį.

4. Interviu metodo taikymas rezistencijos tyrimuose kelia ir tam tikrų problemų, iš jų svarbiausios yra šios: dėl mažo liudininkų skaičiaus sunku jų rasti; rezistencijos dalyvių liudijimai būna gana subjektyvūs; žodiniuose šaltiniuose užfiksuoti faktai ne visada sutampa su rašytiniais šaltiniais. Žodinė istorija suteikia galimybę iš pirmų lūpų gauti unikalią informaciją apie to meto įvykius, kovotojų siekius ir išgyvenimus. Visiems besidomintiems mūsų tautos pasipriešinimo istorija žodiniai šaltiniai yra nepaprastai reikšmingi.

Nuorodos

¹ G. Potašenko, „Žodinė istorija ir jos ypatybės“, <http://www.jewishstudies.lt/index.php?921091731>.

² R. J. Grele, „History and the Languages of History in the Oral History Interview: Who Answers Whose Questions and Why?“, *Interactive oral history interviewing*, Hillsdale, 1994, p. 4–5.

³ V. J. Wertsch, *Voices of Collective Remembering*, Cambridge, 2002, p. 10–16.

⁴ R. J. Grele, „Movement without aim Methodological and theoretical problems in oral history“, *The oral history reader*, London, 1998, p. 39–40.

⁵ J. Rüsen, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, Vilnius, 2007, p. 111.

⁶ Z. Norkus, *Istorika: istorinis įvadas*, Vilnius, 1996, p. 51–54.

⁷ V. J. Wertsch, op. cit., p. 30–32.

⁸ E. Durkheim, *Elementarios religinio gyvenimo formos: toteminė sistema Australijoje*, Vilnius, 1999.

⁹ J. Hoopes, *Oral history: an introduction for students*, Chapel Hill, NC, 1979, p. 61–63.

¹⁰ W. B. Sommer, *The oral history manual*, Walnut, 2002, p. 2–3.

¹¹ R. Perks, A. Thomson, *The oral history reader*, London, 1998, p. 1.

¹² Ibid., p. 1–2.

¹³ V. Čiubrinskas, „Sovietinė Lietuvos etnologija: istorinio materializmo ir etnokultūrinio romantizmo susitikimas“, *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sud. A. Bumblauskas, N. Šepetytys, Vilnius, 1999, p. 176–177.

¹⁴ *Kruvinos žudikų pėdos. Faktai kaltina. Nacionalistų antiliaudinė veikla pietinėje Žemaitijos dalyje*. Archyviniai dokumentai, IX rinkinys, Vilnius, 1968.

¹⁵ R. J. Grele, „History and the Languages of History in the Oral History Interview: Who Answers Whose Questions and Why?“, p. 5–6.

¹⁶ R. Tidikis, *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*, Vilnius, 2003, p. 465–467.

¹⁷ K. Kardelis, *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*, Šiauliai, 2007, p. 194–198.

¹⁸ O. Tījūnėlienė, A. Virbalienė, *Mokslinis tikrovės pažinimas. Apklausos metodas*, Klaipėda, 2006, p. 39.

¹⁹ J. Mardosa, „Etnografijos metodinių priemonių istorinė apžvalga ir metodiniai patarimai“, *Apie metodiką ir metodines priemones*, sud. J. Mardosa, Vilnius, 2002, p. 6–11.

²⁰ S. Girdzijauskienė, *Kokybinis interviu. Metodiniai nurodymai*, Vilnius, 2006, p. 7–13.

²¹ J. Hoopes, op. cit., p. 35–37.

²² Ibid., p. 110–114.

²³ V. J. Wertsch, op. cit., p. 55–58.

²⁴ A. D. Ritchie, *Doing oral history: A practical guide*, New York, 2003, p. 19–23.

²⁵ D. Gailienė, E. Kazlauskas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, sud. D. Gailienė, Vilnius, 2004, p. 78–126.

²⁶ J. Pennebaker, D. Paez, B. Rime, *Collective memory of political events. Social psychological perspectives*, Mahwah, New Jersey, 1997, p. 32–39.

²⁷ P. Nora, „The Reasons for the Current Upsurge in Memory“, *Transit – Europäische Revue* 22, 2002, http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=285&Itemid=463.

²⁸ D. Marcinkevičienė, *Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai: biografiniai Lietuvos moterų interviu*, Vilnius, 2007, p. 16.

²⁹ I. Šutinienė, „Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas“, *Filosofija, sociologija*, 2000, Nr. 4, p. 57–62.

³⁰ R. Čepaitienė, „Sovietmečio atmintis – tarp

atmetimo ir nostalgijos“, *Lituanistica*, 2007, t. 53, Nr. 4(72), p. 36–50.

³¹ V. J. Wertsch, op. cit., p. 13–15.

³² M. Clare, R. Johnson, „Method in our Madness: Identity and Power in a Memory Work Method“, *Memory and Methodology*, ed. S. Radstone, Oxford, 2000, p. 197–210.

³³ D. Marcinkevičienė, op. cit., p. 19; V. J. Wertsch, op. cit., p. 35.

³⁴ J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, *Dissonant Heritage. The Management of the Past as Resource in Conflict*, Chichester, 1996, p. 108–109.

³⁵ D. Marcinkevičienė, op. cit., p. 18–19.

³⁶ V. J. Wertsch, op. cit., p. 53.

³⁷ I. Šutinienė, <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=5917442>.

³⁸ E. Aleksandravičius, „Vėlyvojo sovietmečio istoriografinės problemos ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika, konferencija*, 1992, Kaunas, sud. M. Bloznelis, Vilnius, 1997, p. 67–73.

Gauta 2008 08 26
Klaipėdos universitetas,
Tilžės g. 13, Klaipėda

Lijana Pušinskytė

ORAL METHOD OF HISTORY IN THE INVESTIGATION INTO THE RESISTANCE

Summary

Oral history is a qualitative method of historic documentation, applied to interview people in order to investigate certain events. Oral history started with an oral tradition, which sociologists began to investigate in the 19th century. It is an oral description of the past events by word of mouth. An oral tradition can encompass an unlimited historic period, while oral history covers only the lifetime of a person. The year 1948 is considered the beginning of the oral method in historiography when modern equipment found its use in historic documentation (the historian A. Nevins started to write down people's reminiscences).

The method of interviewing is an additional documentary testimony, which helps to understand people's behaviour and motivation. The method is used to compile collections, which embrace various memoirs i.e. historic documents. It gives a chance to people who never wrote

memoirs to speak about their past. Oral history examines people's lives, their experiences, conveying sadness and joys, achievements and failures. The method enables researchers to analyse individual and collective memory. The information obtained during the interview is analysed, and quantitative and qualitative generalisations are made, employing other methods, which are applied to investigate written sources. It is hard to establish the credibility of the facts obtained during interviews, and to reveal the mistakes made by the historian who conducts it. The respondent's memory presents an even greater problem: he/she can conceal deliberately or unconsciously events or past experiences.

Oral history is a particularly valuable source to disclose the history of the resistance and historical memory. It documents the histories of the resistance participants and freedom fighters. On the other hand the method of oral

history supplies the researchers with additional facts and information. The interviewing method used in investigating the resistance also presents certain problems, the most important being the following: it is difficult to find witnesses as there are so few of them left; resistance participants give rather subjective evidence; and the facts recorded in

oral sources do not correspond with written sources. Oral history supplements written sources, it helps to “hear” the present-day version of the witnesses of that time. Therefore analysis of the interviews of the participants in the resistance and other sources is an excellent chance to reveal what took place in occupied Lithuania.

Lietuvių savisaugos dalinių Vilniaus apygardos batalionai (1941–1944 m.)

Remiantis archyvų dokumentais ir istorine literatūra straipsnyje siekiama atkurti lietuvių savisaugos dalinių (policijos batalionų), pavaldžių Vilniaus apygardai, veiklą 1941–1944 m., išskirti svarbiausius tos veiklos etapus, įvykius ir specifinius bruožus, apžvelgti patirtus nuostolius. Straipsnyje nagrinėjama daugumos vokiečių okupacijos laikotarpiu Vilniaus apygardoje sukurtų batalionų istorija (1-ojo, 3-iojo, 4-ojo ir 254-ojo). Apie Vilniaus apygardos 2-ąjį ir 15-ąjį batalionus šio straipsnio autorius yra rašęs anksčiau¹, o geležinkelių apsaugos (6-ojo) bataliono istorija dar bus atskleista ateityje.

IVADAS

Straipsnio autorius rėmėsi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentais. Originalių vokiečių okupacijos laikotarpio dokumentų apie nagrinėjamų batalionų veiklą Lietuvos archyvuose išliko mažai. Šiek tiek daugiau galima rasti dokumentų Vilniaus apygardos 1-ojo bataliono istorijai atkurti. Šio bataliono branduolys beveik visą nacių okupacijos laikotarpį dislokavosi Vilniuje ir nebuvo siunčiamas už Lietuvos ribų. Galbūt tuo galima paaiškinti reliatyviai didelį išlikusių dokumentų kiekį. LCVA yra saugomas Vilniaus apygardos 1-ojo policijos bataliono fondas (R-661), kuriame yra 48 saugojimo vienetai (bylos). Didesnė šio fondo dokumentų dalis apima

1941–1942 m. laikotarpį. Pasitaiko itin svarbių ir įdomių dokumentų, pavyzdžiui, bataliono 1-osios kuopos istorija (rašyta iki 1942 m. vidurio) arba 1941 m. antros pusės įsakymai 1-ajam batalionui. Svarbių dokumentų 1-ojo ir kitų Vilniaus batalionų istorijai yra išlikę lietuvių savisaugos dalinių štabo fonde (R-660). Pažymėtini įsakymai Vilniaus apygardos dalims, tačiau dauguma jų apima tik 1941 m. antrąjį pusmetį. Vis dėlto tai labai svarbus šaltinis, atskleidžiantis batalionų formavimo istoriją, jų veiklą, struktūrą, kiekybinę sudėtį bei personalijas. Svarbios informacijos batalionų istorijai yra išlikę vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje fonde (R-659). Čia galime rasti žinių apie karininkų perkėlimus iš vieno bataliono į kitą, savisaugos dalinių reorganizavimą, apdovanojimus, žuvusius karius ir kt.

Kitas vertingas batalionų istorijos šaltinis yra LYA saugomos buvusių bataliono karių baudžiamosios bylos (f. K-1, ap. 58). Straipsnio autoriui šiame archyve pavyko rasti kelias dešimtis tokių bylų. Suprantama, istorikams ypač svarbios buvusių karininkų baudžiamosios bylos, nes karininkai buvo geriau informuoti apie batalionui keltus uždavinius, veiklą ir padėtį batalionų padaliniuose (štabuose, kuopose ir būriuose). Verta paminėti buvusio 3-iojo bataliono vado kpt. Prano Ambraziūno, 1-ojo bataliono vado kpt. Petro Nazaro, 1-ojo bataliono kuopos vado lt. Petro Mikelsko, 1-ojo bataliono būrio vado jaun. lt. Stasio Plaušinio, 3-iojo

bataliono būrių vadų jaunesniųjų leitenantų Justino Samuolio ir Stepo Čiutros, bataliono gydytojo kpt. Viktoro Galkausko bylas.

Informacijos apie Vilniaus apygardos savisaugos dalinių veiklą, ypač apie kovas su sovietiniais partizanais ir tarnybą už Lietuvos ribų, galima rasti savaitraščio „Karys“ 1942–1944 m. numeriuose. Pažymėtina, kad tie straipsniai buvo griežtai cenzūruojami, todėl juose pateikiama informacija dažnai užšifruota ir nekonkreči – nenurodomi nei vietovardžiai, nei tikslios įvykių datos, nei karių vardai ir pavardės. Vilniaus apygardos batalionų istorijai svarbūs yra buvusio 1-ojo ir 254-ojo batalionų karininko Jono Abraičio, 254-ojo bataliono viršilos Kazio Leknicko prisiminimai ir Antano Martinio parengtas buvusių savisaugos dalinių karių prisiminimų rinkinys². Vertingas šaltinis Baltarusijoje veikusių batalionų istorijai yra karo kapeliono Zenono Ignonio-Ignatavičiaus dienoraštis³. Kunigas Z. Ignonis lankydavo Baltarusijoje veikusius lietuvių policijos batalionus ir teikdavo jų kariams religinius patarnavimus. Savo dienoraštyje jis taikliai apibūdindavo atskirų batalionų tarnybos būklę ir sąlygas, karių elgesį, nuotaikas ir rūpesčius.

Specialių mokslinių darbų apie šiame straipsnyje nagrinėjamą policijos batalionų veiklą nebuvo skelbta nei sovietinėje, nei lietuvių išeivijos, nei šiuolaikinėje Lietuvos historiografijoje. Vis dėlto vertingų faktų minėtų batalionų istorijai galima rasti karo istorikų Rimanto Zizo, Petro Stankero, Stasio Knezio ir H. L. Gaidžio darbuose⁴.

LIETUVIŲ POLICIJOS 1-ASIS (VILNIAUS) BATALIONAS

Nacių okupacijos pradžioje Vilniuje besikuriantys lietuvių policijos batalionai daugiausia formavosi iš Raudonosios armijos 29-ojo

šaulių teritorinio korpuso pasitraukusių ir prieš sovietus sukilusių lietuvių karių. Traukimasis iš sovietų karių gretų buvo masinis – dažnai lietuvių kariai didesnėmis grupėmis, kartais net kuopomis ir batalionais nepakludavo trauktis į Sovietų Sąjungos gilumą ir pasilikdavo Lietuvoje. Didžioji korpuso karių dalis liko tėvynėje, į Rusiją pasitraukė tik apie 1,5–2 tūkst. karių. Iš sovietų kariuomenės pasitraukusius lietuvių karius Vilniuje ėmė organizuoti gen. št. plk. lt. Antanas Špokevičius, 1941 m. birželio 24 d. pradėjęs formuoti Vilniaus įgulos štabą, kuris perėmė buvusio 29-ojo korpuso štabo funkcijas. Pirmomis okupacijos savaitėmis karinė vokiečių valdžia netrukdė lietuvių karių telkimuisi ir organizavimuisi Vilniuje. Iki 1941 m. liepos 12 d. A. Špokevičiaus žinioje buvo apie 4700 lietuvių karių (iš jų apie 500 karininkų), dislokuotų Vilniuje, Varėnos, Trakų ir Pabradės rajonuose⁵. Lietuvių karių organizavimasis pagal buvusias 29-ojo korpuso dalis vokiečiams buvo gana parankus, nes labai greitai buvo suformuoti gerai organizuoti vienetai, galintys atlikti įvairias pagalbines funkcijas fronto užnugaryje – saugoti karinius ir pramoninius objektus, geležinkelius, sovietų karo belaisvius, palaikyti viešąją tvarką miestuose. Netrukus lietuvių dalinius imta naudoti ir nacių priešų (ypač žydų ir komunistų) represijoms vykdyti. Lietuvių kariniai daliniai Vilniuje iš pradžių buvo pavaldūs vokiečių 814-ajai karo lauko komendantūrai ir privalėjo vykdyti jos įsakymus. Vokiečių karo lauko komendanto 1941 m. liepos 14 d. įsakymu iš Vilniuje dislokuotų lietuvių dalinių turėjo būti sudaryti trys batalionai po 570 žmonių, o likę kariai paleisti į namus⁶. Netrukus gautas įsakymas suformuoti dar vieną lietuvių batalioną. Liepos 25 d. iš lietuvių karinių dalinių Vilniuje suformuota Vilniaus atstatymo tarnyba (VAT), jos viršininku paskirtas gen. št. plk. lt. A. Špokevičius⁷.

Tarnaujantys VAT privalėjo pasirašyti tokio turinio pasižadėjimo raštą: „Pasižadu tarnauti „Vilniaus Atstatymo Tarnyboje“ ir įsipareigoju sąžiningai dirbti nesipriešindamas Vokietijos kariuomenės įsakymams ir nekenkdamas jos interesams. Žinau, kad privalau klausyti Vokietijos karo įstatymų.“⁸ Tarnaujančių savisaugos daliniuose karių dienotvarkė buvo tokia: 5.30 val. – kėlimasis, 6.00 val. – pusryčiai, 7–11 val. – užsiėmimai, 11–12 val. – pasikalbėjimai, 12–13 val. – pietūs, 13–15 val. – poilsis, 15–18 val. – užsiėmimai, 18–19 val. – vakarienė, ginklų valymas ir drabužių taisymas iki 21 val., vakarinis patikrinimas – 21 val., 21.30 val. – gulimas⁹.

SS ir policijos vado Lietuvoje brigadefu-
rerio gen. mjr. Luciano Wysockio įsakymu 1941 m. rugpjūčio 1 d. VAT pavadinta Savisaugos tarnyba, o buvusios VAT saugos, tvarkos ir darbo tarnybos atitinkamai pavadintos 1-uuju, 2-uuju ir 3-uuju batalionais. A. Špokevičius paliktas Savisaugos tarnybos vadu (1941 m. rugsėjo 29 d. jis paskirtas vadovauti lietuvių savisaugos dalinių štabui Kaune, o Vilniaus savisaugos dalinių vadu paskirtas gen. št. plk. lt. Petras Vertelis). Tuo pačiu įsakymu Savisaugos tarnybos štabo viršininku nuo 1941 m. rugpjūčio 7 d. paskirtas 1-ojo bataliono vadas gen. št. plk. lt. Jonas Juknevičius¹⁰. Tačiau jau 1941 m. rugpjūčio 16 d. nauju 1-ojo bataliono vadu vietoj J. Juknevičiaus paskirtas kpt. Petras Nazaras, anksčiau tarnavęs geležinkelių apsaugos bataliono 4-osios kuopos vadu (1-ojo bataliono vado pareigas P. Nazaras ėjo iki 1942 m. birželio mėn., vėliau paskirtas 251-ojo lietuvių policijos bataliono vadu)¹¹. Vokiečių ryšių karininku 1-ajam batalionui 1942 m. gegužės 14 d. paskirtas policijos kpt. Heinrichas Kruse¹².

1941 m. spalio 24 d. lietuvių savisaugos daliniai (toliau – LSD) dislokacijos ir pavaldumo atžvilgiu buvo suskirstyti į keturias apygardas: Vilniaus (vadas gen. št. plk.

lt. Izidorius Kraunaitis), Kauno, Šiaulių ir Panevėžio. LSD apygardos veikė iki 1942 m. rugsėjo 15 d., kol vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje įsakymu buvo išformuotos¹³. 1941 m. rugsėjo viduryje Vilniaus 1-ąjį batalioną sudarė keturios kuopos. Iki tol galiojusi bendra Vilniaus savisaugos dalinių kuopų numeracija pakeista atskira kiekvieno bataliono kuopų numeracija. Pavyzdžiui, bataliono 5-oji kuopa (kuopos vadas kpt. Jonas Matulis) pavadinta 2-ąja kuopa¹⁴. 1941 m. rugsėjo viduryje 1-asis batalionas papildytas naujais karininkais. Rugsėjo 15 d. bataliono ūkio karininku paskirtas lt. Petras Mikelskas, rugsėjo 16 d. į batalioną atkelti lt. Balys Arūnas (bataliono adjutanto pareigoms), jaunesnieji leitenantai Jonas Abraitis (1-osios kuopos būrio vadu) ir Stasys Zacharka (3-iosios kuopos būrio vadu)¹⁵. Iš karo belaisvių stovyklos sugrįžę leitenantai Benys Garlauskas ir Vacys Juška 1941 m. rugsėjo 16 d. paskirti tarnauti į 1-ąjį batalioną būrių vadais¹⁶. Bataliono 3-iosios kuopos vadu 1941 m. spalio mėn. paskirtas lt. Vincas Kačergius¹⁷. Rugsėjo 19 d. iš 1-ojo bataliono 2-osios kuopos į 2-ojo bataliono 7-ąją kuopą perkelti 107 kariai, tarp jų kpt. Antanas Mėšlius, jaunesnieji leitenantai Juozas Jakubauskas ir Pranas Raulušaitis¹⁸. Gruodžio 1 d. į 1-ąjį batalioną atkelti iš Vilniaus savisaugos dalinių štabo kunigas Juozas Panavas (paskirtas kapelionu į 1-ąją kuopą), gydytojas Juozas Urbaitis (paskirtas bataliono gydytoju), leitenantai Vytautas Narbutas (paskirtas į 1-ąją kuopą), Vladas Šlapelis (paskirtas į 3-iąją kuopą) ir Kazys Jankūnas (paskirtas į 3-iąją kuopą)¹⁹. Gruodžio pabaigoje bataliono štabas ir 3-ioji bei 4-oji kuopos dislokavosi Vilniuje, Didžioji g. 23, 1-oji kuopa ir ūkio būrys – Rasų g. 2²⁰. 1-ojo bataliono vadas kpt. Juozas Truškauskas 1942 m. rugsėjo 30 d. paskirtas ir lietuvių savisaugos dalinių Vilniaus įgulos viršininku²¹.

1942 m. lapkričio 1 d. žiniomis, 1-ajame batalione tarnavo 18 karininkų. Bataliono štabe tarnavo: bataliono vadas kpt. J. Truškauskas, adjutantas vyr. ltn. Leonas Bileris, vyr. ltn. Stasys Šiliauskas (ryšių karininkas), ltn. Gediminas Skardys (ginkluotės karininkas), kpt. Juozas Marčėnas (ūkio karininkas). Tuo pat metu 1-ojoje kuopoje tarnavo kpt. I. Jonikas (kuopos vadas) ir būrių vadai – vyresnieji leitenantai Jurgis Aukštakalnis ir Vladas Šlapelis, ltn. S. Plaušinis. 2-ojoje kuopoje tarnavo vyr. ltn. Albinas Repšys (kuopos vadas) ir būrių vadai – vyr. ltn. Balys Šimkonis ir ltn. Vytautas Šventoraitis. 3-iojoje kuopoje tarnavo vyr. ltn. Bronius Balčiūnas (kuopos vadas), būrių vadai – vyr. ltn. Martynas Cieminis, 2-ojo būrio vado pavardė nežinoma. 4-osios kuopos vadas buvo ltn. Juozas Rimkevičius, būrio vadas – ltn. Bronius Petrūnas ir muzikantų būrio vadas – vyr. ltn. Vladas Obalevičius (kituose dokumentuose – Obolevičius)²².

Bataliono 1-oji kuopa. Kuopa suformuota iki 1941 m. liepos 26 d. Ją sudarė buvę sovietų kariuomenės 29-ojo korpuso 234-ojo ir 259-ojo šaulių pulkų lietuviai kariai, pasitraukę iš Raudonosios armijos pirmomis karo dienomis ir susirinkę Vilniuje, Kosciuškos gatvės kareivinėse. Dauguma 1-osios kuopos kareivių buvo kilę iš Alytaus, Marijampolės, Kauno, Kretingos, Lazdijų, Panevėžio, Šiaulių ir Tauragės apskričių. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis kuopa priskirta 234-ajam pulkui (pulko vadas kpt. Juozas Kubiliūnas). Kuopos vadu iš pradžių buvo ltn. Ferdinandas Gedvilas. Jam netrukus išvykus neribotų atostogų, kuopos vadu paskirtas kpt. Vincas Šukys. Apie 1941 m. liepos vidurį 1-oji kuopa iš kareivinių Kosciuškos gatvėje perkelta į kareivines Rasų g. 2 (buvęs Vizitiečių vienuolynas). 1942 m. birželio mėn. 1-osios kuopos vadas buvo kpt. Ignas Jonikas, be to, kuopoje tarnavo šie karininkai: leitenantai J. Aukštakalnis ir V. Šlapelis, jaun. ltn. S. Plaušinis. Iš viso kuopoje tuomet tarnavo

119 žmonių: 4 karininkai, 1 viršila, 3 puskarininkiai, 7 jaunesnieji puskarininkiai, 11 grandinių ir 93 eiliniai²³. 1-oji kuopa Vilniuje saugojo tiltus, karinius sandėlius, sovietų karo belaisvius. 1941 m. liepos 10 d. kuopa konvojavo apie 3 tūkst. sovietų karo belaisvių iš Vilniaus į Trakus, paskui į Onuškį. Ten belaisviai perduoti karo belaisvių viršininkui vokiečiui. Rugsėjo pradžioje 1-oji kuopa dalyvavo perkeliame iš butų į getą Vilniaus ir Trakų žydus²⁴. Prie žydų perkėlimo iš butų į getą greičiausiai prisidėjo ir kitos bataliono kuopos. Buvęs bataliono 3-iosios kuopos vyr. seržantas Juozas Žaltauskas tardymo metu paliudijo, kad jis su dar dviem savo kuopos kareiviais į getą nuvarė apie 10 žydų šeimų. Išskeldinamų žydų butai buvo antspauduojami²⁵.

1942 m. vasario 2 d. 1-oji kuopa pasiųsta saugoti geležinkelį tarp Naujosios Vilnios ir Ignalinos. Kuopos vadovybė įsikūrė Pabrūdėje. Kariai patruliavo palei geležinkelį ir vykdė žvalgybą apylinkėse. Pas kai kuriuos vietos gyventojus rasta sprogmenų ir įrankių bėgiamis atsukti. Tie asmenys suimti ir perduoti vokiečių policijai. Vasario pabaigoje persišaldė kuopos vadas kpt. V. Šukys. Jis buvo išvežtas į ligoninę ir ten mirė. Kuopos vadu laikinai paskirtas būrio vadas jaun. ltn. J. Abraitis. Kovo mėn. 1-oji kuopa sugrąžinta į kareivines Rasų gatvėje. Vėliau ši kuopa dalyvavo operacijose prieš sovietinius partizanus Vilniaus apylinkėse. Birželio 20 d. buvo surengtas 1-osios kuopos inspekcinis patikrinimas. Inspekcijos metu didesnių trūkumų kuopoje nerasta²⁶. 1943 m. sausio mėn. didesnė 1-osios kuopos dalis (kuopos vadas tebebuvo I. Jonikas) dislokavosi Didžiojoje g. 23. Čia tuomet buvo ir bataliono štabas bei 2-oji kuopa (išskyrus žandarmerijos būrį)²⁷.

Bataliono sudėties, vadovybės ir dislokacijos pokyčiai 1941–1944 m. Bataliono sudėtis ir vadovaujantys kadrai nuolat keitėsi.

Karininkai, kartais net bataliono padaliniai buvo perkelti į kitus, dažniausiai naujai formuojamus lietuvių policijos batalionus. Į 1-ąją batalioną taip pat buvo atkeliami karininkai ir kareiviai iš kitų batalionų. 1941 m. spalio 24 d. žiniomis, 1-ajame batalione tarnavo 10 karininkų ir 334 kareiviai bei puskarininkiai. Tuo metu batalionas kartu su 4-uoju Vilniaus batalionu ėjo įvairias sargybas Vilniuje. Abu šie batalionai turėjo mieste 22 nuolatinis sargybos postus. Bataliono 1-oji kuopa Vilniuje saugojo radijo stotį, sovietų kariškių šeimų (moterų) stovyklą Subačiaus g. 37, keturias kareivines, šaudyklą, malkų sandėlį prie geležinkelio stoties, amunicijos sandėlį Mickūnuose. Bataliono 2-oji kuopa saugojo SS ir policijos vado pastatą Gedimino g. 16, kareivines Didžiojoje ir Polocko gatvėse, sandėlius Trakuose. Abi kuopos tuomet turėjo 13 nuolatinių sargybos postų. Be to, 1941 m. rudenį 1-asis batalionas, kaip ir kiti Vilniuje dislokuoti lietuvių policijos batalionai, dažnai konvojuodavo žydus į masinių žudynių vietą Paneriuose. Buvęs bataliono ūkio dalies raštininkas Vincas Naujokas tardymo metu teigė, kad kai kurie 1-ojo bataliono padaliniai konvojuodavo suimtuosius, vedamus sušaudyti iš Lukiškių kalėjimo į Panerius²⁸.

1942 m. sausio 13 d. lt. P. Mikelsko vadovaujama bataliono 2-oji kuopa (124 kariai) buvo išsiųsta į Pskovą. Į paskirties vietą kuopa atvyko po trijų dienų (sausio 16 d.). Po dviejų parų vokiečių vadovybės įsakymu kuopa persikėlė į Porchovo miestą ir čia saugojo įvairius karinės reikšmės objektus: geležinkelio stotį, tiltus, sandėlius. 1942 m. gegužės mėn. P. Mikelsko kuopa išsiųsta į Leningrado srities Dedovičių rajoną. Maždaug gegužės pabaigoje ši kuopa prijungta prie Dedovičių rajone veikusio 13-ojo lietuvių policijos bataliono²⁹.

1942 m. sausio 21 d. į Pskovą išsiųsta ir lt. B. Garlausko vadovaujama 3-ioji kuopa (122 kariai)³⁰. 1943 m. balandžio 7 d. į 10-ąją

lietuvių policijos batalioną, esantį prie Ilmeno ežero, išsiųsta 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos 20 karių grupė, vadovaujama lt. B. Petrūno³¹.

1942 m. vasario 1 d. 1-ojo bataliono etatų sąraše, pasirašytame bataliono vado P. Nazaro, buvo 298 asmenys³². Toks bataliono karių skaičius (apie 300 žmonių) išliko ir vėliau, 1942–1944 m. 1942 m. vasario mėn. pirmomis dienomis į batalioną atkelta 60 lietuvių policijos 4-ojo bataliono karių. Atkeltieji priskirti bataliono 3-iajai kuopai ir pasiųsti saugoti geležinkelio ruožą tarp Ignalinos ir Naujosios Vilnios³³.

Vilniaus apygardos savisaugos dalinių vado 1942 m. vasario 12 d. įsakymu pakeista 1-ojo bataliono kuopų numeracija: 1-oji kuopa (tuomet buvo Pabradėje) pavadinta 3-iaja, 2-oji kuopa (Pskove) tapo 1-ąja, 3-ioji kuopa (Pskove) tapo 2-ąja, 4-oji kuopa (Vilniuje) pasiliko tą patį numerį, o Molodečno kuopa gavo 5-ąją numerį. Tuo metu bataliono vadas tebebuvo kpt. P. Nazaras, kuopų vadai – kapitonai V. Šukys ir Jonas Kalnietis, lt. Jonas Žūsinas³⁴. 1942 m. balandžio 1 d. 1-ojo bataliono vadu laikinai paskirtas gen. št. plk. Izidorius Kraunaitis. Liepos 21 d. buvęs 254-ojo bataliono lt. Albinas Repšys atkeltas į 1-ąją batalioną ir paskirtas laikinai eiti bataliono 2-osios kuopos vado pareigas³⁵.

Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gegužės 15 d. įsakymu 80 bataliono kareivių ir puskarininkių paskirti saugoti durpynuose dirbančius sovietų karo belaisvius. Ši užduotis turėjo būti vykdoma iki tų metų rugpjūčio mėn.³⁶ Viena svarbiausių bataliono veiklos sričių ir toliau liko įvairių sargybų ėjimas Vilniaus mieste ir apylinkėse. 1942 m. gegužės 15 d. žiniomis, Vilniuje batalionas turėjo 12 sargybos postų, juose tarnavo 46 kariai. Jie saugojo Vilniaus apygardos savisaugos dalinių štabą (Jėzuitų g. 3), vokiečių policijos štabą (Gedimino g. 16), radijo stotį, internuotų sovietų karių šeimų stovyklą

Subačiaus gatvėje, šaudmenų sandėlį Mickūnuose, šaudyklą ir kitus objektus³⁷.

1942 m. rugpjūčio 16 d. 1-asis batalionas gavo įsakymą vykdyti partizanų paieškos ir likvidavimo operaciją Švenčionių ir Svyrių apskrityse. Į paskirties rajoną turėjo būti pasiųsti trys būriai. Uždavinius būriams turėjo skirti vokiečių SD (saugumo tarnybos) kpt. Schmitzas ir lietuvių saugumo policijos pareigūnai. Operacija turėjo būti vykdoma 2–3 savaites. Į pagalbą 1-ojo bataliono būriams pasiųsta dalis 254-ojo lietuvių policijos bataliono karių. Į operaciją siunčiamiems būriams vadovavo jaunesnieji leitenantai S. Plaušinis (dislokacijos vieta Švenčionys), Kazys Zubras (Svyriai) ir Vytautas Šventoraitis (Lentupis). Visi būriai susirinkti žygiui privalejo bataliono štabo kieme Didžiojoje g. 23. Kareiviai buvo apginkluoti šautuvais, pistoletais, granatomis, kiekvienas būrys turėjo po 2 lengvuosius kulkosvaidžius ir 5 dėžes šovinių³⁸. Apie šios antipartizaninės operacijos eigą ir rezultatus žinių nepavyko rasti.

Kovai su partizanais Vilniaus srityje vokiečių tvarkos policijos vado 1942 m. lapkričio 5 d. įsakymu buvo sudaryta specialios paskirties kuopa. 1-asis batalionas į šią kuopą turėjo skirti 1 karininką ir 25 kareivius. Specialiosios kuopos vadu paskirtas 1-ojo bataliono vyr. ltn. V. Šlapelis³⁹.

Remiantis vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje įsakymu, 1942 m. birželio 1 d. 1-asis batalionas buvo pertvarkytas. Bataliono vadu vėl tapo gen. št. plk. ltn. J. Juknevičius, adjutantu paskirtas ltn. Leonas Bileris (1944 m. sausio 1 d. 1-ojo bataliono vado adjutantu paskirtas ltn. S. Plaušinis). Bataliono 1-ąją kuopą (vadas kpt. I. Jonikas) sudarė trys būriai (jų vadai buvo leitenantai J. Aukštakalnis ir V. Šlapelis bei jaun. ltn. S. Plaušinis). Bataliono 2-ąją kuopą (vadas ltn. Stasys Šiliauskas) sudarė vienas raitelių būrys ir du vežikų būriai bei padedamasis skyrius. Bataliono 3-iąją kuopą (vadas ltn. Bronius Balčiūnas) sudarė ryšių,

žandarų, auto ir muzikantų būriai bei padedamasis skyrius⁴⁰. 1943 m. birželio pradžioje 1-ojo bataliono štabe tarnavo šie karininkai: kpt. J. Truškauskas (bataliono vadas), leitenantai L. Bileris, V. Šlapelis, Povilas Tyrolis ir Albertas Savickas. Bataliono 1-ojoje kuopoje tarnavo ltn. Vytautas Lozoraitis ir jaun. ltn. S. Plaušinis, 2-ojoje kuopoje – leitenantai S. Šiliauskas ir Antanas Bražiūnas, 3-iojoje kuopoje – ltn. M. Cieminis, jaun. ltn. Juozas Jaudegis ir kapelmeisteris V. Obalevičius⁴¹.

1942 m. kovo 5 d. žiniomis, 1-ojo bataliono 5-oji kuopa (60 žmonių) tarnavo Molodečne⁴². Tų metų gruodžio 15 d. šio bataliono 2-oji kuopa (77 žmonės) perkelta į naujai formuojamą 251-E batalioną⁴³. Vokiečių tvarkos policijos vado 1943 m. kovo 23 d. įsakymu į naujai formuojamą lietuvių policijos batalioną Kaune iš 1-ojo bataliono perkelti 3 karininkai (ltn. B. Šimkonis, jaunesnieji leitenantai Gediminas Skardys ir B. Petrūnas) bei 54 puskarininkiai ir kareiviai⁴⁴. Birželio pradžioje iš 1-ojo bataliono į naujai formuojamą 253-iąją batalioną Prienuose perkelti 38 kareiviai⁴⁵. 1943 m. birželio 17 d. žiniomis, batalione tarnavo 218 žmonių⁴⁶.

Bataliono veikla 1943–1944 m. 1943 m. pavasarį ir vasarą 1-ojo bataliono kareiviai dalyvavo naikinant mažuosius žydų getus ir darbo stovyklas Rytų Lietuvoje. 1943 m. kovo mėn. Vilniaus apygardos komisaro Horsto Wulffo įsakymu dalis Švenčionių, Ašmenos ir kitų miestelių getų žydų (apie 3 tūkst. žmonių) buvo perkelti į Vilniaus getą. Likusiems pranešta, jog jie bus vežami į Kauno getą. Balandžio 5 d. traukinys su Rytų Lietuvos getų žydais sustojo Panerių stotyje. 1-ojo bataliono policininkai saugojo traukinį nakties metu. Rytą į Panerius atvyko vokiečių gestapininkai ir papildomos lietuvių policininkų pajėgos. Bataliono kareiviai ėmė varyti žydus iš traukinio į žudynių vietą miške. Prieš sušaudymą mirčiai pasmerkti

žydai buvo išrengiami iki apatinių drabužių ir suvaromi į duobes, po to sušaudomi. Žydus šaudė ir dalis 1-ojo bataliono kareivių (apie 20 asmenų). Apie pietus į Panerius atvažiavo dar vienas traukinys su žydais. Jie irgi sušaudyti tose pačiose duobėse. Tik nedaugeliui pavyko iš žudynių vietos pabėgti. Kai kurie beginkliai žydų vyrai puolė sargybinius, tačiau buvo nušauti. Pasipriešinusieji sužeidė Kauno gestapo pareigūną Wille ir vieną lietuvių policininką. Tą dieną nužudyta apie 4–5 tūkst. žydų⁴⁷. Štai ką apie žudynes tardymo metu paliudijo šaudyme dalyvavęs 1-ojo bataliono kareivis J. Oželis-Kazlauskas: „1943 metų pavasarį Paneriuose dalyvavau sušaudant apie 5000 tarybinių piliečių. [...] Kai į Panerius atvyko ešelonas, „savisaugos“ dalinių bataliono muzikantus ir policijos mokyklos kursantus išrikiavo saugoti jo. Žmonės buvo išlaipinami ir varomi į sušaudymo vietą iš kiekvieno vagono atskirai. Kai atėjo mano saugomo vagono eilė, kartu su 20 policijos mokyklos kursantų išlaipinome iš vagono apie 50 žmonių ir nuvarėme juos į šaudymo vietą. Mes privedėme juos prie 4–5 m gylio, 12–16 m pločio duobės ir įsakėme visiems nusirengti. Šie žmonės buvo įvairaus amžiaus vyrai, moterys ir vaikai. Žmonės nusirengė, daugelis liko visiškai nuogi, o kai kurie tik su apatiniais baltiniais. Iš šių aukų buvo atimti drabužiai, daiktai ir pinigai buvo perduoti vienam vokiečiui. Žmonėms buvo įsakyta atsigulti ant žemės. Penki vokiečiai ir aš atsistojome prie duobės krašto, iš dešinės gulinčių piliečių pusės. Vokietis kėlė po 8–10 žmonių ir liepė jiems bėgti į duobę. Tuo metu, kai mūsų aukos bėgo į duobę, į jas šaudėme. Toks kruvinas susidorojimas truko, kol buvo sušaudyta visa žmonių grupė. Tada grįžau prie ešelonu. Panašiai buvo naikinami ir antrojo ešelonu piliečiai, kuriuos šaudant irgi dalyvavau. [...]“⁴⁸

1943 m. pavasarį ir vasarą dalis bataliono kareivių saugojo Vilniaus geto žydų darbo stovyklą Riešėje, Kenoje ir Bezdonyse. Šios stovyklos įsteigtos dar 1941 m. Jose dirbė keli šimtai žydų kasė durpes Buzaraisčio durpyne. Bezdonių stovykloje (21 km nuo Vilniaus) 1943 m. gegužės mėn. dirbo apie 330 žydų. Stovyklą saugojo šeši 1-ojo policijos bataliono kariškiai. Stovyklos komendantas buvo puskarininkis Borisas Baltutis. Liepos 9 d. į Bezdonių stovyklą atvyko SS oberšarfiurerio Bruno Kittelio vadovaujami esesininkai ir policininkai. Žydai buvo surinkti į vieną vietą ir patikrinti pagal sąrašą. Paskui jie suskirstyti grupėmis po 10 žmonių ir vedami prie duobių sušaudyti. Dalis pasmerktųjų pabėgo atgal į barakus ir nepakluso baudėjų įsakymui išeiti iš pastatų. Tuomet esesininkai šūviais ir granatomis barakus padegė. Iš barakų bėgantys žydai buvo nušauti, o likę viduje sudegė. Bezdonių stovykloje iš viso nužudyta apie 250–300 žmonių. Dalis žydų išvengė mirties dėl to, kad akcijos metu jų stovykloje nebuvo⁴⁹. Mirties išvengęs buvęs Bezdonių stovyklos kalinys Abraomas Šabrinskis papasakojo apie klastingą B. Kittelio elgesį: prieš egzekuciją oberšarfiureris žadėjo žydams už gerą darbą padidinti maisto normas, paskui nuėjo pas stovyklos kirpėją žydą nusiskusti. Švariai nusiskutęs B. Kittelis įsakė pradėti žydų žudynes⁵⁰.

Kenos (25 km nuo Vilniaus) darbo stovykloje 1943 m. gegužės mėn. dirbo apie 320 žydų. Stovyklos komendantas nuo gegužės mėn. buvo Juozas Mačys. Jam buvo pavaldūs keturi 1-ojo bataliono kareiviai. Liepos 8 d. į stovyklą atvyko B. Kittelis ir pranešė apie būsimas žydų žudynes. Visi žydai buvo suvaryti į vieną baraką. Prieš sušaudymą B. Kittelis surinko vertingus pasmerktųjų daiktus ir pinigus. Žydai nedidelėmis grupėmis buvo varomi prie duobių ir ten sušaudomi. Iš pradžių sušaudyti vyrai, paskui moterys su vaikais. Šaudė gestapininkai ir

policininkai (greičiausiai Vilniaus ypatingojo būrio nariai). 1-ojo bataliono kareiviai padėjo varyti žydus prie duobių. Kenoje nužudyta apie 240–300 žydų⁵¹.

Riešės stovykloje 1943 m. gegužės mėn. gyveno 197 žydai. Balandžio mėn. stovyklos komendantu paskirtas 1-ojo bataliono puskarininkis Jonas Narkevičius. Jam buvo pavaldūs 6 sargybiniai iš to paties bataliono. Sužinoję apie Bezdonių ir Kenos stovyklų sunaikinimą, Riešės stovyklos žydai ėmė iš stovyklos bėgti. Dalis bėglių pasislėpė Vilniaus gete. Nesugebėdamas kontroliuoti padėties, J. Narkevičius pasikvietė pagalbą iš Vilniaus. Likusieji Riešės stovyklos žydai liepos–rugpjūčio mėnesių sandūroje buvo perkelti į Vilniaus getą⁵².

1943 m. lapkričio 11 d. žiniomis, Vilniuje stovėjo šie 1-ojo bataliono padaliniai: didžioji 1-osios kuopos dalis ir 3-ioji kuopa (be žandarmerijos būrio) dislokavosi Didžiojoje g. 23, bataliono 2-osios kuopos didesnė dalis ir 3-iosios kuopos žandarmerijos būrys gyveno Jėzuitų g. 3, o dalis 2-osios kuopos – Polocko g. 13⁵³.

Priartėjus frontui, 1-asis batalionas 1944 m. liepos 2 d. (pagal kitus šaltinius – liepos 3 d.) iš Vilniaus pasitraukė. Kartu su kariais traukėsi ir jų šeimos (1-asis batalionas tuo metu dar buvo vadinamas „Šeimų globos batalionu“). Batalionas traukėsi Ukmergės–Kauno–Pilviškių kryptimi. Per Ukmergę batalionas nežygiavo, aplenkė miestą pietiniu aplinkeliu. Po kelių žygio dienų kariai pasiekė Suvalkiją ir apsistojo Pilviškių–Naumiesčio apylinkėse, tuščiose ūkininkų sodybose⁵⁴. Rugpjūčio 2 d. batalionas ties Slavikais perėjo Vokietijos sieną ir apsigyveno Rytrūsiuose, Tapiau–Labiau apylinkėse. Čia kariai su šeimomis išbuvo apie du mėnesius. Rytrūsių gyventojai draugiškai sutiko lietuvių karius ir dažnai juos šelpdavo maisto produktais.

1944 m. rudenį vokiečiai 1-ąjį batalioną nuginklavo ir išformavo. Kareiviai ir

puskarininkiai paskirstyti po įvairius vokiečių armijos priešlėktuvinius dalinius, o karininkai išsiųsti į Drezdeną. Bataliono karių šeimos traukiniu nuvežtos į Bavariją ir apgyvendintos pas vietos ūkininkus⁵⁵. Pagal kitus šaltinius, 1-asis batalionas 1944 m. rugpjūčio mėn. išsiųstas į Vitenbergo miestą ir čia išskaidytas į grupes po 50 žmonių. Vėliau dalis bataliono karių išsiųsti į Magdeburgo miestą prie Elbės. Ten jie statė gynybinius įtvirtinimus vokiečių kariuomenei, o karui baigiantis pateko į sovietų nelaisvę ir buvo išsiųsti į filtravimo stovyklas⁵⁶.

Bataliono drausmės reikalai, nuostoliai ir dezertyrai. Bataliono karių drausmė nebuvo gera. Kiekvieną savaitę pasitaikydavo didesnių ar mažesnių drausmės pažeidimų. Dažniausiai pasikartojantys drausmės pažeidimai – nepaklusnumas viršininkams, aplaidumas tarnyboje, valdiško turto pradanginimas ir savavališki pasišalinimai iš tarnybos (dezertyravimas). Už šiuos nusižengimus buvo skiriamos įvairios bausmės, dažniausiai uždarymas į daboklę arba į paprastą kalėjimą. Bausmės nusižengusiems kariškiams buvo skelbiamos Vilniaus apygardos savisaugos dalinių arba bataliono vado įsakymais. Toliau pateiksime keliolika drausmės pažeidimo ir bausmių už nusižengimus pavyzdžių.

Bataliono 1-osios kuopos eiliniai Vincas Raugalas ir Dominas Blėda už milinės pardavimą civiliams asmenims 1941 m. rugsėjo mėn. nubausti po 6 mėnesius paprasto kalėjimo. Šios kuopos grandinis Antanas Tutinas ir eilinis Alfonsas Baublinskas už savavališką kratą plėšimo tikslais suimti ir uždaryti į Lukiškių kalėjimą. Už šį nusikaltimą jie 1941 m. rugsėjo 1 d. išbraukti iš bataliono sąrašų⁵⁷.

1-asis batalionas beveik visą egzistavimo laiką tarnavo Lietuvoje ir nebuvo siunčiamas nei į Rytų frontą, nei į intensyvaus partizanų veikimo rajonus Baltarusijoje, Ukrainoje ir Rusijoje. Dėl to bataliono patirti nuostoliai,

lyginant su kitais lietuvių policijos batalionais, buvo reliatyviai maži. 1941 m. rugpjūčio 13 d. bataliono 4-osios kuopos eilinis Juozas Kerys eidamas sargybą neatsargiai elgėsi su ginklu ir sunkiai sužeidė patruliuosius tos pačios kuopos kareivį Joną Bendoraitį. Kitą dieną J. Bendoraitis mirė ligoninėje ir buvo palaidotas Rusų kapinėse⁵⁸. Bataliono 2-osios kuopos, dislokuotos Porchove, eilinis Jonas Rudžionis neatsargiai elgdamasis su ginklu persišovė ir mirė karo ligoninėje. Jis palaidotas Porchovo karių kapinėse 1942 m. kovo 2 d.⁵⁹ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gruodžio 22 d. įsakyme pranešta apie 1-ojo bataliono kareivio Kazio Pauros žūtį kovoje su bolševikais⁶⁰. 1943 m. gruodžio 26 d. Rytų Lietuvoje partizanai nukovė bataliono 1-osios kuopos eilinį Bronių Domina⁶¹. Vokiečių tvarkos policijos vado 1944 m. vasario 11 d. įsakyme pranešta apie 1-ojo bataliono grandinio Juozo Gečo žūtį kovoje su bolševikais⁶². Iš viso yra žinomi tik 5 dėl nelaimingų atsitikimų ar kovose su partizanais žuvę 1-ojo bataliono kariai.

Dezertyravimo atvejai Vilniaus 1-ajame batalione buvo gana dažni. Iš pradžių bėgdavo pavieniai kareiviai, o nuo 1942 m. padažnėjo grupinių pabėgimų. Ypač dažnai lietuvių kariai dezertyruodavo tada, kai buvo siunčiami už Lietuvos ribų, į Rytų frontą arba kovoti su partizanais. 1942 m. sausio mėn. iš 1-ojo bataliono buvo siunčiamos dvi kuopos papildyti Rytuose esantį 13-ąjį batalioną. Į paskyrimo vietą iš maždaug 200 karių nuvyko tik apie 160. Apie 30 žmonių pabėgo dar Vilniuje, kiti – pakeliui į paskyrimo vietą⁶³.

1941 m. rugpjūčio 17 d. iš bataliono pabėgo 2-osios kuopos eiliniai Antanas Širvys ir Antanas Mašonas. Rugpjūčio 19 d. iš bataliono pasišalino 1-osios kuopos eilinis Mikas Penkonis, lapkričio 15 d. – 4-osios kuopos eiliniai Aleksas Lygeika ir Antanas Židanavičius. A. Lygeika po mėnesio sugrįžo į batalioną ir buvo nubaustas drausmės tvarka⁶⁴.

1942–1943 m. beveik kiekvieną mėnesį buvo skelbiami iš bataliono pasišalinusių ir valdišką turtą pasiėmusių karių sąrašai. 1942 m. lapkričio 5 d. sąraše nurodytos dezertyravusių 2-osios kuopos eilinių Vinco Pranskevičiaus, Stasio Juškio, Antano Svidersko ir Raugalo pavardės⁶⁵. 1943 m. kovo 23 d. pasišalinusių bataliono 2-osios kuopos karių sąraše nurodyta 20 pavardžių⁶⁶. 1943 m. vasarą lttn. A. Repšys buvo siunčiamas tarnauti į 8-ąjį lietuvių policijos batalioną Ukrainoje, tačiau pasidarė fiktyvius dokumentus ir nuvažiavęs iki Švenčionėlių iš bataliono pabėgo. 1944 m. vasario 17 d. iš bataliono pasitraukė eilinis Jonas Kinderavičius. Tų metų balandžio 8 d. dezertyravo eilinis Juozas Juodis⁶⁷. Galima spėti, jog per visą bataliono egzistavimo laiką iš jo pasišalino ne mažiau kaip 80–100 karių ir į Vokietiją 1944 m. vasarą pasitraukė vos pusė bataliono karių.

LIETUVIŲ POLICIJOS 3-IASIS (VILNIAUS) BATALIONAS

Už Lietuvos ribų veikiantiems batalionams buvo suteikiami lauko pašto numeriai. 3-iojo bataliono lauko pašto Nr. 36031. Batalionas suformuotas 1941 m. rugpjūčio 1 d. Vilniuje prieš tai egzistavusios Darbo tarnybos pagrindu. Pirmuoju bataliono vadu paskirtas ligtolinis Darbo tarnybos referentas (viršininkas) inžinerijos plk. lttn. Juozas Vitkus. Rugsėjo 5 d. naujuoju bataliono vadu paskirtas kpt. Pranas Ambraziūnas⁶⁸. Bataliono vado adjutantu ilgai tarnavo lttn. Vytautas Vaškūnas, ūkio dalies viršininku – lttn. Juozas Jablonskis, 1-osios kuopos vadu – lttn. Alfonsas Baltikauskas, 2-osios kuopos vadu – lttn. Juozas Rimkevičius, 3-iosios kuopos vadu – lttn. Vaclovas Navickas (jis priimtas tarnauti 1941 m. rugsėjo 16 d. ir iš pradžių tarnavo bataliono 3-iosios kuopos 2-ojo būrio vadu, spalio 28 d. paskirtas bataliono 11-osios kuopos

pos vadu), 4-osios kuopos vadu – lt. Vladas Ašmonas (į batalioną jis priimtas tarnauti 1941 m. rugsėjo 30 d.)⁶⁹. Būrių vadai buvo jaunesnieji leitenantai Vincas Čerškus (kitur rašoma Čerskis), Juozas Jakubauskas, Petras Kiršinas, Vytautas Lozoraitis, Antanas Martinkus, Justinas Samuolis, Juozas Sūdžius, Povilas Šepetys, Vytautas Šventoraitis, Kazys Taparauskas, leitenantai Jonas Adomaitis, Vladas Adomaitis, Bronius Gritis, Vytautas Plūkas, Vytautas Sederavičius⁷⁰.

Bataliono štabas 1941 m. rudenį buvo įsikūręs Trakų g. 14, buvusio vienuolyno pastate⁷¹. Vokiečių ryšių karininku prie 3-iojo bataliono 1942 m. gegužės 14 d. buvo paskirtas policijos kpt. Hansas Joachimas Jacobas⁷². Bataliono 5-osios kuopos vadas jaun. lt. Ignas Talanskas netikėtai dėl ligos 1941 m. rugsėjo 2 d. mirė Raudonojo Kryžiaus ligoninėje. Jis palaidotas Antakalnio kapinėse. Nauju šios kuopos vadu rugsėjo 4 d. paskirtas lt. Pranas Mikužis⁷³. Savisaugos dalinių štabo 1941 m. rugsėjo 16 d. įsakymu 3-iojo bataliono kuopos gavo 9, 10, 11 ir 12 numerius⁷⁴. Rugsėjo 28–29 d. į batalioną priimti tarnauti ir paskirti būrių vadais jaunesnieji leitenantai Stepas Čiutra, Petras Kiršinas, Juozas Sūdžius ir lt. Vladas Adomaitis⁷⁵. Savisaugos dalinių štabo 1941 m. spalio 7 d. įsakymu iš 3-iojo bataliono į Vilniaus 2-ąją batalioną perkelti 44 kariai, o į 3-iąją batalioną iš Vilniaus 4-ojo bataliono atkelti 74 kariai⁷⁶. Bataliono kareiviai dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformas su baltais raiščiais ant rankovių, kuriuose buvo užrašytas bataliono pavadinimas ir kareivio eilės numeris. Vokiečių tvarkos policijos vado Vilniuje mjr. Maximiliano Stötzelio 1941 m. spalio 24 d. rašte nurodyta, kad 3-iajam batalionui vadovauja vokiečių tvarkos policijos vyr. lt. Mülleris, batalionas yra kariškai mokomas ir netrukus bus išsiųstas iš Vilniaus. Batalione tuomet tarnavo 24 karininkai ir 607 puskarininkiai bei eiliniai. Pagal karių

skaičių tai buvo didžiausias Vilniuje suformuotas batalionas (Vilniuje tada buvo 5 batalionai)⁷⁷.

Iki išvykimo į Minską 1941 m. lapkričio mėn. 3-iojo bataliono kareiviai saugojo karinės reikšmės objektus Vilniuje, Vilniaus žydų getą ir konvojuodavo varomus sušaudyti žydus į Panerius. Pagal buvusių bataliono kareivių parodymus, du kartus į Panerius nuvaryta sušaudyti apie 500–600 žydų, tarp jų moterų ir vaikų. Pirmą kartą žydų kolona į Panerius buvo konvojuojama 1941 m. rugsėjo–spalio mėn. sandūroje, antrą kartą – spalio pradžioje. Žydus Paneriuose šaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys (*Sonderkommando*), tačiau būdavo atvejų, kai šiam būriui talkindavo ir policijos batalionų kareiviai⁷⁸. Buvusio bataliono kareivio Jono Dvilaičio liudijimu, jam kartu su kitais bataliono kareiviais 1941 m. rudenį teko du kartus konvojuoti žydus iš Lukiškių kalėjimo į Panerius. Pirmą kartą nuvaryta apie 200 žmonių, antrą kartą – apie 2 tūkst. Kai į žudynių vietą buvo atvaryta pirmoji grupė, ten prie stalo sėdėjo vokiečių gestapininkas ir lietuvių saugumo policijos tarnautojas. Pastarasis vertėjavo gestapininkui, kuris registravo mirčiai pasmerktus žydus. Užregistruotus žydus kareiviai nuvarydavo į šalį, ten jiems liepdavo nusirengti. Paskui pasmerktiesiems raiščiu buvo užrišamos akys. Žydai buvo sustatomi grupėmis po 10 žmonių prie duobės krašto ir pagal komandą sušaudomi. Sušaudžius vieną grupę, buvo atvedama kita pasmerktųjų grupė. Pasibaigus šaudymui, aukų daiktai (drabužiai, laikrodžiai, pinigai ir kt.) sukrauti į mašiną ir nuvežti į miestą. J. Dvilaičio liudijimu, bataliono kareiviai buvo apsupę žudynių vietą, o šaudė ypatingojo būrio baudėjai. Antrą kartą Paneriuose sušaudyta keli tūkstančiai žydų, tarp jų buvo senelių ir vaikų⁷⁹. Pagal kito buvusio bataliono kareivio parodymus, viena 3-iojo bataliono kuopa 1941 m. rugsėjo mėn. du

kartus lydėjo kelių tūkstančių žydų kolonas iš Lukiškių kalėjimo į Panerius ir dalyvavo jų žudynėse⁸⁰. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje K. Jägerio ataskaitą, 1941 m. rugsėjo mėn. Vilniuje įvyko dvi masinės žydų žudynių akcijos. Rugsėjo 2 d. Paneriuose sušaudyta 3700 žydų, rugsėjo 12 d. – 3334 žydai. Spalio 4 d. ten pat nužudyti dar 1983 žydai⁸¹. Tikėtina, kad šiose žudynėse galėjo dalyvauti ir kai kurie 3-iojo bataliono padaliniai. Bataliono kareiviai taip pat dalyvavo perkeltant Vilniaus žydus iš butų į getą 1941 m. rugsėjo pradžioje. Tuščius žydų butus užantspauduodavo policija, o turtas buvo vežamas į specialius sandėlius. Bataliono kareiviai iškeldino žydų šeimas iš Užupio, Paupio, Polocko, Subačiaus, Malūno, Latako, Bokšto ir kitų gatvių. Žydų perkėlimas į getą truko kelias dienas⁸².

1941 m. lapkričio 12 d. 3-iasis batalionas (25 karininkai, 5 viršilos, 20 puskarininkių, 55 jaunesnieji puskarininkiai, 23 grandiniai ir 451 eilinis) išvyko į Minską. Vilniuje likę 55 bataliono kareiviai buvo įtraukti į 1-ojo bataliono sudėtį⁸³. Batalioną sudarė 4 kuopos, kiekvienoje kuopoje buvo po 3 būrius ir 1 kulkosvaidininkų būrį (visos kuopos turėjo po 12 lengvųjų ir 2 sunkiuosius kulkosvaidžius). Be to, batalionas turėjo ir patrankų⁸⁴. Minske batalionas apsigyveno vadinamosiose šiaurės kareivinėse. Bataliono kareiviai saugojo gamyklas, elektros stotį, vandentiekį, sandėlius ir kitus karinius bei pramoninius objektus. 1942 m. kovo 28 d. sovietinei aviacijai bombarduojant Minską žuvo bene pirmasis bataliono kareivis eilinis Petras Dzindzaletas⁸⁵. 1942 m. pavasarį (balandžio–gegužės mėn.) batalionas dalyvavo operacijose prieš sovietinius partizanus Slucko–Starobino rajonuose. Paskui apie du mėnesius batalionas veikė prieš partizanus Kopylio rajone ir vėliau sugrįžo į Minską. Netrukus iš Minsko batalionas buvo išsiųstas į Molodečno rajoną, ten turėjo saugoti

lentpjūves, geležinkelį ir draustinį⁸⁶. 1942 m. rugpjūčio 26 d. lietuvių policijos batalionų dislokacijos schemoje 3-iojo bataliono dislokacijos vieta nurodytas Minskas. Tuomet batalione tarnavo 13 karininkų, 77 puskarininkiai ir 421 eilinis⁸⁷. Pagal bataliono gydytojo kpt. Viktoro Galkausko parodymus, 3-iasis batalionas 1942 m. kovo pabaigoje iš Minsko perkeltas į Starobino rajoną, vėliau (apie gegužės 10 d.) – į Kopylio rajoną. Rugpjūčio mėnesį batalionas sugrąžintas į Minską ir po dviejų savaičių poilsio išsiųstas į Iveneco rajoną (apie 60 km į vakarus nuo Minsko). Rugsėjo mėnesį 3-iasis batalionas išsiųstas į Slonimą, ten išbuvo apie 2–3 savaites, paskui traukiniu nuvežtas į Molodečną. Čia bataliono kareiviai tarnavo iki 1943 m. kovo mėn. Bataliono 4-oji kuopa Molodečne kelis mėnesius saugojo sovietų karo belaisvių stovyklą. 1-oji ir 2-oji kuopos dalyvavo operacijose prieš sovietinius partizanus. Vienos operacijos metu bataliono kareiviai į nelaisvę paėmė tris partizanus ir perdavė juos vokiečių žandarmerijai. Iš Molodečno batalionas vėl perkeltas prie Minsko. 1-oji ir 2-oji kuopos Minsko apylinkėse saugojo durpynus, kuriuose dirbo sovietų karo belaisviai. 1943 m. gegužės mėn. gautas įsakymas išvykti į Gancevičių rajoną saugoti Baranovičių–Lunineco kelio ruožą. Tų metų spalio mėnesį 3-iasis batalionas persikėlė į Vileikos rajoną⁸⁸. Buvusio 2-osios kuopos būrio vado Stepono Čiutros liudijimu, 2-oji kuopa 1943 m. rudens buvo perkelta į Gluboką, čia pastatė tiltą per upę ir jį saugojo. Gluboke kuopa išbuvo iki 1944 m. birželio mėn.⁸⁹

1942 m. gegužės 9 d. lt. Povilo Šepečio vadovaujamas bataliono 1-osios kuopos 2-asis būrys Kopylio rajone netoli Dubrovkos kaimo miške pateko į K. Vorosilovo sovietinių partizanų brigados surengtą pasalą. Kelias valandas trukusiose kautynėse žuvo 1 jaunesnysis puskarininkis, 4 grandiniai, 11 eilinių ir 1 jaunesnysis kareivis (iš viso 17 karių). Būrys

prarado 1 lengvąjį kulkosvaidį, 16 šautuvų, 36 granatas ir 2 pistoletus. Partizanų esą žuvo apie 10 žmonių. Didelių nuostolių patyręs lietuvių būrys pasitraukė į Kopylį⁹⁰. Kopylyje bataliono kariai stebėjo 23 žmonių (tarp jų buvo ir 4 moterys) egzekuciją. Šie žmonės už ryšius su partizanais buvo viešai pakarti. Egzekuciją vykdė vokiečių žandarmerija ir vietos policija⁹¹. Dėl prastų kovos su partizanais rezultatų 3-iojo bataliono vadas P. Ambraziūnas ir jaun. ltn. Vytautas Plūkas buvo iškviesti į Kauną ir vokiečių vadovybės įsakymu dviem savaitėms pasodinti į kalėjimą. Atlikęs bausmę V. Plūkas sugrąžintas į batalioną, o P. Ambraziūnas paskirtas lietuvių policijos 251-ojo, vėliau 5-ojo bataliono, veikusio Velikije Lukų srityje, vadu⁹². Prastą vadovavimą batalionui ir smukusią psichologinę karių būseną savo dienoraštyje pažymėjo ir karo kapelionas Z. Ignonis; jis rašė, kad „vyrų moralė mažai džiuginanti“, o vadai viskam abejingi, nesirūpina savo vyrų elgesiu⁹³. Perkėlus P. Ambraziūną, batalionui vadovavo kpt. Vladas Žibas (1942 m. lapkričio 30 d. atkeltas iš 15-ojo bataliono ir paskirtas 3-iojo bataliono vadu; 1943 m. gegužės 24 d. jis paskirtas naujai formuojamo 253-iojo lietuvių policijos bataliono vadu), kpt. Jonas Aleksa (bataliono vadu paskirtas 1943 m. gegužės 24 d.)⁹⁴.

Baltarusijoje 3-iasis batalionas iki 1944 m. vasaros dalyvavo kovose su sovietiniais partizanais ir saugojo įvairius karinės reikšmės objektus. Maždaug 1942 m. birželio–liepos mėn. šis batalionas kartu su dar dviem batalionais dalyvavo operacijoje prieš partizanus Voložino rajone. Vokiečių vadovybės įsakymu partizanų šeimos ir rėmėjai buvo iškeldinami, o jų namai sudeginami. Sulaikyti įtartini asmenys ir žydai buvo perduodami gestapui, paimti į nelaisvę partizanai – sušaudomi. Operacijos Voložino rajone metu žuvo ir keliolika bataliono kareivių⁹⁵. Kovose su partizanais nuostolių patirdavo

abi pusės. 1942 m. balandžio 20 d. kautynėse su partizanais Starobino apylinkėse žuvo eilinis Julius Navikas⁹⁶. Birželio 16 d. per susirėmimą su sovietiniais partizanais Kopylio apylinkėse žuvo 2-osios kuopos eilinis Albinas Antanynas, birželio 24 d. kautynėse prie Cimkovičių – eilinis Juozas Gustaitis, birželio 27 d. – eilinis Balys Jankūnas⁹⁷. 1942 m. balandžio–gegužės mėn. bataliono 2-osios kuopos kariai Starobino rajone nušovė 5 partizanus ir 9 civilius asmenis. Gegužės 23 d. kuopos kareiviai Andrašauščinos kaime nukovė 15 sovietinių partizanų. Birželio mėnesį bataliono kariai Cekovkos kaime nušovė 21 partizaną, o Žarkovo (Žarkauščinos?) rajone – 8 partizanus⁹⁸. Birželio mėnesį partizanai nakties metu užpuolė Gorodoko miestelyje stovinčią bataliono 1-ąją kuopą. Partizanų puolimas buvo atremtas, mūšyje žuvo 6 sovietiniai partizanai⁹⁹. 3-iojo bataliono būrio vado jaun. ltn. Justino Samuolio liudijimu, jo vadovaujamas būrys Baltarusijoje nukovė apie 10 sovietinių partizanų¹⁰⁰. 1942 m. vasarą bataliono 2-oji kuopa prie Moročo kaimo susidūrė su partizanais. Per susišaudymą žuvo ir nežinomas skaičius civilių kaimo gyventojų¹⁰¹. 1943 m. pradžioje jaun. ltn. J. Čerskaus vadovaujama bataliono 10 karių grupė apsupo vienkiemį, kuriame tuomet buvo 5 sovietiniai partizanai. Šį įvykį aprašė „Kario“ korespondentas psk. Juozas Mikštas: „[...] Dalinio vadas [J. Čerskus. – A. B.] nusprendė pats vienas iškrėsti tą trobesį. Savo vyrams įsakė būti pasiruošusiems, jeigu reikės jam padėti, o pats vienas su automatinio pistoletu ir keletu paruoštų mesti granatų nuslinko prie trobos. [...] Dalinio vadas [...] pastebėjo iš užstalės pakylančius du ginkluotus vyrus ir vieną gulintį ant suolo. Staiga buvo paleista automatinio pistoleto ugnis į ginkluotus banditus. Vieną apkabą išleidęs, tėsė į trobos vidų granatą, kurios sproginimo metu kažkaip užsitrenkė durys ir pats dalinio vadas negalėjo greit pasprukti iš

trobos. Granatos sprogimo iš kažkur atplėštas lentgalis lengvai sužeidė jo veidą ir koją. Keletas banditų šoko pro langus lauk, bet čia juos pasitiko vienkiemį apsupusių karių ugnis. Jie atsišaudydami stengėsi pabėgti. Tuo metu dalinio vadas jau buvo lauke ir paleido į darbą savo automatą. Visi 5 iššokusieji banditai greit buvo likviduoti. Iškrėtus trobą, rasta 5 rusiški šautuvai ir daug šovinių. [...] ¹⁰² 1943 m. vasario mėn. bataliono 1-oji ir 2-oji kuopos dalyvavo operacijoje prieš sovietinius partizanus Molodečno apylinkėse. Operacijos metu 3 partizanai buvo paimti į nelaisvę ir perduoti vokiečių žandarmerijai. Po šios operacijos abi kuopos sugrįžo į Minską ir jo apylinkėse saugojo durpynus, kuriuose dirbo sovietų karo belaisviai ¹⁰³. 1943 m. vasarą Telechanų miestelyje partizanai nušovė bataliono 2-osios kuopos eilinį Stasį Kleivą ¹⁰⁴. Galimas daiktas, kad 3-iojo bataliono kariai tarnaudami Baltarusijoje nukovė apie 70–90 sovietinių partizanų ir jų rėmėjų. Esama liudijimų, kad kovose su partizanais Baltarusijoje žuvo daugiau kaip 40 bataliono karių ¹⁰⁵. 1942 m. spalio 17 d. „Kario“ laikraštyje buvo paskelbta 3-iojo bataliono vado padėka kovose pasižymėjusiems bataliono karininkams ir kareiviams. Straipsnyje paminėta kelios dešimtys karių pavardžių ir jų koviniai nuopelnai: „Mūsų Savisaugos Dalių N. batalionas, esąs rytuose, neseniai baigė ilgą savo veiksmų laikotarpį prieš raudonųjų banditų gaujas. Bataliono vadas kpt. A. šia proga išleido įsakymą, kuriame trumpai primenamas tas sunkus, garbingas bataliono kautynių ir atliktų žygių laikotarpis. [...] Visas batalionas žygiuodamas per dieną po 35–45 km pelkėtais Gudijos keliais ir miškais, vien tik pėsčiomis perėjo per 2000 km, atlikdamas daugiau kaip 180 kautynių uždavinių. Mūsų vyrų drąsa ir atkaklumas stebindavo ir bauginavo priešą. Jeigu jis stodavo į kautynes, tai tik iš pasalų ir tik trumpam laikui. Bet ir tai be nuostolių

nepasprukdavo, nors visuomet turėdavo pasiruošęs atsitraukimo kelius per miškingas vietas ir pelkes. Visuose žygiuose ir susirėmimuose mūsų vyrams stiprinančiu pagrindu buvo tėvynės meilė, lietuvių garbė, o taip pat savo bataliono ir savo kuopos garbė. ¹⁰⁶ Už nuopelnus kovose su partizanais vokiečių karo vadovybė 1944 m. pavasarį Geležiniais kryžiais apdovanojo šiuos bataliono karius: leitenantus Vladą Ašmoną ir Vincą Gumauską, jaun. ltn. Vincą Čerskų, jaun. psk. Antaną Bendoraitį, grandinį Venclovą Jarmolką, eilinius Miką Vaičekauską ir Kazį Čalkevičių ¹⁰⁷.

1943 m. rudenį 3-iasis batalionas buvo pasiųstas į Lužkų miestelį prie Desnos upės. Čia batalionas taip pat veikė prieš partizanus,ėjo įvairias sargybas, statė gynybinius įtvirtinimus ¹⁰⁸. Tų metų lapkričio 15 d. karo kapelionas Z. Ignonis aplankė batalioną ir laikė Mišias bei sakė pamokslą. Bataliono štabas tuomet buvo įsikūręs Vičkauščinoje. Bataliono dislokavimosi rajone veikė didelės ir gerai ginkluotos sovietinių partizanų pajėgos. Dėl nuolatinių pavojų ir sunkumų bataliono karių moralinė ir psichologinė būklė buvo prasta. Tai pastebėjo ir batalioną aplankęs karo kapelionas: „[...] šis Batalionas per girtuokliavimą buvo daugiausiai nukentėjęs. Alkoholis kaltas dėl baisių nusikaltimų ir lietuviškos garbės suniekinimo...

Taip pat ir religiniu atveju Batalionas apverktinoje padėtyje. Tikrai vienas kitas karininkas stovi moralės principų aukštumoje, dauguma skeptikai ir viskam abejingi. Tokie pat ir kariai. [...] Šiandien (1943.XI.15) suėjo du metai, kai Batalionas kovoja Rytuose. Sukakties proga atnašavau šventas Mišias ir pasakiau pritinkantį pamokslą. [...] labai aštriais žodžiais ir kietais pavyzdžiais puoliau girtuokliavimą. Pabrėžiau jiems, kad šis Batalionas davė daugiausia kalinių Minsko kalėjimui. Žiauriai, neatleistinai nusikalto jų ginklo draugai tik per girtuokliavimo kaltę.

Bet... karių buvo nedaug pamaldose. Kiti nusigėrę miegojo. [...]“¹⁰⁹

1944 m. liepos pradžioje batalionas ėmė trauktis Rytprūsių kryptimi (per Dokšicą, Kauną ir Jurbarką) ir Tilžėje (pagal kitus šaltinius – Tauragėje) buvo išformuotas¹¹⁰. Tilžėje eiliniai ir seržantai perkelti į vokiečių priešlėktuvinius dalinius, iš lietuvių batalionų atrinkta apie 200 karininkų ir išsiųsta į policijos mokyklą Drezdene. Netrukus iš Drezdeno grupė lietuvių karininkų buvo išsiųsta į Telšius, į formuojamą Tėvynės apsaugos rinktinę (TAR). Buvęs būrio vadas S. Čiutra išsiųstas į Sedoje formuojamą TAR 1-ąjį pulką 6-osios kuopos būrio vadu¹¹¹.

1944 m. spalio pradžioje sovietų kariuomenė pulką išsklaidė, pulko likučiai buvo išsiųsti į Klaipėdą, vėliau į Kuršių neriją ir čia paskirstyti po vermachto pionierių dalinius. Dalis lietuvių karininkų perkelti į Rytprūsiuose dislokuotą vermachto 796-ąjį pionierių batalioną ir 1945 m. kovo pabaigoje Heiligenbeilio rajone pateko sovietams į nelaisvę¹¹². Kita dalis buvusių 3-iojo bataliono karių 1944 m. liepos mėn. aprenkti vokiškoms uniformomis ir traukiniu nuvežti į Štralzundo miestą Vokietijoje. Po poros savaičių jie perkelti į Vurceno miestą. Čia jie du mėnesius buvo mokomi priešlėktuvinės gynybos ir vėliau paskirstyti po įvairius vokiečių dalinius¹¹³.

Dezertirai. Kaip ir kituose lietuvių policijos batalionuose, dezertyravimo atvejai 3-iajame batalione buvo gana dažni. Jų ypač padaugėjo 1943 m., kai lietuvių kariai suprato, kad artėja Vokietijos pralaimėjimas kare ir jų tarnyba yra beprasmiška. 1943 m. iš bataliono pasišalino kareivis Antanas Mažeika. Jį Kaune suėmė vokiečių policija ir nuteisė kalėti vienerius metus. Kalėjime A. Mažeika sėdėjo iki sovietų sugrįžimo į Lietuvą¹¹⁴. 1943 m. balandžio 3 d. 3-iojo bataliono vadas kpt. V. Žibas pranešė Vilniaus miesto policijos vadui: „Man pavesto bataliono pusk.

Marcinkus Julius, gyv. Vilniuje, Totorių gt. Nr. 8–14, buvo komandiruotas į Vilnių, iš kur turėjo grįžti š. m. kovo 1 d. Laiku negrįžęs yra užskaitytas dezertyru. Prašau Tamstą parėdymo padaryti paieškojimą ir per L. S. D. žandarmeriją Vilniuje pristatyti jį į Minską, Nowinki dvarą.“¹¹⁵ Tų metų liepos 30 d. iš dalinio pasišalino grandinis Vincas Kazokas, rugsėjo 3 d. iš bataliono pabėgo viršila Antanas Vaškevičius. 1944 m. sausio 12 d. iš bataliono pasišalino eilinis Vytautas Baranauskas, vasario 3 d. dezertyravo eilinis Augustas Jankauskas, vasario 19 d. – psk. Petras Bartulis, kovo mėn. – grandinis Stasys Imbrasaitis¹¹⁶.

LIETUVIŲ POLICIJOS 4-ASIS (VILNIAUS) BATALIONAS

Bataliono lauko pašto Nr. 27383. Šis batalionas suformuotas Vilniuje 1941 m. rugsėjo pradžioje. Rugsėjo 16 d. žiniomis, batalioną sudarė trys kuopos (13-oji, 14-oji ir 15-oji). Bataliono vadu paskirtas kpt. Povilas Bareišis. Rugsėjo 23 d. žiniomis, bataliono štabe tarnavo 12 kariškių (bataliono vadas kpt. P. Bareišis, adjutantas jaun. ltn. Jonas Gradinskas, ūkio viršininkas ltn. Balys Strazdas), 1-ojoje kuopoje – 119 karių (kuopos vadas kpt. Vincas Miliauskas, būrių vadai – ltn. Pranas Urbutis, jaunesnieji leitenantai Stasys Atkočaitis ir Vincas Liauba), 2-ojoje kuopoje – 92 kariai (kuopos vadas ltn. Vladas Ašmonas, būrių vadai – ltn. Bronius Gritis, jaunesnieji leitenantai Jonas Asminas ir Vladas Garsys), 3-iojoje kuopoje – 82 kariai (kuopos vadas kpt. Vladas Patašius, būrių vadai – ltn. Bronius Deveikis, jaunesnieji leitenantai Vytautas Norkus ir Justinas Samuolis), 4-ojoje kuopoje – 85 kariai (kuopos vadas kpt. Ignas Jonikas, būrių vadai – ltn. Juozas Šivokas, jaunesnieji leitenantai Povilas Šepetys ir Juozas Šliarpas). Iš viso batalione

tada tarnavo 390 karių¹¹⁷. Batalionas buvo įsikūręs Vilniuje, Sierakausko gatvėje (tuomet Nr. 13) esančioje cerkvėje¹¹⁸. 4-asis batalionas suformuotas perkėlus į jį karius iš kitų Vilniaus apygardos savisaugos dalinių. 1941 m. rugsėjo 10 d. iš Vilniaus 2-ojo bataliono į 4-ąjį batalioną atkelta 16 eilinių¹¹⁹. Rugsėjo antroje pusėje batalioną sudarė keturios kuopos. Rugsėjo 29 d. įsakyme savisaugos daliniams nurodyta, kad 4-ojo bataliono 4-osios kuopos būrio vadas jaun. ltn. J. Šliarpas nuo 1941 m. rugsėjo 19 d. paleidžiamas neribotų atostogų¹²⁰. Rugsėjo 30 d. batalionas sumažintas iki trijų kuopų, vieną kuopą (iš viso 148 įvairių laipsnių karius) perkėlus į 3-įjį batalioną. Vietoj perkeltos kuopos batalione pradėta formuoti reprezentacinė kuopa, kuri tų metų gruodžio 31 d. išsiųsta į Kauną¹²¹. 1941 m. lapkričio pradžioje batalioną vėl sudarė keturios kuopos. Laikiniai eiti 4-osios kuopos (tuomet ši kuopa turėjo 16-ąjį numerį) vado pareigas nuo lapkričio 1 d. paskirtas iš Vilniaus 2-ojo bataliono atkeltas ltn. Stasys Mykolaitis. Kuopoje tada tarnavo 75 kariai. Gruodžio 1 d. į batalioną atkelti 38 karininkai ir puskarininkiai, tarp jų kpt. Juozas Irlakis (paskirtas bataliono gydytoju), leitenantai Martynas Cieminis, Liudvikas Norkevičius (paskirtas bataliono vado adjutantu), Balys Šimkonis, Leopoldas Tribė, jaunesnieji leitenantai Jonas Gradinskas, Zigmas Krištaponis ir Juozas Rimkevičius¹²².

1941 m. gruodžio 4 d. iš šešiolikos 4-ojo bataliono karių buvo suformuotas savisaugos dalinių Vilniaus apygardos štabo žandarų būrys. Būrio vadu paskirtas ltn. M. Cieminis. Būriui pavesta prižiūrėti savisaugos dalinių karių elgesį viešose vietose¹²³. 1942 m. sausio mėn. batalionas papildytas savanoriais iš visos Lietuvos. Naujokai apmokyti Lietuvos kariuomenės uniformomis, apginkluoti vokiškais šautuvais ir pradėti mokyti rikiuotės, taktikos bei kitų karinių dalykų¹²⁴. 1942 m. pradžioje pasikeitė bataliono vadovybė. Yra

žinoma, jog tų metų balandžio pradžioje bataliono vadas buvo mjr. Leonardas Jurkšas, 4-osios kuopos vadas – kpt. Petras Puodžiūnas. Lapkričio 30 d. vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje įsakymu kpt. P. Puodžiūnas paskirtas 4-ojo bataliono vadu¹²⁵.

Vokiečių tvarkos policijos vado Ostlande 1942 m. kovo 23 d. įsakymu 4-asis batalionas kartu su 7-uju, 8-uju ir 11-uju lietuvių policijos batalionais privalėjo rengtis išvykti į Ukrainą. Batalionas turėjo važiuoti traukiniu į Jaroslavo–Pšemislio sritį Vakarų Ukrainoje, toliau keliauti į Lvovą. Čia 4-asis batalionas iš atsakingo strateginės autostrados IV (*Durchgangsstrasse IV*) karininko mjr. Giesecke's turėjo gauti konkrečią užduotį ir veiklos rajoną. Būdamas Lvoje batalionas turėjo būti pavaldus vokiečių tvarkos policijos vadoi Krokuvoje¹²⁶. Prieš išvykstant į Ukrainą (1942 m. kovo 3 d.) batalionui buvo paskirtas vokiečių ryšių karininkas policijos kpt. Arthuras Martinas, atvykęs iš Miunsterio¹²⁷. 1942 m. gegužės 11 d. batalionas (12 karininkų, 56 puskarininkiai ir 418 eilinių) išsiųstas į Ukrainą „vykdyti ypatingą užduotį“¹²⁸. Iš pradžių batalionas traukiniu atvyko į Lvovą ir apsistojo kareivinėse. Kelionę į Ukrainą „Karyje“ aprašė bataliono jaun. ltn. J. Gradinskas: „[...] Vakar po pietų atvykome į L. [Lvovą. – A. B.]. Pavakare buvo pranešta, kad čia išsikrausime ir laikinai liksime. [...] Parvykstu į mūsų naująsias kareivines. Balkone jau iškeltos linksmos plevėsuoja dvi vėliavos: raudona su hakenkreuzu ir pirmą kartą šiame mieste lietuviška trispalvė. [...] Šiandien Sekminės. Kuklius mūsų važiuojančius namelius puošia beržų šakos. Prieš piet atsidiuriame Z. [...] Įvažiuojame į pramonės sritį. Pasiikiame miestą D., pramonės centrą. Čia fabrikai prie geležinkelio linijos tęsiasi šimtais metrų. Visi jie susprogdinti, sudeginti. Visa tai raudonųjų, kaip čia juos žmonės vadina, darbas. [...] Pavakariais sustojame stotyje J. [Juzovka. – A. B.]. Ji

visai netoli miesto S. [Stalino. – A. B.]. [...] Jau žygiuojame, nebevažiuojame toliau į Rytus. Po pietų pasiekiamo dienos tikslą. Mus sutinka labai mandagūs ir rūpestingi vokiečių pareigūnai. [...] Šiandie – antra žygio diena. 43 km! Lietus „taiso“ nuotaiką, bet nieko nepadarysi – palapinę ant pečių ir žengte marš!“¹²⁹

Po dviejų savaičių batalionas buvo išsiųstas į Juzovkos miestą netoli Stalino (nuo 1961 m. – Doneckas). Čia liko 3-ioji ir 4-oji kuopos. Pagal vokiečių policijos dokumentus, 4-asis batalionas į Stalino miestą atvyko 1942 m. gegužės 29 d. Batalionas tapo pavaldus strateginės magistralės IV apsaugos skyriui ir turėjo būti panaudojamas į rytus nuo Stalino. Bataliono 1-oji kuopa turėjo būti siunčiama į Snežnojė, 2-oji kuopa – į Makejevą ir Sugreščių, 3-ioji ir 4-oji kuopos – į Stalino vakarinę dalį¹³⁰. Juzovkoje lietuvių kariai saugojo sovietų karo belaisvių stovyklą (joje buvo apie 1,5–2 tūkst. karo belaisvių). Karo belaisviai dirbo kelio tiesimo darbus. Jie gyveno barakuose, jų maitinimas buvo blogas. Dėl sunkių gyvenimo sąlygų nemažai belaisvių mirdavo. Kartą 4 belaisviai darbo metu pasmaugė sargybinių ir pabėgo. Už tai vokiečiai šalia lagerio pakorė kelis belaisvius. 1942 m. lapkričio mėn. 4-osios kuopos 2-asis būrys perkeltas prie Rostovo ir čia stovėjo apie du mėnesius. Po Stalingrado mūšio būrys perkeltas į Jalovaisko miestą. Čia susirinko visa 4-oji kuopa. Po mėnesio į Jalovaiską atvyko ir 3-ioji kuopa. Abi kuopos buvo kariškai mokomos. 1943 m. pradžioje 4-oji kuopa perkelta į Slaviankos gyvenvietę ir ten pakeitė latvių kuopą, saugojusią kelio tiesimo darbus dirbančius civilius gyventojus. Slaviankoje 4-oji kuopa tarnavo iki 1943 m. birželio mėn. Priartėjus frontui, ji perkelta į Dnepropetrovską. Čia susirinko visos 4-asis batalionas¹³¹. Kita dalis bataliono karių 1942 m. viduryje iš Juzovkos nuvežti į Siniavkos stotį (Stalino sritis), vė-

liau grąžinti į Juzovką. Čia batalionas toliau buvo kariškai mokomas ir saugojo karinius sandėlius. Juzovkoje batalionas stovėjo apie du mėnesius. Bataliono kareiviai konvojuodavo į darbus apie 500 sovietų karo belaisvių, kurie tiesė naują autostradą¹³². Strateginės magistralės (*Durchgangsstrasse IV*) tiesimo darbų apsaugai buvo sutelkta daug įvairių tautų policijos batalionų. Magistralės tiesimo darbai vyko beveik 1500 km ruože. Apie tai „Karyje“ rašė karo korespondentas Henrikas Blazas: „[...] Taigi visu kelio ruožu vyksta dideli kelio praplėtimo ir statybos darbai. Šalikelėse daugelyje vietų įrengtos akmens laužyklos, pristatyta akmens malimo mašinų. Ir akmens laužyklose, ir prie kelio statybos dirba daugiausia belaisviai. Jie čia sukonzentruoti belaisvių stovyklose ir juos stropiai reikia saugoti, kad neišsilakstytų, kad pabėgę neplėšikautų apylinkės kaimuose. Atsiminus, jog kelio statybos ruožas tęsiasi per 1000 kilometrų, galima įsivaizduoti, kokia gausybė žmonių čia dirba ir kiek daug karių šio darbo apsaugai reikia panaudoti. Statybos darbus prižiūrinčių karių tarpe rasi ir vokiečių, ir lietuvių, ir latvių, ir kitų tautų atstovus, kurie čia, Ukrainos platybėse, išsiskirstę nedideliais būreliais, neša apsaugos tarnybą šimtus kilometrų besitęsiančiuose ruožuose. [...] Mūsų kai kurių karių pareiga šiandie Ukrainoje dalyvauti kelių statyboje. Šioji pareiga yra viena svarbiausių. Juk ir Napoleonas tik todėl pralaimėjo kovą Rytuose, kad jis nenuitiesė kelių ir nesutvarkė tiekimo. Vokiečių karinė vadovybė šios klaidos nebekartoja. Keliai tiesiami ir sutvarkomi. Priešas bus nugalėtas.“¹³³

Stalino mieste dalis bataliono kareivių saugojo karo belaisvius, dirbančius gamykloje Nr. 144. Be to, lietuviai saugojo sovietų karo belaisvių stovyklą, kurioje kalėjo apie 1 tūkst. belaisvių. Vėliau (nuo 1943 m. pradžios) 4-ojo bataliono kareiviai saugojo geležinkelio atkarpą Jasinevataja–Juzovka¹³⁴.

1942 m. rugpjūčio mėn. bataliono 2-oji kuopa (vadas lt. Juozas Tarasevičius) išsiųsta į Makejevą ir čia saugojo maisto sandėlius bei sovietų karo belaisvius maždaug iki gruodžio mėnesio. Karo belaisvių stovykloje buvo kalinama apie 1 tūkst. žmonių. Belaisviai kraudavo akmenis į sunkvežimius ir dirbo kitus sunkius fizinius darbus. Stovyklos komendantas buvo vokiečių majoras. Vokiečiai su belaisviais šioje stovykloje elgėsi normaliai, belaisvių nemušė ir nešaudė¹³⁵. Čia bataliono kareivis Kazys Vaikutis sumušė vieną vokiečių kariškį už tai, kad šis savavališkai užėmė būrio vado lt. Vlodo Garsio kambarį. Už tai K. Vaikutis metus kalintas Talino kalėjime. Vėliau jis sugrąžintas į savo batalioną, kuris tuomet dislokavosi Kovelio apylinkėse. Po savaitės (1943 m. spalio 22 d.) K. Vaikutis iš bataliono pabėgo ir sugrįžo į namus Antalieptės valsčiuje¹³⁶.

Nuo 1942 m. gruodžio mėn. iki 1943 m. liepos mėn. 3-ioji kuopa saugojo dirbančius civilius darbininkus Jalovaisko rajone. Vėliau ši kuopa su visu batalionu išsiųsta į Kovelį¹³⁷. Viena bataliono kuopa 1942 m. vasaros pabaigoje padalyta į dvi grupes ir paskirstyta po įvairius kolūkius. Apie 20 karių grupė atsidūrė Rostovo srityje ir saugojo kelią tiesiančius vietos gyventojus. Ši grupė čia tarnavo maždaug iki 1943 m. sausio mėn., paskui buvo nuvežta į Ilovaisko geležinkelio stotį (Stalino sritis), vėliau – į Petropavlovsko rajoną ir ten kariškai toliau buvo mokoma¹³⁸. 1943 m. rudenį, priartėjus frontui, visas 4-asis batalionas pasitraukė į Dnepropetrovską. Po dviejų savaičių (maždaug 1943 m. lapkričio mėn.) batalionas traukiniu buvo perkeltas į Kovelį. Kai kurių autorių teigimu, 4-asis batalionas išformuotas 1943 m. lapkričio mėn.¹³⁹ Vis dėlto pagal buvusių bataliono karių parodymus, bataliono branduolys išliko iki 1944 m. vasario mėn. Tikėtina, jog batalionas veikė kitu pavadinimu ir kitu numeriu. 1943 m. spalio

25 d. bataliono vokiečių ryšių karininkas informavo tvarkos policijos vadą Lietuvoje apie kritišką padėtį jo prižiūrimame batalione. Ryšių karininko teigimu, batalionas nepajėgus vykdyti jam keliamų uždavinių, karininkai nesugeba suvaldyti savo pavaldinių, bataliono kariai nepatikimi, nes moka rusų bei ukrainiečių kalbas ir bendrauja su vietos gyventojais, mėgsta degtinę ir moteris. Ryšių karininko nuomone, batalioną reikėtų mažiausiai 8 savaitėms atšaukti iš užimamo rajono ir tęsti mokymus tokioje vietoje, kur būtų neįmanoma bendrauti su vietos gyventojais¹⁴⁰. Kovelio srityje dalis bataliono kareivių saugojo kaimų gyventojus nuo lenkų partizanų (Armijos krajevოს) antpuolių. Bataliono kareiviams tekdavo susidurti su lenkų ir sovietiniais partizanais. Pastarieji puldavo kareivių saugomus įvairius karinius ir pramoninius objektus. Apie 40 bataliono karių iš Kovelio buvo pasiųsti į Vokietiją tarnauti priešlėktuviniuose daliniuose. Šioje grupėje buvęs eilinis Bernardas Čebatoriūnas pakeliui į Vokietiją iš siunčiamo būrio pasišalino ir sugrįžo į namus. 1944 m. sausio pabaigoje 4-ąjį batalioną apsupo puolanti sovietų kariuomenė Kovelio ir Dubno rajonuose. Apsuptyje batalionas išbuvo apie dvi savaites. Daug bataliono karių pateko į sovietų nelaisvę¹⁴¹. 1944 m. vasario mėn. iš apsupties Dubno rajone pavyko prasiveržti tik devyniolikai 4-ojo bataliono karių. Jie išsiųsti į Kauną¹⁴². Galima teigti, jog nuo 1944 m. vasario mėn. 4-asis batalionas kaip savarankiškas dalinys nustojo egzistavęs.

Dezertirai ir kiti bataliono nuostoliai.

Pirmieji karių pasišalinimo iš tarnybos atvejai užfiksuoti jau 1941 m. Bataliono eilinis Kazys Andriejaitis tų metų rugsėjo 11 d. buvo perkeltas į 3-įjį batalioną, tačiau ten nenuvyko ir buvo pasišalinęs iki rugsėjo 17 d. Už tai savisaugos dalinių teismas spalio 13 d. jį nuteisė kalėti du mėnesius daboklėje. Rugsėjo 13 d. iš bataliono pasišalino kareivis

Stasys Jakučionis¹⁴³. 1942 m. gegužės 21 d. iš bataliono dezertyravo eiliniai Klemensas Juknevičius ir Juozas Grigelis. Per kitas kelias dienas Lvove ir Tarnopolyje pasišalino eilinis Jeronimas Stasevičius ir puskarininkiai Robertas Tabaras bei Leonas Leščinskas¹⁴⁴. 1942 m. balandžio 18 d. dėl nežinomų priežasčių vokiečiai suėmė kpt. Jurgį Rinkevičių. Jis buvo kalinamas Rygos kalėjime iki rugsėjo 17 d., bet teismas jį pripažino nekaltu ir jis paleistas į laisvę. Rugsėjo 16 d. iš bataliono dezertyravo eilinis Antanas Skunsmanas. Jis grįžo į savo gimtąjį Račų kaimą Mažeikių apskrityje. 1943 m. spalio mėn. policija A. Skunsmaną suėmė ir uždarė Kauno sunkių darbų kalėjime. Po mėnesio jam iš kalėjimo pavyko pabėgti, tačiau 1944 m. birželio mėn. jis vėl buvo suimtas ir uždarytas Šiaulių kalėjime. Priartėjus frontui, per bombardavimą A. Skunsmanas iš kalėjimo vėl pabėgo¹⁴⁵. 1943 m. kovo 9 d. iš areštinės pabėgo 4-ojo būrio vadas lt. V. Garsys¹⁴⁶.

Pabėgimų iš bataliono padažnėjo nuo 1943 m. antros pusės. Tų metų rugpjūčio 9 d. iš bataliono dezertyravo eilinis Antanas Paurys, rugsėjo 24 d. – eilinis Kostas Vaičiukėnas, spalio 11 d. iš bataliono pabėgo jaun. psk. Juozas Vilkaitis ir eilinis Justas Valys¹⁴⁷. Spalio 25 d. iš Kupicovo atramos punkto su ginklais pasišalino 11 bataliono 2-osios kuopos kareivių. Įtarta, kad jie pabėgo pas Ukrainos sukilėlių armijos (UPA) partizanus, su kuriais tarėsi dėl tarpusavio nepuolimo¹⁴⁸. Lapkričio 13 d. 4-osios kuopos raštvedys Juozas Zdanavičius gavo 20 parų atostogų ir išvyko į Švenčionis. Atgal į batalioną jis negrįžo ir slapstėsi iki vokiečių okupacijos pabaigos¹⁴⁹.

Didesnių nuostolių batalionas patyrė Ukrainoje. 1942 m. rugpjūčio 10 d. kautynėse su sovietiniais partizanais Ukrainoje žuvo eilinis Julius Stankus. 1943 m. vasario 14 d. ir kovo 7 d. Stalino miesto apylinkėse žuvo bataliono eilinis Edmundas Urbelis ir 4-osios

kuopos grandinis Jonas Jackūnas. Spalio 29 d. kovoje su partizanais Ukrainoje žuvo eilinis Jonas Dičiūnas, kilęs iš Zarasų apskrities Antalieptės valsčiaus. Lapkričio 10 d. kovoje su partizanais žuvo eilinis Alfonsas Šileikis, gruodžio 2 d. – psk. Jonas Genaitis (Ginaitis)¹⁵⁰. Kai kurie šaltiniai nurodo, jog viena šio bataliono kuopa neteko net 30 karių¹⁵¹. Deja, trūksta archyvinių šaltinių, kurie padėtų nustatyti tikruosius 4-ojo bataliono nuostolius (žuvusiųjų, sužeistų, patekusių į nelaisvę karių skaičių).

LIETUVIŲ POLICIJOS 254-ASIS BATALIONAS

Bataliono lauko pašto Nr. 56994. Batalionas pradėtas formuoti Vilniuje 1942 m. gegužės mėn. SS reichsfürerio ir vokiečių policijos vado gegužės 30 d. įsakymu 254-ąjį batalioną turėjo sudaryti štabas ir dvi kuopos. Batalione numatyta įsteigti 2 kuopos viršilų ir 59 puskarininkių etatus¹⁵². Tų metų gegužės mėnesį batalionas persikėlė iš Didžiosios gatvės į Sierakausko gatvę esančias kareivines (Nr. 13)¹⁵³. Formuojamo bataliono pagrindą sudarė buvusi Vilniaus 1-ojo bataliono atskiroji (5-oji) kuopa ir iš Alytaus atvežti 120 savanorių naujokų. Dėl to batalionas iš pradžių vadintas naujokų batalionu. Naujokai suskirstyti į būrius ir apręgti Lietuvos kariuomenės uniformomis. Paskui prasidėjo kariškas naujokų mokymas. Kariai supažindinti su Lietuvos kariuomenės vidaus, sargybų ir rikiuotės statutais, su ginklais ir kautynių taktika.

1942 m. birželio mėn. batalionas papildytas naujais kariais: čia atkelta kelios dešimtys įvairių laipsnių karių, tarp jų 2 kavalerijos karininkai. Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. birželio 17 d. nurodymu naujokų batalionas pavadintas 254-uju rezerviniu batalionu (254-E-Bn). Bataliono kariai tu-

rėjo saugoti geležinkelius, ūkius bei kitus objektus nuo partizanų puolimų¹⁵⁴. 1942 m. rugpjūčio 26 d. žiniomis, batalione tarnavo 15 karininkų, 27 puskarininkiai ir 184 eiliniai¹⁵⁵. Liepos mėnesį apie 150 bataliono karių išsiųsti į Pabradės rajoną kirsti miško ir ruošti malkų šildymo sezonui. Atlikusi šiuos darbus, kuopa 1942 m. lapkričio pradžioje sugrąžinta į Vilnių. Tada batalionas vėl papildytas naujais žmonėmis ir ginklais. Į kiekvieną šaulių kuopą papildomai įtraukta po vieną sunkiųjų kulkosvaidžių būrį. Galutinai suformuotame naujokų batalione buvo apie 380–400 karių. Bataliono vadu paskirtas kpt. Povilas Bareišis, jo adjutantu – lttn. Petras Polekauskas, sanitarijos skyriaus vadu – viršila Anicetas Viščius, būrių vadais – jaunesnieji leitenantai Jonas Abraitis, Jonas Bardzilauskas, Bronius Latoža ir viršila Kazys Leknickas¹⁵⁶. Tikėtina, kad batalione tuo metu tarnavo leitenantai Pranas Mikužis (kuopos vadas), Kazys Zubras ir Antanas Bražiūnas (būrio vadas nuo 1942 m. birželio 21 d.)¹⁵⁷.

1942 m. birželio 19 d. į batalioną atkeltas ir paskirtas laikinai eiti ūkio viršininko pareigas kpt. Mikas Šalovėjus, rugpjūčio 1 d. atkeltas ir būrio vadu paskirtas jaun. lttn. Tadas Butkevičius¹⁵⁸. 1942 m. gruodžio 1 d. žiniomis, bataliono štabe tarnavo puskarininkiai K. Balbatas, Antanas Gričius, Antanas Lukoševičius, Valentas Lukoševičius ir A. Viščius¹⁵⁹.

1942 m. spalio 1 d. 254-asis batalionas vokiečių vadovybės įsakymu išvyko į Pastovius (Baltarusija)¹⁶⁰. Atvykę į Pastovius (spalio 3 d.), bataliono kariai apsigyveno buvusiose lenkų kareivinėse. Kartu su batalionu čia dislokavosi ir vienas lietuvių kavalerijos eskadronas, vadovaujamas lttn. Klemenso Karoso. Pastovyse taip pat buvo vokiečių, latvių ir estų dalinių. Batalionas gavo užduotis baigti karinį mokymą, paskui saugoti geležinkelius, miestelius ir kaimus nuo sovietinių partizanų bei kriminalinių elementų puolimų ir di-

versijų. Lapkričio 4 d. batalionas perkeltas į Breslaują, čia stovėjo iki gruodžio pradžios ir toliau buvo kariškai mokomas. Iš Breslaujos batalionas perkeltas į Lužkų apylinkes ir išsklaidytas nedideliais būriais saugoti geležinkelio atkarpą Druja–Voropajevas. 1943 m. sausio pradžioje 254-asis batalionas perkeltas į Šarkauščiną¹⁶¹. 1942 m. gruodžio 24 d. jaun. lttn. J. Abraitis gavo bataliono vado įsakymą su savo būriu ir dviem sunkiųjų kulkosvaidžių skyriais vykti į vieną atsparos punktą saugoti svarbaus geležinkelio tilto, esančio miške už 20–25 km nuo Pastovių. Šis tiltas stovėjo svarbioje dviejų krypčių geležinkelio linijoje tarp Molodečno ir Polocko. Minėta geležinkelio linija buvo aprūpinamas Rytų fronto vokiečių armijos šiaurinis sparnas¹⁶². Šis atsparos punktas buvo vadinamas „*Soša-Brücke*“. Čia lttn. J. Abraičio būrys ėjo sargybą iki 1943 m. kovo mėn.

1942–1943 m. batalionas buvo dažnai kilnojamas iš vienos vietos į kitą, kiek ilgesniam laikui apsistojo Pastovyse, Breslaujoje ir Prozorokuose. 1943 m. pavasarį batalionas sugrąžintas į Šarkauščinos miestelį (į šiaurės rytus nuo Pastovių) ir gavo užduotį saugoti geležinkelio ruožą Glubokas–Šarkauščina–Druja. Šio ruožo apsaugai panaudoti beveik visi bataliono dviejų kuopų kariai, įrengta apie 10 atsparos punktų (bunkerių). Bataliono štabas, abiejų kuopų štabai, vokiečių ryšių karininko štabas ir vienas šaulių būrys su sunkiųjų kulkosvaidžių skyriumi apsistojo Šarkauščinos miestelyje¹⁶³. Pakeičiant į Šarkauščiną vienas bataliono būrys paliktas saugoti geležinkelį, malūną bei kitus objektus Voropajevo miestelyje (į pietvakarius nuo Šarkauščinos) ir jo apylinkėse. Lietuvių kariai buvo ginkluoti šautuvais, pistoletais, granatomis bei lengvaisiais ir sunkiaisiais Maksimo ir Bruno tipų kulkosvaidžiais. Atsparos punktuose įsikūrusius karius dažnai apšaudydavo arba užpuлдavo sovietiniai partizanai. Kita vertus, kai kurie

partizanų būriai mėgindavo užmegzti ryšius su lietuvių kariais ir įkalbėti juos pereiti pas partizanus. „Žalgirio“ junginio sovietiniai lietuvių partizanai užmegzė ryšius su Bielkų atsparos punkto kariais (15 žmonių), kuriems vadovavo viršila K. Leknickas. Tačiau partizanams nepavyko suagituoti bataliono karių pereiti į jų pusę.

Voropajevo rajone buvo trys sargybų postai, juose tarnavo 36 bataliono kariai. Beveik per metus pirmame poste 1 karys paimtas ir nelaisvę ir 2 sužeisti; antrame poste žmonių aukų nebuvo, nors įvyko keliolika susidūrimų su partizanais; trečiame poste žuvo 3 kariai, 1 paimtas ir nelaisvę ir 2 sužeisti¹⁶⁴. 1943 m. spalio mėn. 254-ojo bataliono vadovybė ir vienas būrys persikėlė į Prozorokų miestelį. Ten jau stovėjo vokiečių ir ukrainiečių dalinys. Per miestelį ėjo svarbus vokiečių kariuomenės aprūpinimui geležinkelis. Lietuvių dalinys gavo užduotį patruliuoti po apylinkes ir rengti pasalas partizanams. Apie 3 km už miestelio bataliono kariai aptiko lietuvišką kaimą. Šio kaimo gyventojai čia įsikūrė dar caro laikais. Jie kentėjo nuo sovietinių partizanų plėšikavimų. Partizanų bazė buvo netoli esančiame K. Vorošilovo kolūkyje. Bataliono kariai dažnai atvykdavo į šį kaimą ir stengėsi apsaugoti jo gyventojus nuo partizanų puolimų¹⁶⁵. 1943 m. spalio mėn. bataliono kareiviai kartu su vokiečių policijos pulku dalyvavo konvojuojant į surinkimo punktus Voropajeve, Dunilovičiuose ir kitose vietovėse darbams Vokietijoje sugaudytus žmones¹⁶⁶. Vėlyvą 1943 m. rudenį 254-ąjį batalioną aplankė karo kapelionas Z. Ignonis. Šią kelionę jis aprašė savo dienoraštyje: „Mus sutiko pats Bataliono vadas kapitonas Bareišis, lietuviškos širdies užsigrūdinęs karys ir puikus žmogus. [...] Sekantį rytą bažnyčioje radau daugybę karių manęs belaukiančių, prisirengusių atlikti išpažintį. Apie dešimtą valandą su skambiomis lietuviškomis dainomis į bažnyčią atžygiavo dar dvi kuopos. Kariai,

vadovaujami leit. Bardzilausko, gražiai ir jautriai giedojo lietuviškas giesmes. Pasakiau jiems jautrų pamokslą. [...] Sekantį rytą turėjome nepaprastas pamaldas už visus žuvusius lietuvių kovotojus. Daug ir daug vos prasiskleidusių lietuviškų žiedų nuvyto Gudijos miškų ir pelkių klampynėse...“¹⁶⁷

1944 m. kovo 5 d. visas batalionas buvo sutelktas Šarkauščinoje. Bataliono 1-oji kuopa pasiūsta į kaimą už 4 km nuo miestelio, sustiprintas 2-osios kuopos būrys paliktas Šarkauščinoje. Kaimo apylinkėse patruliuojo si kuopa kartais susidurdavo su sovietiniais partizanais. Vienas kuopos kareivis be leidimo išėjo į gretimą kaimą ir buvo partizanų pagrobtas. Du lietuvių tautybės sovietiniai desantininkai, nuleisti netoli kuopos stovyklavietės, savanoriškai pasidavė bataliono kariams¹⁶⁸. 1944 m. pradžioje dėl masinio dezertyravimo 254-ojo bataliono karių skaičius sumažėjo maždaug perpus¹⁶⁹. Priartėjus frontui, batalionas pasitraukė į Lietuvą ir čia buvo prijungtas prie naujai formuojamo kito bataliono¹⁷⁰.

Tiksli bataliono išformavimo data ir aplinkybės nėra žinomos. Tikėtina, kad 1944 m. balandžio mėn. 254-asis batalionas nustojo egzistavęs kaip savarankiškas vienetas. Tų metų vasarą dalis buvusių bataliono karių kartu su kitais lietuvių ir vokiečių daliniais pasitraukė į Rytprūsius. Čia lietuvių karius vokiečiai nuginklavo ir išvežė į miestą netoli Danijos sienos. Po kelias savaites trukusių mokymų jie pasiūsti saugoti aerodromo prie Breslau, vėliau į Halės miestą. 1945 m. gegužės pradžioje dauguma dalinyje tarnavusių lietuvių pateko į amerikiečių nelaisvę¹⁷¹.

Bataliono nuostoliai. Buvusio bataliono viršilos K. Leknicko teigimu, 254-asis batalionas tarnaudamas Baltarusijoje patyrė tokių nuostolių: 7 kariai žuvo, 3 buvo sužeisti, 5 paimti ir nelaisvę, 3 dezertyravo, 3 atiduoti teismui už įvairius nusižengimus. Šie nuostoliai sudarė apie 10 proc. bataliono asmeninės

sudėties¹⁷². 1943 m. vasario 27 d. Baltarusijoje (Drujoje) žuvo viršila Valentas Lukoševičius. Tų metų pabaigoje į nelaisvę buvo paimtas ir neaiškiomis aplinkybėmis nužudytas bataliono eilinis Antanas Kumštis¹⁷³. Dezertyrų skaičių K. Leknickas, ko gero, gerokai sumažino. Archyve pavyko surasti vieną dokumentą, kuriame išvardyti 23 iš 254-ojo bataliono dezertyravę kariai¹⁷⁴. Prie paimtų į nelaisvę karių tikriausiai buvo priskirti ir kai kurie bataliono kareiviai, savo noru perėję pas partizanus. 1943 m. lapkričio 8 d. pas sovietinius partizanus pabėgo bataliono kareiviai Vaclovas Radzevičius ir Pranas Budrys. Vėliau jie buvo perduoti sovietiniam „Žalgirio“ partizanų būriui¹⁷⁵. Yra žinomi šie iš 254-ojo bataliono dezertyravę kariai: eiliniai Alfonsas Armonas (dezertyravo 1943 m. balandžio 4 d.), Julius Ardauskas (liepos 1 d.), Jonas Baronas (gegužės 3 d.), Petras Batavičius (kovo 15 d.), Petras Bui-nickas (gegužės 3 d.), Jonas Jastremskis (birželio 12 d.), Kazys Kanys (balandžio 11 d.), Julius Kriauza (liepos 15 d.), Kazys Serapinas (spalio 2 d.), Vladas Šalkauskas (balandžio 22 d.), Petras Šarka (sausio 1 d.), Česlovas Vytartas (gegužės 3 d.), Petras Velička (rugpjūčio 1 d.), puskarininkis Viktoras Gabrilavičius (1942 m. lapkričio 3 d.), viršila Pranas Kličius (1943 m. gegužės 6 d.), seržantas Pranas Puotra (1943 m. rugpjūčio 18 d.)¹⁷⁶. Vokiečių SS ir policijos teismas Kaune 1943 m. balandžio 12 d. dešimčiai mėnesių sunkių darbų nuteisė bataliono eilinį Kazį Kuktą už tai, kad šis kivirčo metu nušovė savo tarnybos draugą ir mėgino pasišalinti iš tarnybos¹⁷⁷.

Nors 254-asis batalionas gana ilgai tarnavo Baltarusijoje, aktyvaus sovietinių partizanų veikimo rajonuose, tačiau kovose su partizanais patyrė reliatyviai nedidelių nuostolių. Kur kas daugiau karių batalionas neteko dėl dezertyravimo. Tačiau pastaruosius nuostolius reikėtų vertinti pozityviai,

nes daug jaunų žmonių išsaugojo gyvybes ir vėliau įstojo į lietuvių partizanų eiles arba liko gyventi ir dirbti tėvynėje.

IŠVADOS

Vilniaus apygardos lietuvių batalionai buvo suformuoti 1941 m. liepos–rugsėjo mėn. iš patekusių į nelaisvę Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso lietuvių karių. Iki tų metų spalio mėnesio Vilniaus apygardoje suformuoti šeši policijos batalionai (1-asis, 2-asis, 3-iasis, 4-asis, geležinkelių apsaugos batalionas (vėliau gavęs 6-ąjį numerį) ir Gardino batalionas (vėliau gavęs 15-ąjį numerį). Šiuose batalionuose ir kituose savisaugos daliniuose tuomet tarnavo apie 3 tūkst. karių. 1942 m. pavasarį Vilniaus apygardoje suformuotas 254-asis policijos batalionas. Tarnaudami Vilniuje policijos batalionai dažniausiai saugojo įvairius karinės reikšmės objektus (sandėlius, geležinkelius, tiltus, kareivines ir t. t.). Beveik visi 1941 m. Vilniuje suformuoti batalionai (išskyrus geležinkelių apsaugos ir Gardino batalionus) tų pačių metų rudenį buvo įtraukti į holokaustą (dalyvavo perkeltiant žydus iš butų į getą, geto apsaugoje, konvojuodavo žydus, varomus sušaudyti iš Lukiškių kalėjimo į Panerius,ėjo sargybą masinių žudynių metu). Vilniaus 1-asis batalionas taip pat dalyvavo žydų žudynėse 1943 m. balandžio 5 d. Paneriuose ir likviduojant Vilniaus geto darbo stovyklas (Bezdonyse, Kenoje) 1943 m. vasarą.

1941 m. pabaigoje–1942 m. pirmoje pusėje beveik visi Vilniaus apygardos batalionai (išskyrus 1-ąjį ir geležinkelių apsaugos batalionus) buvo išsiųsti iš Lietuvos: 3-iasis ir 254-asis – į Baltarusiją, 4-asis – į Ukrainą (2-asis batalionas išsiųstas į Lenkiją saugoti Maidaneko koncentracijos stovyklą). Čia jie gavo užduotis saugoti karinės reikšmės objektus (geležinkelius, kelius, tiltus, karo

belaisvių stovyklas) ir kovoti su sovietiniais partizanais. Baltarusijoje veikę lietuvių batalionai kartu su vokiečių, latvių ir kitais daliniais dalyvavo deginant kaimus ir sušaudant partizanus remiančius civilius gyventojus. Dėl patikimų šaltinių stokos neįmanoma tiksliai nustatyti, kiek lietuvių batalionai sudegino kaimų, nukovė sovietinių partizanų ir sušaudė civilių vietos gyventojų. Galima spėti, jog Vilniaus apygardos batalionai nukovė kelias dešimtis partizanų ir jų rėmėjų. Intensyviausiai su partizanais kovojo beveik trejus metus Baltarusijoje veikęs 3-iasis policijos batalionas. Šis batalionas taip pat patyrė daugiausia nuostolių. Kovose su partizanais žuvo ir buvo sužeista kelios dešimtys bataliono karių. Kitų batalionų nuostoliai buvo mažesni. Tikėtina, jog bendras žuvusių

Vilniaus apygardos batalionų karių skaičius neviršijo 100 žmonių. Nuostolių patirta ir kariams patekus į nelaisvę bei dezertyravus. Dezertyravimas buvo būdingas visiems batalionams ir ypač padažnėjo 1943–1944 m. Per visą veikimo laikotarpį iš Vilniaus apygardos batalionų pasišalino keli šimtai karių. Mažesnis batalionų karių skaičius (išskyrus 4-ąjį batalioną) pateko į sovietų kariuomenės ir partizanų nelaisvę. Visi Vilniaus apygardos batalionai nutraukė savo veiklą iki 1944 m. rudens. Dauguma jų 1944 m. vasarą buvo išformuoti Rytprūsioje (Tilžėje). Didžioji dalis čia patekusių lietuvių karių buvo paskirstyti po įvairius vokiečių priešlėktuvinės gynybos dalinius. Karo pabaigoje jie pateko į sovietų arba anglosaksų nelaisvę.

Nuorodos

¹ A. Bubnys, „Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) ir 252-asis batalionai (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8), p. 42–55; to paties, „Lietuvių policijos 15-asis batalionas (1941–1944 m.)“, *ibid.*, 2007, Nr. 1(21), p. 69–79.

² J. Abraitis, *Gedimino pulko likimas (atsimainimai)*, Vilnius, 1994; K. Leknickas, „Naujokų batalionas 1942–1944 metais“, *Karys* (JAV), 1985, Nr. 3, 4, 5; A. Martinionis, *Rytų fronte – atkaklūs mūšiai*, Vilnius, 2000, 115 p.

³ Z. Ignonis, *Praeitis kalba: dienoraštiniai užrašai. Gudija. 1941–1944*, New York, 1980, 286 p.

⁴ R. Zizas, „Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945)“, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004, t. 19, p. 179–343; P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998, 305 p.; S. Knezys, „Karininkai lietuvių savisaugos daliniuose“, *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, Vilnius, 2001, t. 1, p. 294–302; H. L. Gaidis, *A History of the Lithuanian Military Forces in World War II 1939–1945*, Chicago, 1998, 300 p.

⁵ 1945 m. liepos 12 d. buvusio 29-ojo šaulių korpuso dalinių perorganizavimo planas, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 266, l. 2.

⁶ Vokiečių karo lauko 814-osios komendantūros komendanto A. Zehnpfennigio 1941 m. liepos 14 d. įsakymas lietuvių savisaugos dalinių vadui A. Špokevičiui suformuoti Vilniaus atstatymo tarnybą, *ibid.*, b. 233, l. 2.

⁷ 1941 m. liepos 31 d. įsakymas Nr. 1 Vilniaus atstatymo tarnybai, *ibid.*, b. 261, l. 175.

⁸ Tarnaujančiųjų Vilniaus atstatymo tarnyboje pasižadėjimo raštas, *ibid.*, f. R-661, ap. 21, b. 10, l. 27.

⁹ Vilniaus igulos savisaugos dalių dienotvarkė, *ibid.*, l. 48.

¹⁰ VAT 1941 m. rugpjūčio 11 d. įsakymas Nr. 3, *ibid.*, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 175.

¹¹ 1941 m. rugpjūčio 19 d. įsakymas Nr. 5 savisaugos tarnybos dalims, *ibid.*, b. 226, l. 147–148; P. Nazaro 1944 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 3299/3, l. 13.

¹² Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gegužės 14 d. įsakymas Nr. 8, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 19, l. 75.

¹³ 1942 m. rugsėjo 11 d. įsakymas Nr. 51 Lietuvos savisaugos dalims, *ibid.*, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 48, 49.

¹⁴ 1941 m. rugsėjo 16 d. įsakymas Nr. 16 savisaugos dalims, *ibid.*, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 94.

¹⁵ 1941 m. rugsėjo 17 d. įsakymas Nr. 17 ir

rugsėjo 19 d. įsakymas Nr. 18 savisaugos dalims, *ibid.*, l. 91, 92–93.

¹⁶ 1941 m. spalio 1 d. įsakymas Nr. 23 savisaugos dalims, *ibid.*, l. 77–78.

¹⁷ 1941 m. lapkričio 11 d. įsakymas Nr. 6 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, l. 44.

¹⁸ 1941 spalio 7 d. įsakymas Nr. 25 savisaugos dalims, *ibid.*, l. 71–73.

¹⁹ 1941 m. gruodžio 15 d. įsakymas Nr. 26 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, l. 175.

²⁰ 1941 m. gruodžio 23 d. žinios apie Vilniaus 1-ojo bataliono dislokaciją, *ibid.*, f. R-659, ap. 1, b. 2, l. 148.

²¹ 1942 m. rugsėjo 30 d. įsakymas Nr. 134 Vilniaus apygardos savisaugoms dalims, *ibid.*, f. R-660, ap. 2, b. 235, l. 9.

²² 1942 m. lapkričio 1 d. žinios apie 1-ojo bataliono sudėtį, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 93, l. 85 a. p.

²³ Nežinomo autoriaus užrašai apie Vilniaus 1-ojo bataliono 1-osios kuopos istoriją, *ibid.*, f. R-661, ap. 1, b. 4, l. 1.

²⁴ *Ibid.*, l. 3, 4.

²⁵ J. Žaltausko 1948 m. balandžio 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16046, t. 1, l. 271–271 a. p.

²⁶ Nežinomo autoriaus užrašai apie Vilniaus 1-ojo bataliono 1-osios kuopos istoriją, LCVA, f. R-661, ap. 1, b. 4, l. 4, 6; A. Martinionis, *op. cit.*, p. 43.

²⁷ 1943 m. sausio 11 d. žinios apie 1-ojo bataliono dislokacijos vietas, LCVA, f. R-661, ap. 1, b. 3, l. 3, 6.

²⁸ Vilniaus m. vokiečių policijos vadovybės 1941 m. spalio 24 d. raštas SS ir policijos vadui Vilniuje, *ibid.*, f. R-658, ap. 1, b. 1, l. 15, 17; 1-ojo bataliono sargybos postų dislokacija, *ibid.*, f. R-661, ap. 1, b. 12, l. 1; V. Naujoko 1946 m. vasario 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2215/3, l. 85.

²⁹ P. Mikelsko 1945 m. gegužės 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45809/3, l. 21 a. p.

³⁰ LSD Vilniaus apygardos 1942 m. kovo 4 d. įsakymas Nr. 14 1-ajam batalionui, LCVA, f. R-661, ap. 1, b. 1, l. 29.

³¹ 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos karių, išvykusių į 10-ąjį batalioną, daiktų sąrašas, *ibid.*, l. 106.

³² 1-ojo bataliono 1942 m. vasario 1 d. etatų sąrašas, *ibid.*, l. 2–7.

³³ 1942 m. vasario 19 d. įsakymas Nr. 11 1-ajam batalionui, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 25.

³⁴ 1942 m. vasario 12 d. įsakymas Nr. 10 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, l. 2–9, 19.

³⁵ 1942 m. balandžio 3 d. įsakymas Nr. 23 1-ajam batalionui, *ibid.*, l. 11; 1942 m. liepos 20 d. įsakymas Nr. 115 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, f. R-660, ap. 2, b. 235, l. 10.

³⁶ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gegužės 15 d. įsakymas, *ibid.*, f. R-659, ap. 1, b. 1, l. 106.

³⁷ 1942 m. gegužės 15 d. įsakymas Nr. 74 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, f. R-660, ap. 2, b. 246, l. 14.

³⁸ 1-ojo bataliono štabo 1942 m. rugpjūčio 16 d. įsakymas dėl valymo akcijos Švenčionių ir Svyrių apskrityse, *ibid.*, l. 16–18.

³⁹ Vokiečių tvarkos policijos vado 1942 m. lapkričio 5 d. įsakymas, *ibid.*, f. R-659, ap. 1, b. 1, l. 18.

⁴⁰ LSD Vilniaus apygardos 1942 m. birželio 8 d. įsakymas Nr. 56, *ibid.*, f. R-661, ap. 1, b. 32, l. 42.

⁴¹ Aukojusių Savitarpinei pagalbai 1-ojo bataliono karių sąrašai, 1943 m. gegužė–birželis, *ibid.*, b. 4, l. 110–113.

⁴² 1942 m. kovo 5 d. žinios apie 1-ojo bataliono 5-ąją kuopą, *ibid.*, f. R-661, ap. 1, b. 7, l. 19–19 a. p.

⁴³ LSD 1942 m. gruodžio 14 d. įsakymas 1-ajam batalionui, *ibid.*, b. 32, l. 1b.

⁴⁴ Tvarkos policijos vado 1943 m. kovo 23 d. įsakymas 1-ajam policijos batalionui, *ibid.*, b. 4, l. 25 a. p.

⁴⁵ *Ibid.*, l. 101.

⁴⁶ 1943 m. birželio 17 d. žinios apie 1-ojo bataliono asmeninę sudėtį, *ibid.*, f. R-660, ap. 2, b. 216, l. 90 a. p.

⁴⁷ J. Oželio-Kozlovskio 1944 m. gruodžio 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27968/3, l. 12–18; *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 172; vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai 1943 m. balandžio mėn. pranešimas Vyriausiajai reichso saugumo valdybai (RSHA) Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 55.

⁴⁸ Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 189–190.

⁴⁹ I. Guzenberg, *Vilniaus geto darbo stovyklos ir 1942 m. gyventojų surašymas. Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, Vilnius, 1998, t. 2, p. 12; J. Oželio-Kozlovskio 1944 m. gruodžio 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27968/3, l. 18–20.

⁵⁰ A. Bubnys, „Vilniaus žydų žudynės ir Vilniaus getas (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 2(14), p. 25.

⁵¹ I. Guzenberg, *op. cit.*, p. 14; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27968/3, l. 330–331.

- ⁵² Ibid., l. 339.
- ⁵³ 1-ojo bataliono veiklos tvarka aliarmo metu, LCVA, f. R-661, ap. 1, b. 3, l. 3.
- ⁵⁴ J. Abraitis, op. cit., p. 116, 117.
- ⁵⁵ Ibid., p. 117.
- ⁵⁶ P. Jokubaičio 1946 m. sausio 17 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17954, l. 10.
- ⁵⁷ 1941 m. rugsėjo 6 ir 17 d. įsakymai Nr. 11 ir Nr. 21 Vilniaus savisaugos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 82–83; b. 226, l. 105–106.
- ⁵⁸ 1941 m. rugpjūčio 23 d. įsakymas Nr. 7 savisaugos tarnybos dalims, ibid., b. 226, l. 115–118.
- ⁵⁹ 1942 m. balandžio 16 d. įsakymas Nr. 62 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, ibid., b. 246, l. 8 a. p.
- ⁶⁰ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gruodžio 22 d. įsakymas, ibid., f. R-659, ap. 1, b. 19, l. 3.
- ⁶¹ R. Zizas, op. cit., p. 278.
- ⁶² Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1944 m. vasario 11 d. įsakymas, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 249, l. 2.
- ⁶³ V. Šlapelio 1944 m. vasario 10 d. parodymai, LYA, f. 1, ap. 1, b. 40, l. 12 a. p.
- ⁶⁴ 1941 m. rugpjūčio 28 d., rugsėjo 16 d., gruodžio 4 ir 22 d. įsakymai Nr. 8, 16, 20 ir 31 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 226, l. 112; b. 261, l. 6, 19, 94.
- ⁶⁵ 1-ojo bataliono 2-osios kuopos pasižalinusių karių daiktų sąrašas, ibid., f. R-661, ap. 2, b. 3, l. 67.
- ⁶⁶ Ibid., l. 94.
- ⁶⁷ V. Šlapelio 1944 m. vasario 10 d. parodymai, LYA, f. 1, ap. 1, b. 40, l. 14 a. p.; 1944 m. vasario 24 d. įsakymas suimti J. Kinderavičių, LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 80, l. 227; 1944 m. balandžio 18 d. įsakymas suimti J. Juodį, ibid., b. 80, l. 167.
- ⁶⁸ Įsakymai Nr. 3 ir Nr. 13 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, ibid., f. R-689, ap. 1, b. 223, l. 19; f. R-660, ap. 2, b. 226, l. 103–104.
- ⁶⁹ P. Ambraziūno 1950 m. gruodžio 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40947/3, l. 118–121.
- ⁷⁰ S. Čiutros 1946 m. balandžio 4 d. tardymo protokolas, ibid., b. 22848/3, l. 27 a. p.
- ⁷¹ Vilniaus m. policijos vado 1941 m. spalio 24 d. raštas, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 59, l. 7.
- ⁷² Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gegužės 14 d. įsakymas Nr. 8, ibid., b. 19, l. 75.
- ⁷³ 1941 m. rugsėjo 8 d. įsakymas Nr. 12 ir rugsėjo 10 d. įsakymas Nr. 13 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, ibid., f. R-660, ap. 2, b. 226, l. 101, 103.
- ⁷⁴ 1941 m. rugsėjo 16 d. įsakymas Nr. 16 savisaugos dalims, ibid., b. 261, l. 94.
- ⁷⁵ 1941 m. spalio 1 d. įsakymas Nr. 23 savisaugos dalims, ibid., l. 77–78.
- ⁷⁶ 1941 m. spalio 7 d. įsakymas Nr. 25 savisaugos dalims, ibid., b. 234, l. 20–22.
- ⁷⁷ Mjr. M. Stötzelio 1941 m. spalio 24 d. raštas, ibid., f. R-658, ap. 1, b. 1, l. 17.
- ⁷⁸ K. Dreiniaus 1949 m. kovo 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15380/3, l. 14–17.
- ⁷⁹ J. Dvilaičio 1944 m. spalio 18 d. tardymo protokolas, ibid., b. 27968/3, l. 139 a. p.–142.
- ⁸⁰ J. Medžiulio 1945 m. sausio 30 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 8, b. 8, l. 155–157.
- ⁸¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.
- ⁸² J. Dvilaičio 1944 m. spalio 18 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27968/3, l. 144; V. Mandeikos 1944 m. spalio 25 d. tardymo protokolas, ibid., l. 159–160.
- ⁸³ 1941 m. gruodžio 4 d. įsakymas Nr. 20 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 19.
- ⁸⁴ V. Žygo 1946 m. rugsėjo 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 3439/3, l. 11 a. p.–12.
- ⁸⁵ R. Zizas, op. cit., p. 279.
- ⁸⁶ P. Ambraziūno 1950 m. spalio 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40947/3, l. 46–47.
- ⁸⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 323.
- ⁸⁸ V. Galkausko 1945 m. lapkričio 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30270/3, l. 12–12 a. p.; A. Rudoko 1945 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, ibid., b. 28449/3, l. 18 a. p.; S. Čiutros 1946 m. balandžio 5 d. tardymo protokolas, ibid., b. 22848/3, l. 29.
- ⁸⁹ S. Čiutros 1946 m. birželio 10 d. tardymo protokolas, ibid., b. 22848/3, l. 46 a. p.
- ⁹⁰ P. Ambraziūno 1950 m. spalio 30 d. tardymo protokolas, ibid., b. 40947/3, l. 47; lt. S. Šepečio 1942 m. gegužės 11 d. pranešimas apie kautynes su sovietiniais partizanais Kopylio apylinkėse, LCVA, f. R-717, ap. 1, b. 1, l. 16–18; R. Zizas, op. cit., p. 217–218.
- ⁹¹ S. Imbrasaičio 1945 m. rugpjūčio 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44225/3, l. 34 a. p.
- ⁹² P. Ambraziūno 1950 m. spalio 30 d. tardymo protokolas, ibid., b. 40947/3, l. 47–48; tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. lapkričio 30 d. raštas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 3.
- ⁹³ Z. Ignonis, op. cit., p. 75.

⁹⁴ Vokiečių tvarkos policijos vado 1943 m. gegužės 24 d. raštas, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 96, l. 92.

⁹⁵ M. Adomaičio kalba 1944 m. rugsėjo 1 d. karo tribunolo teismo posėdyje, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45577/3, l. 44 a. p.

⁹⁶ R. Zizas, op. cit., p. 308.

⁹⁷ R. Zizas, „Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945)“, *Karo archyvas*, 2004, t. 19, p. 269, 284, 285.

⁹⁸ Šakių rajono KGB skyriaus 1974 m. birželio 12 d. pažyma apie 3-iojo policijos bataliono veiklą, LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1141, l. 164–165.

⁹⁹ V. Žygo 1946 m. lapkričio 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 3439/3, l. 18; K. Dreinius 1956 m. sausio 10 d. skundas Lietuvos SSR prokurorui, *ibid.*, ap. 58, b. 15380/3, l. 146.

¹⁰⁰ J. Samuolio 1945 m. gruodžio 12 d. parodymai teismo posėdyje, *ibid.*, b. 39194/3, l. 53.

¹⁰¹ S. Imbrasaičio 1945 m. rugpjūčio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 44225/3, l. 34–34 a. p.

¹⁰² J. Mikštas, „Likvidavome penkis banditų vadus“, *Karys*, 1943, vasario 20, Nr. 8.

¹⁰³ S. Čiutros 1946 m. balandžio 5 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22848/3, l. 29.

¹⁰⁴ M. Adomaičio 1944 m. rugpjūčio 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45577/3, l. 23.

¹⁰⁵ V. Žygo 1946 m. rugsėjo 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 3439/3, l. 11 a. p.

¹⁰⁶ „Padėka kautynėse pasižymėjusiems mūsų vyrams“, *Karys*, 1942, spalio 17, Nr. 43.

¹⁰⁷ J. Janulaitis, „Narsūs kariai apdovanoti Geležiniais Kryžiais“, *ibid.*, 1944, gegužės 13, Nr. 19.

¹⁰⁸ M. Adomaičio kalba 1944 m. rugsėjo 1 d. karo tribunolo teismo posėdyje, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45577/3, l. 46.

¹⁰⁹ Z. Ignonis, op. cit., p. 207–208.

¹¹⁰ M. Adomaičio 1944 m. rugpjūčio 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45577/3, l. 15; P. Ambraziūno 1950 m. spalio 30 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 8, b. 132, l. 152–153.

¹¹¹ J. Samuolio 1945 m. rugsėjo 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 39194/3, l. 12–13; S. Čiutros 1946 m. birželio 10 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 22848/3, l. 47 a. p.

¹¹² *Ibid.*, l. 48.

¹¹³ V. Žygo 1946 m. spalio 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 3439/3, l. 15.

¹¹⁴ A. Mažeikos 1945 m. rugpjūčio 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 44225/3, l. 11 a. p.

¹¹⁵ 3-iojo bataliono vado 1943 m. balandžio 3 d. raštas Vilniaus miesto policijos vadui, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 155, l. 75.

¹¹⁶ Vokiečių teismo karininko 1943 m. rugsėjo 20 d. raštas, *ibid.*, ap. 4, b. 951, l. 449; 1943 m. spalio 5 d. įsakymas suimti A. Vaškevičių, *ibid.*, f. R-691, ap. 1, b. 79, l. 381; vokiečių policijos 1944 m. vasario 3 d. įsakymas suimti eilinį V. Baranauską, *ibid.*, b. 80, l. 59; 1944 m. vasario 29 d. įsakymas suimti A. Jankauską, *ibid.*, l. 134; 1944 m. kovo 29 d. įsakymas suimti P. Bartulį, *ibid.*, l. 66; S. Imbrasaičio 1945 m. rugpjūčio 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44225/3, l. 35.

¹¹⁷ 1941 m. rugsėjo 23 d. įsakymas Nr. 20 savisaugos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 84–88.

¹¹⁸ V. Daminausko 1945 m. lapkričio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47322/3, t. 3, l. 88 a. p.

¹¹⁹ 1941 m. rugsėjo 17 d. įsakymas Nr. 17 savisaugos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 93.

¹²⁰ 1941 m. rugsėjo 29 d. įsakymas Nr. 22 savisaugos dalims, *ibid.*, l. 80.

¹²¹ 1941 m. rugsėjo 16 d., spalio 7 d. ir gruodžio 31 d. įsakymai Nr. 16, 25 ir 35 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, b. 261, l. 1, 71–73, 94.

¹²² 1941 m. lapkričio 1 d. ir gruodžio 15 d. įsakymai Nr. 12 ir Nr. 26 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, b. 261, l. 30–31, 175.

¹²³ 1941 m. gruodžio 4 d. įsakymas Nr. 20 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, l. 19.

¹²⁴ L. Zakarausko 1949 m. vasario 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13262/3, l. 25.

¹²⁵ Kpt. P. Puodžiūno 1942 m. balandžio 7 d. raštas bataliono vadui, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 17, l. 358; vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. lapkričio 30 d. raštas, *ibid.*, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 3.

¹²⁶ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. kovo 23 d. išankstinis įsakymas, *ibid.*, f. R-659, ap. 1, b. 1, l. 131.

¹²⁷ *Ibid.*, f. R-682, ap. 1, b. 7, l. 1.

¹²⁸ P. Stankas, op. cit., p. 132.

¹²⁹ J. Gradinskas, „Mūsų dalinys vyksta į Rytus“, *Karys*, 1942, rugpjūčio 8, Nr. 33.

¹³⁰ Vokiečių policijos 1942 m. gegužės 31 d. telefonograma Vilniaus SS ir policijos vadui, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 1, l. 115.

¹³¹ V. Gaidelio 1946 m. birželio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4725/3, l. 31 a. p.

¹³² L. Zakarausko 1949 m. vasario 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13262/3, l. 26.

¹³³ H. Blazas, „Ukrainos lygumų sargyboje“, *Karys*, 1942, spalio 17, Nr. 43.

¹³⁴ V. Petkevičiaus 1945 m. lapkričio 1 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8322, l. 14.

¹³⁵ B. Čebatoriūno 1946 m. birželio 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 4725/3, l. 62–63.

¹³⁶ K. Vaikučio 1961 m. birželio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46474/3, t. 1, l. 85; 1943 m. lapkričio 16 d. įsakymas suimti K. Vaikutį, LCVA, f. R-682, ap. 1, b. 1, l. 94.

¹³⁷ B. Čebatoriūno 1946 m. birželio 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4725/3, l. 65–66.

¹³⁸ L. Zakarausko 1949 m. vasario 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13262/3, l. 26–27.

¹³⁹ P. Stankeras, *op. cit.*, p. 132.

¹⁴⁰ 4-ojo lietuvių policijos bataliono ryšių karininko 1943 m. spalio 25 d. raštas tvarkos policijos vadui Lietuvoje, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1853, l. 101–20, 101–21.

¹⁴¹ L. Zakarausko 1949 m. vasario 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 13262/3, l. 27–29; B. Čebatoriūno 1946 m. birželio 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4725/3, l. 64.

¹⁴² V. Pečegonio ir J. Šato 1946 m. liepos 27 d. akistata, *ibid.*, ap. 58, b. 8431/3, l. 20 a. p.

¹⁴³ 1941 m. rugsėjo 23 d. ir spalio 18 d. įsakymai Nr. 20 ir Nr. 29 savisaugos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 262, l. 62; b. 261, l. 64.

¹⁴⁴ Vokiečių policijos vyr. lttn. Watzka'os 1942 m. liepos 2 d. raštas, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 87, l. 19.

¹⁴⁵ A. Skunsmo 1945 m. vasario 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45096/3, t. 1, l. 21.

¹⁴⁶ 1944 m. balandžio 11 d. įsakymas suimti V. Garšį, LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 80, l. 104.

¹⁴⁷ 1943 m. lapkričio 16 d. įsakymas suimti A. Paurį, *ibid.*, f. R-682, ap. 1, b. 1, l. 174; lapkričio 15 d. įsakymas suimti K. Vaičiukėną, *ibid.*, l. 100; gruodžio 18 d. įsakymai suimti dezertyrus J. Vilkaitį ir J. Valį, *ibid.*, l. 36, 91.

¹⁴⁸ 4-ojo bataliono vado 1943 m. spalio 25 d. raštas bataliono ryšių karininkui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1853, l. 101–22; UPA partizanų 1943 m. spalio 19 d. laiškas lietuvių kariamams, *ibid.*, l. 101–25.

¹⁴⁹ J. Zdanavičiaus 1944 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 29620/3, l. 8 a. p.

¹⁵⁰ R. Zizas, *op. cit.*, p. 277, 281, 284, 326, 329, 334.

¹⁵¹ „A. A. artilerijos majoras Leonardas Jurkšas“,

Karys (JAV), 1958, balandis, Nr. 168; H. L. Gaidis, *op. cit.*, p. 135.

¹⁵² Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. sausio 4 d. raštas dėl naujų laipsnių suteikimo 254-ojo bataliono puskarininkiams, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 96, l. 2–3.

¹⁵³ 1942 m. gegužės 18 d. įsakymas Nr. 75 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, f. R-660, ap. 2, b. 246, l. 15.

¹⁵⁴ J. Abraitis, *op. cit.*, p. 108–110; K. Leknickas, *op. cit.*, *Karys*, 1985, Nr. 3, p. 109; 1942 m. birželio 30 d. įsakymas Nr. 96 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 235, l. 17.

¹⁵⁵ Lietuvių policijos batalionų dislokacijos schema, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 102, l. 28.

¹⁵⁶ J. Abraitis, *op. cit.*, p. 113.

¹⁵⁷ A. Aponkaus 1943 m. rugsėjo 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. 1, ap. 1, b. 436, l. 85.

¹⁵⁸ 1942 m. birželio 24 d. ir rugpjūčio 5 d. įsakymai Nr. 94 ir Nr. 113 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 235, l. 19, 21.

¹⁵⁹ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. sausio 4 d. raštas dėl naujų laipsnių suteikimo 254-ojo bataliono puskarininkiams, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 96, l. 2–3.

¹⁶⁰ 1942 m. lapkričio 11 d. įsakymas Nr. 66 Lietuvos savisaugos dalims, *ibid.*, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 9.

¹⁶¹ V. Radzevičiaus 1944 m. sausio 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. 1, ap. 58, b. 436, l. 69.

¹⁶² J. Abraitis, *op. cit.*, p. 114.

¹⁶³ *Ibid.*, p. 115, 116.

¹⁶⁴ K. Leknickas, *op. cit.*, *Karys*, 1985, Nr. 4, p. 150–153; V. Radzevičiaus 1943 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. 1, ap. 1, b. 436, l. 92.

¹⁶⁵ *Ibid.*, l. 155.

¹⁶⁶ V. Radzevičiaus 1944 m. sausio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 69.

¹⁶⁷ Z. Ignonis, *op. cit.*, p. 203, 204.

¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 156.

¹⁶⁹ J. Abraitis, *op. cit.*, p. 116.

¹⁷⁰ K. Leknickas, *op. cit.*, *Karys*, 1985, Nr. 4, p. 158.

¹⁷¹ H. L. Gaidis, *op. cit.*, p. 126, 127.

¹⁷² K. Leknickas, *op. cit.*, *Karys*, 1985, Nr. 5, p. 203.

¹⁷³ R. Zizas, *op. cit.*, p. 296, 301.

¹⁷⁴ Pabėgusių 254-ojo bataliono kareivių sąrašas, be datos, LYA, f. 1, ap. 1, b. 88, l. 44–44 a. p.

¹⁷⁵ V. Radzevičiaus 1944 m. sausio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 436, l. 93–93 a. p.

¹⁷⁶ Vokiečių policijos 1943 m. įsakymai dėl policijos batalionų dezertyrų suėmimo, LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 68, t. 1, l. 49, 66, 84, 100, 101; b. 77, l. 108, 109, 155, 205, 230, 231, 314, 323.

¹⁷⁷ Vokiečių SS ir policijos teismo Kaune 1943 m. balandžio 12 d. sprendimas, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 141.

Gauta 2008 09 02

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE VILNIUS REGION BATTALIONS OF THE LITHUANIAN SELF-DEFENCE SUBUNITS (1941–1944)

Summary

The Vilnius region Lithuanian battalions were formed between July and September 1941 from Lithuanian troops of the 29th Territorial Riflemen's Corps of the Red Army, who were taken prisoners of war. Before October that year six police battalions were formed in the Vilnius region: the First, Second, Third, Fourth battalions and the Railway Guard Battalion (which later got No 6) and the Gardinas Battalion (later under No 15). In these battalions and other self-defence subunits 3,000 troops served then. In the spring 1942, the 254th Police Battalion was formed in the Vilnius region. The police battalions, which served in Vilnius, most often guarded various military objects (warehouses, railway bridges, bridges, barracks etc.). Almost all battalions formed in Vilnius in 1941 (except the Railway Guard Battalion and the Gardinas Battalion) got involved in the Holocaust in the autumn that year (they participated in moving Jews from their homes to the ghetto, served as ghetto guards, convoyed the Jews who were driven from Lukiškės prison to Paneriai to be exterminated, stood guard during mass executions). The First Vilnius Battalion also took part in the massacre of Jews in Paneriai on 5 April 1943, and the liquidation of the Vilnius ghetto labour camps (in Bezdonys, Kena) in the summer 1943.

At the end of 1941 and the first half of 1942 almost all Vilnius region battalions (except the First and the Railway Guard battalions) were sent from Lithuania: the Third and No 254 were deployed in Belarus and the Forth in Ukraine (the Second battalion was sent to Poland to guard Majdanek concentration camp). There they were tasked with guarding military objects (railways, roads, bridges, PoW

camps) as well as fighting Soviet partisans. In Belarus, the Lithuanian battalions together with German, Latvian and other subunits took part in burning villages and shooting civilians who supported Soviet partisans. Due to the lack of reliable sources it is impossible to establish an exact figure of the villages burnt, Soviet partisans and the local civilians killed by the Lithuanian battalions. It is possible to suppose that the Vilnius region battalions killed several scores of partisans and their supporters. The Third Battalion, which fought in Belarus for almost three years, led the most intensive fight against the partisans. It also sustained the greatest losses. Several scores of the battalion's troops were killed and injured in the fights against the partisans. The losses of other battalions were smaller. It can be supposed that the total number of the Vilnius region battalion troops killed did not exceed a hundred. Some losses were due to the fact that some troops were taken PoWs and deserted. Desertion was characteristic of all battalions and was on the increase in 1943 and 1944. During the time when the Vilnius region battalions were in operation several hundreds of troops deserted. The number of the battalions' troops (except the Forth Battalion) who were taken prisoners by the Soviet army and partisans was smaller. All the Vilnius region battalions ceased to exist before the autumn of 1944. Most of them were disbanded in the East Prussia (in Tilžė) in the summer of 1944. Most of the Lithuanian troops were sent to various German air defence subunits. At the end of war they were taken prisoners by the Soviets or the allied forces.

Tarptautinė konferencija „Trėmimai – nusikaltimai žmoniškumui. Istorija ir atmintis“

1944–1953 m. sovietai ištrėmė beveik 1 mln. lietuvių, latvių ir estų. 1948 m. vyko didžiausia lietuvių tremties akcija „Vesna“ („Pavasaris“), kurios metu į Sibirą ištremta 40 tūkst. lietuvių.

2008 m. gegužės 22–23 d. Vilniuje vyko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro organizuota tarptautinė konferencija „Trėmimai – nusikaltimai žmoniškumui. Istorija ir atmintis“. Konferencijoje, skirtoje didžiosios 1948 m. tremties 60-mečiui, dalyvavo Lietuvos, Latvijos, Estijos, Rusijos ir Ukrainos istorikai.

Joje ne tik paminėti šie įvykiai, bet ir iš naujo įvertinti nusikaltimo mastai bei trem-

čių padariniai Baltijos tautoms, į trėmimus pažvelgta kaip į komunistinio teroro elementą per nusikaltimų žmoniškumui prizmę, apibendrinti šio istorijos laikotarpio vertinimai. Taip pat siekta atsakyti į klausimus, koks dabar yra mūsų santykis su šiais įvykiais, kaip prievarta pagrįstos priemonės sovietiniu laikotarpiu pakeitė mūsų visuomenę, kokios tolesnės tremties istorinių tyrimų galimybės. Konferencijoje stengiasi išsiaiškinti represijų atminimo įamžinimo politikos aspektus, aptarti įamžinimo švietimo politiką ir nusikaltimų žmoniškumui teisinio įvertinimo padėtį įvairiose šalyse.

Konferencijoje pranešimus skaitė:

Terje Anepaio (Estijos nacionalinis muziejus, Tartu universitetas) –

„Sovietinės represijos Estijoje: atminimas ir įamžinimas XXI a.“;

Arvydas Anušauskas (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras) – „Požiūrio į trėmimus formavimas ir formavimasis praityje bei dabartyje“;

Ainars Bambals (Latvijos valstybinis archyvas) –

„Archyvinė medžiaga kaip istorijos šaltinis apie 1941, 1949 ir kitais metais ištremtus Latvijos gyventojus“;

Birutė Burauskaitė (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras) – „Lietuvos vaikai – 1948-ųjų tremtiniai“;

Kristina Burinskaitė (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras) – „KGB prieš buvusius politinius kalinius ir tremtinius“;

Aleksandr Daniel (Mokslinis informacinis ir švietimo centras „Memorialas“, Rusija) –

„Iš kur mes apie tai žinojome? Lietuvių pasipriešinimas ir sovietinis teroras šeštojo–septintojo dešimtmečių literatūroje“;

Irina Flige (Mokslinis informacinis ir švietimo centras „Memorialas“, Rusija) – „Lietuvių tremtinių atminimas šiuolaikinėje Rusijoje“;

Danutė Gailienė (Vilniaus universitetas) – „Politinių represijų ilgalaikiai psichologiniai padariniai“;

Aleksandr Lysenko (Ukrainos mokslų akademija, Istorijos institutas) – „Trėmimai Vakarų Ukrainoje: bausmė už nelojalumą (1939–1941 m.)“;

Jana Polianskaja (Vilniaus universitetas) – „Lietuvių trėmimas į Krasnojarsko kraštą 1948 m.“;

Meelis Saueauk (Tartu universitetas, Estijos nusikaltimų žmoniškumui tyrimo fondas) –

„Komunistų partijos vaidmuo vykdamas masinius trėmimus Estijoje“;

Iveta Skinke (Latvijos valstybinis archyvas) –

„Latvijos piliečių trėmimas 1949 m. kovo 25 d. Struktūrinė analizė“;

Heinrihs Strods (Latvijos okupacijos muziejus) –

„Nepriklausomybės idėja, trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas (1940–1991 m.)“;

Irena Šutinienė (Socialinių tyrimų institutas) –

„Sovietinių represijų atminties reikšmės lietuvių autobiografijose“;

Aigi Rahi-Tamm (Tartu universitetas, Istorijos ir archeologijos institutas) –

„Trėmimų tyrimai Estijoje: dabartinė padėtis ir perspektyvos“;

Tamara Vronskaja (Ukrainos mokslų akademija, Istorijos institutas) –

„Represijos prieš pasipriešinimo dalyvių šeimų narius Vakarų Ukrainoje (1944–1952 m.)“.

Lietuvos vaikai – 1948-ųjų tremtiniai

Šeši dešimtmečiai praėjo nuo tos dienos, kai tironas Stalinas brūkštelėjo parašą pritar-damas LSSR Ministrų Tarybos ir Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos Centro komiteto siūlymui „iškeldinti iš LSSR teri-torijos specialiajai tremčiai 12 tūkst. nele-galiai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacio-nalistų šeimų, taip pat banditų talkininkų buožių su šeimomis“¹. Taip buvo nulemtas daugiau kaip 40 tūkst. lietuvių likimas. So-vietinių okupantų ir marionetinės vietinės komunistų valdžios tikslas buvo izoliuoti nepasiduodančią sovietizavimui visuome-nės dalį, išnaudoti darbingus tremtinius kaip nemokamą darbo jėgą atšiauriausio-mis klimato sąlygomis, vaikus ir senelius pasmerkiant bado mirčiai.

Per 60 metų gimė ir užaugo trys kartos, kančios aštrumas ir praradimų skausmas jau taip giliai nebežeidžia. Tačiau atmintis tebesaugo skausmą ir neviltį tos gegužės nakties, kurios ramybę suplėšė smūgiai į duris – smūgiai, sudaužę dešimtis tūkstančių gyvenimų.

Štai sudaužytų gyvenimų skeveldros...

Janina Stankevičiūtė, g. 1937 m., ištremta su motina ir keturiomis sesutėmis. „Mūsų šeimoj nebuvo maisto su savim, atėję ka-reiviai laiko susiruošti davė pusvalandį. Kol mus visas aprengė, nebuvo kada paimti nei maisto, nei drabužių. Žmonės kas ką turėda-mi duodavo po gabaliuką. [...] Nuo didelės žmonių minios vagone buvo labai tvanku,

karšta, nebuvo kuo kvėpuoti, labai norėjosi gerti, o vandens niekas nedavė. Maisto kaž-kio neaiškaus atnešdavo kibiruose ir laikė porą dienų. Mūsų vagone beveik visi susirgo dizenterija. [...] Nuvežę į Buriatijos miškus mus patalpino į barakus, sukaltus iš lentų, tarp kurių švytėjo plyšiai, veisėsi blakės ir tarakonai. Visi sirgome gelta ir dizenterija, nebuvo kur nei arbatos išsivirti, nei vandens pasišildyti. Medicinos pagalbos irgi nebuvo. Mes buvome labai alkanos. Motina išeidavo anksti rytą miško darbams, grįždavo vėlai vakare. Pinigų neturėjom, dėl duonos buvo didelės eilės – be to, nebuvo ir už ką pirkti. Ant mano rankų mirė iš bado mūsų mažoji sesutė Liudutė. Aš ir dabar su didžiausiu širdies skausmu prisimenu, kaip ji merdin-čiom akutėm į mane žiūrėjo ir prašė valgyti. Žinojau, kad jai padėtų maistas, o jo nebuvo. Vakare sugrįžo motina, kažkas iš tremtinių sukalė mažą karstelį. Netoliese ant kalnelio iškasėm duobę ir ten palaidojom. Tais metais nebuvo tos dienos, kad kas nemirtų, dau-giausia mirė senukai ir vaikai.

Žiaurus trėmimas įaugo į mano sąmonę, ir šiandien prisiminus, giliai širdyje šaukiasi žodžiai: „Už ką? Už ką kankinote? Ką mes jums maži kūdikėliai, seni seneliai padarė-me?“ (ANK 1982).

Julija Petrauskienė, g. 1913 m., ištremta su sūnumi Adomėliu, gimusiu 1941 m., ir 60 metų motina Liucija Staniene: „[...] Po dvejų metų, 1950 m. sausį, mirė mano sūnus Adomas. Jam buvo devyneri metai. Vaiko

liga nenustatyta, kadangi arti nebuvo nei vieno medicinos darbuotojo. Dabar labai sunku viską aprašyti, vaikai mirdavo ne tik nuo ligų, bet ir iš bado. Su maistu buvo labai sunku. Mes, suaugusieji, sunkiai pakėlėme klimatą, alkį, o apie vaikus ką čia bekalbėti.“ Tremties vieta – Irkutsko sr. Šamankos k. (ANK 1565).

Konstancija Budrytė-Rickevičienė, g. 1928 m., ištremta su dviejų mėnesių kūdikiu: „[...] Kėdainių geležinkelio stotyje sugrūdo sausakimšai į gyvulinius vagonus. Valgyti davė trečioje dienoje vandens su plaukiojančiais kopūstais. Kelionėje susirgus vaikui dizenterija ir plaučių uždegimu, medicininė pagalba nebuvo suteikta, davė tik kalio permanganato grūdelių. Vaikui mirus, stotyje „Taiga“ jį paėmė sanitarai ir daugiau jo nemačiau ir nežinau, kur palaidotas“ (ANK 49 636).

Marijona ir Bronius Balasevičiai, abu gimę 1919 m., ištremti su dviejų savaitių dukrele Zita: „[...] Išvežti su mažu vaikelium ir dideliu skausmu širdyje. [...] Sibire mirė dvi dukrelės. Pirmoji dukrelė mirė greitai, rugpjūčio mėn. Kai mus išvežė į miško gyvenvietę, badas ir sunkios gyvenimo sąlygos išplėšė iš mūsų širdžių dviejų mėnesių dukrelę. Antroji ten gimė po dvejų metų, bet irgi mirė ten dvejų su puse metų susirgusi difteritu. Pagalbos niekas nesuteikė.“ Tremties vieta – Irkutsko sr. Usolės r. Taljano miškų ūkis (ANK 73 004).

Aldona Baškauskaitė, g. 1941 m., ištremta su tėvais, senele ir sesute: „[...] Sesutei Monikai buvo vos tik trys mėnesiai, todėl neištvėrė bado ir šalčio, atgulė į Sibiro žemelę tais pačiais 1948 metais.“ Tremties vieta – Krasnojarsko kr., Igarka (ANK 78 050).

Beruta Mačiukaitė-Statkonienė, g. 1951 m. Chara Kutulo k., Zaigrajevo r., Buriatijoje: „[...] Tėvas Antanas Mačiukas iš traukinio buvo nuvežtas į tremties vietą su keturiais mažamečiais vaikais. Motina traukinyje pagimdė dvynukus – dukrelę ir sūnelį. Buvo palikta

mėnesiui. Paskui po mėnesio susirado šeimą su dviem vaikais ant rankų. Jai atsiradus tremties vietoje, neužilgo abu vaikeliai mirė, nebuvo spėta net juos įregistruoti“ (ANK 39 052).

Zita Butkutė-Rozgienė, g. 1944 m., ištremta su tėvais ir penkiais mažamečiais broliukais bei sesutėmis: „[...] Mažasis broliukas Antanėlis išvažiavo į Sibirą 3 mėnesių, ten mirė išgyvenęs vos 5 mėnesius, tais pačiais metais. Nebuvo kuo maitinti. Ilsi Sibire.“ Tremties vieta – Irkutsko sr. Taišeto r. Solianaja k. (ANK 11 029).

Elena Sulžinskienė, g. 1922 m.: „[...] Išvežė gyvuliniuose vagonuose į Sibirą su sena 68 metų motina ir dviem mažom dukrelėm: vienai buvo treji metai, kitai – du su puse mėnesio. Dabar iš tos šeimos belikome dviese – aš ir vyresnioji duktė... Dešimt metų reikėjo gyventi svetur, iškentėti daugybę skriaudų, badą ir šaltį. [...] Sunku prisiminti tuos baisius metus, kai vaikas prašo valgyti, o tu neturi ką duoti; kai paskutinį kąsnelį atiduodi mergaitėms, senai motinai, o pati, išgėrusi vandens, visą speiguotą Sibiro dieną kilnoji medžius. Kaip siaubo filmo kadrai iškyla atminty vaizdai, kaip graužė utelės ir nebuvo kur maisto gauti“ (ANK 38 752).

Tokiam likimui sovietiniai okupantai pasmerkė beveik 12 tūkst. vaikų, 1948 m. gegužės 22-osios ankstyvą rytą išplėšę iš gimtųjų namų.

Šio pranešimo tikslas – detaliau išanalizuoti vaikų mirtingumo tremtyje dinamiką. Iš daugelio tremtinių paliudijimų žinoma, kad pirmieji gyvenimo metai tremtyje buvo patys sunkiausi ir atnešė skaudžiausių netekčių, tačiau tikrąjį masinio 1948-ųjų trėmimo nulemtų mirčių mastą, paremtą ne tik skaičiais, bet ir kiekvienos represijų aukos asmens duomenimis, tapo įmanoma nustatyti tik sukūrus represuotų asmenų duomenų bazę.

1 lentelė. Bendrieji 1948 m. gegužės 22–23 d. trėmimo skaičiai vardyno duomenų bazėje

Išstremta žmonių		Mirė tremtyje		Pastabos
		skaičius	proc.	
Iš viso	39 193	5012	12,8	
Vyrų, vyresnių kaip 17 m.	11 259	2380	21,1	
Moterų, vyresnių kaip 17 m.	15 969	1978	12,3	
Vaikų iki 16 m.	11 965	654	5,5	Vaikai sudarė 30,5 proc. bendro tremtinių skaičiaus
Gimė tremtyje 1948–1956 m.	3703	248	6,7	266 moterys buvo išstremtos nėščios
Gimė tremtyje 1948 m.	266	68*	25,6	
Iš jų gimė traukinyje	28	17**	60,7	
Vaikų, išstremtų ir gimusių tremtyje iki 1956 m.	15 668	902	5,8	Tremtinių vaikai su gimusiaisiai iki 1956 m. sudarė 40,0 proc.

* Iš jų 41 (67,2 proc.) kūdikis mirė nesulaukęs 1 metų.

** Visi jie mirė nesulaukę 1 metų.

Čia pateikiama medžiaga yra sukaupta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre (toliau – Centras) kuriamoje nuo sovietinės okupacijos nukentėjusių asmenų duomenų bazėje. Duomenys renkami iš visų šiuo metu prieinamų šaltinių – archyvinų dokumentų ir žmonių paliudijimų, kurių dauguma surinkta dar Sąjūdžio laikais, taip pat įvairių publikacijų ir sąrašų. Šios duomenų bazės pagrindu yra leidžiamas tęstinis Centro leidinys – vardynas „Lietuvos gyventojų genocidas“², kuriame pateikiami nukentėjusių asmenų duomenys, tremties, kalinimo ar žūties datos ir vietos. Kartu vardynas yra ir paminklas, kurio niekada nesugriauš nei piktadario ranka, nei laiko tėkmė, taip pat svarus bei nepaneigiamas įrodymas byloje dėl sovietinės okupacijos padarytos žalos Lietuvos žmonėms.

Patikimiausias ir gausiausias informacijos šaltinis vaikų mirtingumui tremtyje nustatyti yra pačių tremtinių pateiktos žinios laiškais, užpildytomis anketomis, prisiminimais (kurių keletas ištraukų čia buvo pateiktos). Ši Centro archyve sukaupta medžiaga apima net 87 proc. 1948 m. gegužės 22 d. išstremtų asmenų. Duomenys tremties bylose apie gimusius ir mirusius vaikus yra fragmentiški ir ne visada tikslūs. Pažymėtina, kad vardyno duomenų bazės skaičiai yra ir bus visada šiek tiek mažesni už tremties vykdytojų ataskaitose nurodytus skaičius, nes čia yra įvardyti asmenys, apie kuriuos turima ne tik asmens duomenų, bet ir kitokių duomenų, susijusių su patirtomis represijomis. Vardyno duomenų bazės skaičiai tikslinant ir koreguojant didės, taigi čia pateikiami skaičiai yra „ne mažiau kaip“.

2 lentelė. Tremtinių mirtingumas

Tremtinių amžius	Krasnojarsko kr.			Irkutsko sr.			Buriatijos ASSR		
	ištremta	tremtyje mirė	proc.	ištremta	tremtyje mirė	proc.	ištremta	tremtyje mirė	proc.
Vaikai iki 16 m.	7171	371	5,2	3538	175	4,9	1256	65	5,17
17–59 m. amžiaus	11 512	1053	9,14	6410	512	7,9	2019	159	7,9
Vyresni nei 60 m.	3087	1418	46,3	1613	726	45,0	555	279	50,2
Amžius nežinomas	1428	71	4,9	120	30	25	220	69	31,3
Iš viso	23 198	2913	12,5	11 681	1443	12,3	4050	572	14,1

1 lentelės duomenys rodo, kad iš viso tremtyje mirė beveik tūkstantis vaikų. Tai sudaro 5,8 proc. (tai yra mirė 58 vaikai iš 1000). Visų tremtinių mirė 12,8 proc., arba 128 asmenys iš 1000. Palyginus mirtingumo tremtyje lygį su sovietiniais laikais paskelbta mirtingumo statistika Sovietų Sąjungoje³, pasak kurios, 1940 m. mirė 18 asmenų iš 1000 (tai pats didžiausias skelbtas mirusiųjų skaičius), galima teigti, kad tremtiniai buvo patekę į neįmanomas išgyventi sąlygas: jiems trūko maisto, medicinos paslaugų ir kankino civilizuotam žmogui sunkiai suvokiama antisanitarija. Ką jau kalbėti apie jų dvasinę būseną, matant badaujančius ir sergančius kūdikius, kai teko gimdyti be jokios medikų pagalbos traukiniuose ar tremties vietose.

2 lentelėje matome, kad beveik visi 1948-ųjų tremtiniai buvo nugabenti į Krasnojarsko kr. (23 198 asmenys), į Irkutsko sr. (11 681) ir į Buriatiją (4050 asmenų). Trijų amžiaus grupių – vaikų iki 16 metų amžiaus, 17–59 metų amžiaus ir vyresnių kaip 60 metų žmonių – mirtingumo lygis įvairiuose tremties regionuose yra panašus, skiriasi tik didesnis skaičius (9,14 proc.) mirusių Krasnojarsko krašte 17–59 metų

amžiaus tremtinių, o Buriatijoje – vyresnių kaip 60 metų (50 proc.) ir bendras mirusių tremtinių skaičius (14,1 proc.).

Kur kas didesnis mirtingumas buvo vaikų, išvežtų į Igarkos miestą Krasnojarsko krašte (3 lentelė). Ten mirė daugiau kaip 11 proc. tremtinių vaikų, o visų tremtinių mirė beveik 15 proc. Tokį mirtingumą galėjo lemti skirtingos gyvenimo, darbo ir kitos sąlygos įvairiose tremties vietovėse. Be to, daug priklausė ir nuo komendantūros darbuotojų elgesio su tremtiniais. Centre sukaupuose tremtinių prisiminimuose labai dažnai rašoma, kad komendantai neišleisdavo nuvykti į rajono centrą sutrikus sveikatai ar susižeidus darbe. Skyrėsi darbų pobūdis, klimato sąlygos, komendantūros režimas; visa tai atsispindi ir mirtingumo rodikliuose. Nepalankiausi išgyvenimui buvo pirmieji tremties metai – beveik pusė visų tremtyje mirusiųjų savo kančias baigė būtent 1948–1949 m., šiuo laikotarpiu mirė net 71 proc. vaikų (4 lentelė).

Detaliau analizuojant vaikų mirtingumą tremtyje, buvo atskirtos dvi grupės: viena – į tremtį išvežtų vaikų, kurie tremties metu buvo jaunesni nei 16 metų amžiaus, kita – gimusieji tremtyje iki 1956 m.

3 lentelė. Tremtinių mirtingumas Igarkoje

Tremtinių amžius	ištremta	tremtyje mirė	proc.
Vaikai iki 16 m.	1219	138	11,3
17–59 m. amžiaus	2658	220	8,5
Vyresni nei 60 m.	475	281	59,2
Amžius nežinoms	5	0	0
Iš viso	4357	639	14,7

4 lentelė. Tremtinių mirtingumas Igarkoje 1948–1949 m.

Tremtinių amžius	1948–1958 m.	1948–1949 m.	
	asm.	asm.	proc.
Vaikai iki 16 m.	138	98	71
17–59 m. amžiaus	190	66	35
Vyresni nei 60 m.	309	148	48
Amžius nežinomas	2	–	–
Iš viso	639	312	49

Taigi vaikų, kaip minėta, buvo ištremta beveik 12 tūkst., tremtyje mirė ne mažiau kaip 652, arba 5,5 proc. Duomenys apie tam tikros amžiaus grupės vaikų mirtingumą pirmaisiais gyvenimo tremtyje metais iki 1954 m. pateikti 5 lentelėje. Pabrėžtina, kad net 77 proc. visų mirusiųjų tremtyje mirė 1948–1949 m. Beveik kas dešimtas (8,9 proc.) miręs vaikas nebuvo sulaukęs vienerių metų, o daugiau kaip pusė mirusiųjų buvo iki penkerių metų amžiaus. Be to, atkreiptinas dėmesys į tai, jog didėjo 8–10 metų, taip pat 15–16 metų amžiaus vaikų mirtingumas. Tikėtina, kad 8–10 metų amžiaus vaikų mirtingumui turėjo įtakos mokyklos lankymas. Į mokyklą vaikai eidavo atšiauraus klimato sąlygomis, neturėdami tinkamos aprangos ir apavo, taip pat kęsdami nuolatinį alkį. Aldona Strungytė-Bartišienė, g. 1943 m., ištremta su tėvais, prisimena: „Jau į penktąją klasę reikėjo eiti už 8 km per taigą ir kalnus į Narvą. Gyve-

nome internate, bet mokykla buvo ant kito upės Manos kranto. Mokykla matyti, o nueiti reikėjo aplink daugiau kaip 3 km. Būdavo ir šlapia, ir šalta, avalynės išsidžiovinti nebuvo kur. Kartais laiveliu perplukdydavo per upę, atsitikdavo, kad ir išversdavo. O pasekmės man buvo liūdnos: stiprus peršalimas, ant kojų iškilusios kelios votys, net paeiti negalėjau“ (ANK 120 429).

Kita vertus, daugelyje tremties aprašymų minima, kad jau šio amžiaus (7–10 metų) vaikai būdavo verčiami dirbti. 15–16 metų paaugliai jau turėjo dirbti kartu su suaugusiais ir vykdyti pastariesiems skirtas darbo normas, todėl pastebima tendencija, kad jų mirtingumas didėjo. Tačiau norint įtikinamiau paaiškinti įvairių amžiaus grupių vaikų mirtingumo svyravimus dar reikia atlikti nuodugnesnį tyrimą.

Kita tremtinių grupė – gimusieji tremtyje. Iki 1956 m. tremtyje gimė 3703 vaikai, iš jų

5 lentelė. Išvežtų į tremtį vaikų mirtingumas

Mirties metai	Mirė tremtyje 1948–1954 m.		1948		1949		1950		1951		1952		1953		1954		Mirties metai nežinomi, gimę 1932–1948 m.
	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	
Mirė tremtyje gimusieji 1932–1948 m.	61425	100	232	54,6	91	21,4	33	7,7	35	8,2	17	4,0	10	2,3	7	1,6	63
iš jų:																	
iki 1 m. amžiaus	38	8,9	38	16,4													
1–2 m.	71	16,7	66	28,4	5	5,5											
2–3 m.	65	15,3	41	17,7	22	24,2	2	6,1									
3–4 m.	35	8,2	19	8,2	9	9,9	4	12,1	3	8,6							
4–5 m.	32	7,5	14	6,0	9	9,9	3	9,1	5	14,3	1	5,9					
5–6 m.	26	6,1	10	4,3	6	6,6	3	9,1	6	17,1	1	5,9	0	0			
6–7 m.	26	6,1	10	4,3	7	7,7	3	9,1	5	14,3	1	5,9	0	0	0	0	
7–8 m.	12	2,8	4	1,7	3	3,3	1	3,0	1	2,8	2	11,7	1	10,0	0	0	
8–9 m.	20	4,7	7	3,0	3	3,3	2	6,1	3	8,6	2	11,7	2	20,0	1	14,2	
9–10 m.	19	4,5	2	0,9	10	11,0	0	0	5	14,3	0	0	1	10,0	1	14,2	
10–11 m.	11	2,6	2	0,9	3	3,3	3	9,1	1	2,8	2	11,7	0	0	0	0	
11–12 m.	14	3,3	5	2,1	5	5,5	1	3,0	1	2,8	1	5,9	1	10,0	0	0	
12–13 m.	11	2,6	2	0,9	2	2,2	2	6,1	0	0	2	11,7	2	20,0	1	14,2	
13–14 m.	8	1,9	2	0,9	1	1,1	0	0	0	0	2	11,7	1	10,0	2	28,5	
14–15 m.	10	2,4	3	1,3	1	1,1	2	6,1	1	2,8	2	11,7	0	0	1	14,2	
15–16 m.	10	2,4	2	0,9	2	2,2	3	9,1	2	5,7	0	0	1	10,0	0	0	
16 m.	17	4,0	5	2,1	3	3,3	4	12,1	2	5,7	1	5,9	1	10,0	1	14,2	

248 mirė tremtyje, t. y. beveik 7 proc. (6 *lentele*). Matome, kad 266 vaikus pagimdė nėščios ištremtos moterys ir kas ketvirtas jų mirė nesulaukęs nė 2 metų amžiaus. Vaikų gimstamumas kas metai gana nežymiai didėjo, ir mirė jų taip pat mažiau, tačiau kūdikiai, mirę iki 2 metų amžiaus, iki pat 1956 m. sudarė didžiausią mirusiųjų procentą.

Kol kas nebuvo galimybių padaryti išsamių lyginamąjį tremtinių ir laisvų gyventojų demografinių rodiklių tyrimą, nes pirmasis sovietinis gyventojų surašymas įvyko tik 1959 m. ir trūksta duomenų palyginimui. Ateityje tikimės bendradarbiauti su Lietuvos demografais ir naudodamiesi moderniomis metodikomis tęsti tyrimus. Jų tikslas – neginčijamai moksliniu lygiu parodyti Europai,

kad sovietinių okupantų vykdyti Lietuvos gyventojų trėmimai nebuvo paprastas gyventojų perkėlimas iš vienos geografinės vietovės į kitą, kaip tai siekia pavaizduoti represijų vykdytojai ar jų teisių perėmėjai. Tai buvo sąmoningas tautos naikinimas: ištisos bendruomenės išplėstos iš gimtųjų namų, atimtas ir sunaikintas sunkiai užgyventas turtas, žmonės išvežti į tolimas atšiauraus klimato vietas ir pasmerkti kankinamai mirčiai nuo bado, šalčio ir išsekimo.

Sovietinių okupantų požiūriu, ištremtieji – „banditų“ ir „buožių“ šeimų nariai – nebuvo verti gražiosios Stalino konstitucijos skelbiamos vaikų, nėščių moterų apsaugos ir turėjo tik vieną perspektyvą – mirti, paskutines jėgas atidavę komunistų rojaus statybai.

6 lentelė. Tremtyje gimusių vaikų mirtingumas

Mirusių vaikų amžius	Gimimo metai ir vaikų skaičius																			
	1948 266		1949 204		1950 218		1951 343		1952 399		1953 488		1954 569		1955 581		1956 635		1948– 1956 3703	
	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.
iki 1 m. amžiaus	41	67,2	11	42,3	12	44,4	12	48,0	12	52,2	14	63,6	16	72,7	10	77,0	16	72,7	144	53,2
iki 2 m.	20	29,4	5	19,2	9	33,3	10	40,0	6	26,1	3	13,6	6	27,2	3	23,0	3	13,6	65	26,2
iki 3 m.	1	1,5	5	19,2	1	3,7	1	4,0	1	4,3	1	4,5	0	0	0	0	0	0	10	4,0
iki 4 m.	2	2,9	2	7,7	2	7,4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4,5	7	2,8
iki 5 m.	1	1,5	1	3,8	1	3,7	1	4,0	1	4,3	0	0	0	0	0	0	1	4,5	6	2,4
amžius nežinomas	3	4,4	2	7,7	2	7,4	1	4,0	3	13,0	4	18,2	0	0	0	0	1	4,5	16	6,4
Iš viso mirė	68	25,6	26	12,7	27	12,4	25	7,3	23	5,8	22	4,5	22	3,9	13	2,2	22	3,5	248	6,7

Nuorodos

¹ Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose, Vilnius, 1995, p. 305–306.

² 2007 m. yra išleista vardyno III tomo, skirto 1948 m., pirmoji knyga, apimanti nukentėjusiųjų pavardes A–M.

³ СССР в цифрах в 1983 году, Москва, 1984, c. 16.

Trėmimų tyrimai Estijoje: dabartinė padėtis ir perspektyvos

Žodis „trėmimai“ daugumai Estijos žmonių primena dvi didžiausias masines operacijas: 1941 m. birželio trėmimą ir 1949 m. kovo trėmimą. Šios operacijos buvo vienu metu vykdomos visose trijose Baltijos valstybėse. Tas faktas, kad be šių dviejų trėmimo operacijų buvo ir mažesnio masto trėmimų, beveik nežinomas. Nežinoma ir tai, kad 1948-ieji – tai daugybės Lietuvos gyventojų trėmimų metai ir kad tų metų gegužės mėnesį Lietuvoje buvo įvykdyta labai svarbi trėmimo operacija. Nors pastaraisiais dešimtmečiais trėmimų tema buvo daug rašoma, bendras žinių apie šiuos įvykius lygis vis dar palyginti žemas.

Visuomenės susidomėjimas minėtais praeities įvykiais labai sumažėjo. Teisingiau būtų sakyti, kad žmonės šiuos įvykius vertina dvejopai. Viena vertus, atrodo, kad liūdnos ir skausmingos temos mūsų visuomenei nusibodo. Kita vertus, esama nusiskundimų, kad šiai temai skiriama per mažai dėmesio. Jaunimui ši tema nuobodi, o aukos ir jų artimieji kalba apie nepakankamą dėmesį. Tokios būtų bendros tendencijos. Vis dėlto kiekvienais metais nemažai studentų nuširdžiai susidomi šios temos tyrimu. Deja, studentams labiausiai trukdo tai, kad jie prastai moka rusų kalbą, be kurios neįmanoma išsiversti tiriant šias temas.

Ką per pastaruosius dvidešimt metų esame nuveikę Estijos trėmimų tyrimo srityje? Visų pirma paskelbtos tremtinių pavardės. Aktyviausiai šioje srityje pasidarbavo tremti-

nių asociacija „Memento“. Tremtinių sąrašai buvo sudaryti remiantis asmens bylomis. Juose pateikti šie tipiški duomenys: tremtinio pavardė, gimimo data, gyvenamoji vieta trėmimo metu, nutarimo ištremti priėmimo data, ištrėmimo vieta ir data, paleidimo iš tremties arba mirties data ir t. t.¹

Antra, mes turime labai gerą bendrą supratimą apie tai, kaip buvo vykdoma ši operacija, ir apie tremtinių gyvenimą Sibire. O prieš dešimt metų nebuvo taip gerai žinoma, kaip ši trėmimo operacija buvo organizuota arba ką atliko (komunistų partija, Valstybės saugumo (MGB) ir Vidaus reikalų (MVD) ministerijos ir t. t.). XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje, kai tapo lengviau prieinama tam tikrų specialiųjų fondų archyvinė medžiaga, tyrinėtojai pirmą kartą galėjo susipažinti su Estijos komunistų partijos (EKP) archyvine medžiaga. Partijos apskričių komitetų dokumentuose informacijos apie trėmimų organizavimą praktiškai nebuvo. Medžiagos apie trėmimus buvo galima rasti vadinamųjų aukštųjų ešelonų dokumentuose, taigi EKP Centro komiteto arba Maskvos archyvuose. EKP vadovo Nikolajaus Karotammo asmeninius fondus nuosekliai pradėta kaupti tik 1997 m. rudenį ir jie aktyviai naudojami iki šiol. Kadangi archyvai ir juose sukaupti duomenys tapo prieinami visai neseniai, ilgą laiką kalbos apie trėmimus buvo daugiausia paremtos prisiminimais².

Pastebimą trėmimų tyrimo pokytį lėmė 1999 m. Latvijos istoriko Heinricho Strodo

paskelbtas straipsnis apie „Priboj“ operaciją³, parašytas daugiausia remiantis Rusijos karo archyvų dokumentais. Tuo pačiu metu Estijos archyvams pagaliau buvo perduoti MVD fondai. MVD dokumentuose atsispindėjo, kaip buvo organizuojama „Priboj“ operacija ir kokias užduotis ši ministerija turėjo atlikti operacijos metu ir t. t. Taigi galima nesunkiai apibūdinti MVD veiklą. Svarbesni ministerijos dokumentai buvo nedelsiant paskelbti žurnale „Akadeemia“⁴.

Kalbėdami apie kitus dokumentų rinkinius turėtume paminėti Hilda'os Sabbo dokumentų rinkinį „Võimatu vaikida“, kuris žinomas Lietuvoje ir Latvijoje⁵. Daugiau panašių didelių dokumentų rinkinių Estijoje skelbta nebuvo. Daugiausia minėto pobūdžio dokumentų paskelbta žurnaluose (pavyzdžiui, „Akadeemia“, „Tuna“, „Kultuur ja Elu“). Estijos nacionalinis archyvas leidžia seriją „Ad Fontes“, kurioje pateikiami MGB metinių pranešimų protokolai, parengti 2-ojo ir 4-ojo skyriaus 1954–1958 m. Tačiau šie dokumentai priklauso jau naujesniam laikotarpiui⁶.

Estijoje paskelbti tik keli moksliniai straipsniai, kuriuose plačiau apibūdintas trėmimo procesas, aprašytas pasirengimas operacijoms, jų vykdymas ir padariniai bei tremtinių gyvenimo Sibire sąlygos. 1998 m. išleistoje Aigi Rahi-Tammo knygoje apie 1949 m. kovo trėmimą daugiausia dėmesio skiriama tik vienai Tartu apskričiai – aprašomi įvykiai, susiję su tos apskrities žmonių trėmimu į Sibirą, ir jų gyvenimas Sibire⁷. Tuo metu buvo labai mažai leidžiama naudotis MVD archyvo dokumentais⁸. 2004 m. A. Rahi-Tammas paskelbė apibendrinantį straipsnį apie visas Estijoje sovietų vykdytas trėmimų operacijas⁹. Straipsnyje lyginami 1941, 1945, 1949 ir 1951 m. trėmimai, pradedant parengiamųjų darbų ir baigiant tremtinių gyvenimo Sibire aprašymu. Straipsnis yra pagrįstas Estijos valstybiniame archyve, Rusijos Federacijos valstybiniame archyve

(GARF) ir Sibiro sričių archyvuose aptiktais dokumentais.

Nors esame paskelbę trėmimų aukų sąrašus, atsiminimų ir mokslinių straipsnių, negalima sakyti, kad ši tema yra išsamiai ištirta. Tiriant trėmimus, be abejo, būtina susipažinti su sistema, kuri buvo sukurta sovietų valdžiai įtvirtinti, ir su represijomis, kurios buvo tos sistemos dalis.

1996 m. Estijos valstybiniame archyve įkūrus Sovietinio laikotarpio tyrimų centrą (kuris žinomas kaip „S-Centras“) ir nustačius svarbesnes tyrimų kryptis, paaiškėjo, kad būtina daugiau dėmesio skirti sovietinių institucijų istorijos studijoms. Iki šių dienų MVD ir MGB bei partijos, kaip pagrindinės sovietų visuomenės institucijos, veiklos mechanizmai estų istorikams tebėra viena svarbiausių tyrimo sričių¹⁰.

Centrinė valdančioji sovietų valdžios institucija buvo komunistų partija, kuri kontroliavo ir represinius organus. Šiuo atžvilgiu neabejotinai svarbu išskirti įvairius lygmenis, pavyzdžiui, sąjunginį centro komitetą ir žemesnės pakopos respublikinį centro komitetą. Sprendimai neatsiranda patys savaime, juos turi priimti ir įgyvendinti žmonės. Todėl, norint suprasti, kodėl ir kaip viena partija galėjo visus ir viską šalyje valdyti, svarbu pažinti tuos žmones ir struktūras. Iki šiol Estijoje išleistos kelios studijos, suteikiančios bendrą supratimą apie EKP Centro komiteto ir vietinių organizacijų struktūrą, darbuotojus bei funkcijas¹¹. Partijos organizacijų dokumentai patvirtina, kad tos organizacijos dalyvavo rengiant ir vykdant represijas Estijoje bei vėliau persekiojant aukas.

Tirdamas Estijos SSR MVD veiklą nemažai nuveikė Valduras Ohmannas¹². Tačiau reikėtų pripažinti, kad ankstesnio 1940–1960 m. laikotarpio tyrimai suteikia pakankamai gerą bendrą supratimą apie Estijos SSR represinių organų veiklą¹³, o nagrinėti vėlesnį laikotarpį yra sunkiau,

nes nepakanka Estijos archyvuose išsaugotų dokumentų.

Trėmimų tema yra tiesiogiai susijusi su Estijos pasipriešinimo judėjimu ir jo nuslopinimu. Pearu Kuusko atlikta Kovos su banditizmu skyriaus (OBB) 1944–1947 m. veiklos studija pranoksta visus pastaruosiu metu paskelbtus tyrimus¹⁴. OBB persekiotų asmenų būrį sudarė ne tik „politiniai banditai“ (miško broliai) ir jų pagalbininkai, bet ir visokie „gimtiosios žemės išdavikai“, „vokiečių pardsavėliai“, „šnipai“, „diversantai“, legalizuotieji, repatrijuotieji, sovietų armijos bėgliai bei tarnybos joje vengiantys asmenys ir kiti. Visų išvardytų kategorijų asmenų šeimos nariai taip pat buvo tremiami.

Be to, nuo 1945 m. sausio iki 1947 m. pabaigos OBB, prižiūrimas partijos komitetų, vadovavo po Estijos okupacijos 1944 m. rudenį įkurtiems naikintojų batalionams. Šie kovai su vidaus ir išorės priešais sukurti batalionai, kurių veikloje dalyvavo ir NKVD skyriai, veikė visose apskrityse, didesniuose miestuose bei gyvenvietėse. Naikintojų batalionų pagrindą sudarė partijos, sovietiniai ir jaunųjų komunistų lygos aktyvistai. Vėliau batalionai buvo sustiprinti demobilizuotais kariais ir žemės gavusiais naujakuriais. Per dešimt metų (1944–1954 m.) batalionų narių galėjo būti daugiau kaip 10 tūkst. Dalyvavimas naikintojų grupėje buvo laikomas ištikimybe partijai ir sovietų valdžiai. 2006 m. išleistas dokumentų rinkinys „Naikintojai. Naikintojų batalionai Estijoje 1944–1954 m.“ atskleidžia naikintojų batalionų veiklos turinį. Tai ne tik kariniai veiksmai – dalyvavimas čekistų operacijose, pasalose, žvalgybinėse grupėse, – bet ir nuolatinis teroras prieš galimus „miško brolių“ rėmėjus ir savivalę prieš gyventojus. Atskirų dokumentų apie naikintojų batalionus Estijos archyvuose nėra. Turima medžiaga išsklaidyta po skirtingus fondus¹⁵.

Paskutinis aktyvios „miško brolių“ kovos etapas buvo 1949–1953 m. Saugumo orga-

nų veiklą lemtingaisiais 1953-iaisiais, kai ir Baltijos respublikose, ir Vakarų Ukrainoje bei Vakarų Baltarusijoje buvo surengtas paskutinis didelis koordinuotas puolimas, nuodugniai išstudijavo Tõnu Tannbergas¹⁶. Jis tyrinėjo partijos ir saugumo organų veiklą vykdant Maskvos nurodymus ir plačiau nušvietė pirmųjų trijų 1953 m. mėnesių įvykius¹⁷. Svarbesnius savo tyrimo rezultatus ir pirminę medžiagą apie 1944–1956 m. įvykius T. Tannbergas paskelbė ir rusų kalba rinkinyje „Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956)“¹⁸.

Kalbant apie trėmimų tyrimą būtina pabrėžti keletą Estijos tyrinėtojų uždavinių bei darbo krypčių. 1940–1945 m. okupacijų laikotarpis, apimantis pirmuosius sovietų valdžios metus ir vokiečių okupaciją, išnagrinėtas didelės apimties ataskaitoje anglų kalba „Estija. 1940–1945 m.“ Šią ataskaitą parengė Nusikaltimų žmonijai tyrimo komisija¹⁹. Ateityje bus išleista kita knyga, kurioje bus tiriamas pokarinės sovietų okupacijos laikotarpis. Pasirodysiančiose ataskaitose taip pat nagrinėjami trėmimai. Jie atskleidžiami įvairiais aspektais: kaip jiems buvo pasiręsta, kas davė nurodymus, kas pakluso nurodymams ir t. t. Šiuo metu knyga sudarinėjama.

Rengtis operacijai „Priboi“ pradėta ministerijose ir joms pavaldžiose institucijose po to, kai Maskvoje 1949 m. sausio 29 d. buvo priimtas SSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 390–138vs dėl trėmimo. Iš trijų Baltijos šalių iš viso turėjo būti išvežta 87 tūkst. „buožių“ ir „liaudies priešų“. Šiame Ministrų Tarybos nutarime buvo reikalaujama, kad MGB organizuotų tremtinių asmenų sulaiikymą ir nugabentų juos į geležinkelio stotis. SSRS MVD buvo atsakinga už tremiamų žmonių konvojavimą ir vežimą. Be to, ji dar atsakė už tremtinių apsaugą kelionės metu, už administracinę priežiūrą paskirties vietoje ir tremtinių įdarbinimą Sibire.

Remiantis EKP vadovo N. Karotammo dienoraščiu (laikomu Estijos valstybinio archyvo filiale), galima daryti išvadą, kad nutarimas dėl trėmimų Baltijos šalyse buvo priimtas SSKP CK Politinio biuro posėdyje, kuris įvyko sausio 18 d., vėlai vakare, ir į kurį buvo pakviesti visų trijų Baltijos respublikų pirmieji partijos sekretoriai. Sausio 18 d. posėdis tęsėsi nuo 22.05 val. iki maždaug vidurnakčio. Iš N. Karotammo užrašų, padarytų pasibaigus posėdžiui Maskvoje, matyti, kad po susitikimo Josifas Stalinas pavedė Lavrentijui Berijai išspręsti su trėmimu susijusius klausimus. Tai reiškia, kad L. Berija informavo MGB apie tai, kas turi vykti, visai prieš priimant sausio 29 d. nutarimą²⁰.

Yra žinoma SSRS MVD 1949 m. kovo 12 d. direktyva Nr. 00225 dėl šios ministerijos reikalų (paskelbta ir H. Sabbo sudarytame trėmimų medžiagos rinkinyje), bet nenustatyta, kad būtų buvusi išleista panaši MGB direktyva. Tačiau tokios direktyvos turinį galima nuspėti. Estijos istorikai neįstengė atkurti įvykių sekos – nerasta nė vienos direktyvos dokumentinių įrodymų. Vis dėlto tokių dokumentų turinį galima numanyti iš tuometinių įvykių.

Dar neseniai estai karštai ginčijosi, kaip buvo nustatomi tremtinių asmenys. Dažniausiai žmonės teigė, kad galėjo apkaltinti kaimynai, ir tada šeima būdavo įtraukiama į sąrašus. Toks supratimas labai paplitęs. Tačiau Andres Kaharas, 2007 m. Tartu universiteto Istorijos fakultete gynęs disertaciją iš humanitarinių mokslų, joje nurodė konkrečių tremtinių šeimų nustatymo procedūrą. Jis išstudijavo visas iš vienos apskrities – Saaremaa – ištremtų asmenų bylas (jų buvo 363), atidžiai perskaitė ir išnagrinėjo visus tremtinių bylose esančius dokumentus, ypač atkreipdamas dėmesį į datas ir sudarytojų pavardes, ir nustatė, kad, kai būdavo apibrėžtas reikalingas tremtinių asmenų skaičius, jį padalydavo apskritims. Tada apskrities

saugumo skyriai imdavo rinkti įkalčius. Ši procedūra per daug ilgą, kad ją būtų galima išsamiai apibūdinti šiame straipsnyje, bet minėto darbo rezultatai yra svarbūs. Atskirus asmenis arba šeimas įvardydavo Estijos SSR MGB neperžengdama savo sistemos ribų ir neįtraukdama vietos administracijos, partinių struktūrų, milicijos darbuotojų ar aktyvistų. Netiesa, kad kaimynai oficialiai įskųsdavo, ir šeima būdavo ištremiama²¹. Todėl Estijos istorikai ir stengiasi surasti trūkstamus dokumentus ar panašiai atkurti juos pagal kitus dokumentus.

Estijos istorikai peikiami už tai, kad per daug dėmesio skiria faktų ir dokumentų rinkimui, turint omenyje, kad faktus, skaičius, datas mes turime, įvykius žinome, bet kaip tų įvykių metu elgėsi žmonės, ką jie jautė, kaip jiems pavyko išgyventi, kitais žodžiais tariant, žmogiškasis aspektas tyrimuose neatskleistas. Su šia kritika iš dalies galima sutikti. Antra vertus, nuodugniais atminties tyrimais ir atsiminimų kultūra Estija pranoksta kitus. Šį darbą Tartu universitete atlieka etnologai, literatūros mokslininkai, sociologai ir kt. Iki šiol paskelbta daug studijų, kuriose analizuojama atmintis: kaip ir kas atsimenama, kokie veiksniai turi poveikio atminčiai, pavyzdžiui, kaip istoriografija paveikė autobiografinį pasakojimą²². Kalbėti apie patirtas represijas yra skausminga, daugelis pasakotojų dar kartą išgyvena anksčiau patirtą traumą²³. Kančios aiškinimas yra sudėtingiausias vidinis procesas: retrospektyviai tai, kas patirta, gali įgyti daugybę įvairiausių reikšmių, todėl nėra paprasta vertinti atsiminimus ir jais remiantis daryti išvadas²⁴. Svarbiausia, kad tyrinėtojai tarpusavyje bendradarbiautų.

Kalbėdami apie istoriją žmogišku veidu arba orientuotą į žmogų, turime vėl susitelkti ties šaltiniais. Kuo turėtume remtis tirdami gyvenimo sąlygas, išlikimo strategiją, elgesį įvairiomis aplinkybėmis? Vėlgi iš esmės

galime pradėti nuo atsiminimų, susirašinėjimo ir dienoraščių. Istorikų požiūriu, viena iš naudojimosi atsiminimais prielaidų yra didelė jų apimtis, nes tai leidžia lyginti ir analizuoti medžiagą, o turint atitinkamus archyvų dokumentus – sudaryti bendrą visumą. Sistemingas atsiminimų kaupimas yra daugiametė Estijos praktika, o tuo, kas surinkta, pasinaudoja ir istorikai²⁵.

Asmens bylose ir įvairiose ataskaitose aprašytas kasdienis žmonių gyvenimas ir sąlygos, pavyzdžiui: kokiame kolūkyje arba ūkyje tremtiniai įsikūrė, kokia buvo jų ekonominė padėtis gyvenant Sibire (gyvenamasis plotas, kokiuose kambariuose buvo apgyvendinti ir t. t.). Medžiagos, padedančios atsakyti į šiuos klausimus, dar galima rasti GARF ir Sibiro vietiniuose archyvuose²⁶. Ja remiantis tremtinių gyvenimą Sibire galima analizuoti įvairiais aspektais. Tačiau tam tikslui būtina atskirai ištirti tremtyje gyvenančių asmenų tarpusavio santykius, jų santykius su kitų tautybių žmonėmis, su komendantu ir kitais vietos pareigūnais. Kas lėmė suėmimus Sibire, koks likimas laukė į našlaičių namus išsiųstų vaikų – tai tik keli klausimai iš tų, į kuriuos dar turi būti atsakyta. Bus parengtas atskiras, labai sudėtingas skyrius apie grįžimą iš Sibiro į namus ir prisitaikymą prie Estijoje pakitusių aplinkybių.

Panašiai kaip iš istorikų tikimasi, kad jie pateiks kritinę represijų apžvalgą, manoma, jog teisininkai priims kompetentingus teisinius sprendimus dėl padarytų nusikaltimų. Stéphane Courtois, J. Stalino politiką priskirdamas tarptautiniams nusikaltimams, metė tiesioginį iššūkį tarptautinės teisės specialistams²⁷. S. Courtois iškeltas problemas Estijoje nuodugniau tyrė Lauri Mälksoo²⁸.

1994 m. Estijoje įsigaliojo įstatymas dėl apkaltos pareiškimo nusikaltimus žmonijai ir karo nusikaltimus padariusiems asmenims²⁹. Nuo to laiko Estijos saugumo policija ėmė tirti nusikaltimus žmonijai. Buvo iškeltos kelios teismo bylos NKVD pareigūnams, dalyvavusiems trėmimuose ir žudžiusiems „miško brolius“, ir kaltinamieji buvo pripažinti kaltais³⁰. Dažniausiai teismuose girdimas pasiteisinimas – „tokia buvo sistema arba tvarka“ – neatleidžia nusikaltėlių nuo bausmės už padarytus nusikaltimus ir nepalengvina aukų kančios. Kalbėjimo tonas reiškiant požiūrį į žmonių mirtį ir kančias, prie kurių prisidėta, turėtų priversti šiuolaikinius žmones apie daug ką susimąstyti.

Praėjo beveik du dešimtmečiai nuo to laiko, kai Estijoje tapo įmanoma tirti sovietines represijas. Šiuo straipsniu siekiama pateikti bendrą trėmimų tyrimo Estijoje apžvalgą. Susipažinimas su sovietų šaltiniais ir kritinis jų vertinimas neišvengiamai užtruko ilgau nei eiliniai žmonės galėjo manyti. Neabejotinas trūkumas yra ribotas Rusijos archyvuose esančių dokumentų prieinamumas. Pastaraisiais metais trėmimų tema buvo nemažai nuveikta, nors tas darbas neapibendrintas – nėra trėmimų, kaip visumos, apžvalgos. Mums reikia atlikti daug specializuotų tyrimų, kad būtų galima įvertinti sovietinių represijų apimtį, jų metodų įvairovę, formas ir padarinius. Represijų politikos poveikis buvo pripažintas visoms gyvenimo sritims, todėl sovietinę erą ir visuomenę reikia aiškinti kaip visumą, taikant tarpdisciplininį metodą ir atsižvelgiant į įvairius aspektus, kurie gali praturtinti mūsų žinias bei suteikti didžiulę patirtį.

Nuorodos

¹ *Küüditamine Eestist Venemaale* [Trėmimas iš Estijos į Rusiją], 4–6 kn., Tallinn, 1999–2003.

² Mes eame paskelbė ir atskirus prisiminimus, ir prisiminimų rinkinius. Rajoninės „Memento“ organizacijos sudarė knygas apie trėmimus apskrityse, kartu sudėjo ir paskelbė sąrašus bei prisiminimus.

Štai keli pavyzdžiai: *Küüditatud 1949 Lääne-Virumaa* [1949 m. Lääne-Virumaa tremtiniai], Rakvere, 1999; Serija: *Sakalamaa ei unusta. Inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940. 1–10* [Sakalamaa nepamirš. Žmonių nuostoliai ir represijos nuo 1940 m. birželio 21 d.], Viljandi, 1991–1997; *Sa ära möödu mineviku valust* [Nepraeikite pro buvusį skausmą], I–III, Valga, 2002–2006; H. Sissas, *Meenutused* [Prisiminimai], I–VI, Võru, 1990–2003.

³ H. Strods, „PSRS Valsts Drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operācija ‘Krausta banga’ (‘Priboj’) (1949. gada 25. februāris–23. augusts)”, *Latvijas Vēsture*, 1999, 2 (30); H. Strods, M. Kott, „The File on Operation „Priboj”: A Reassessment” [Operācijas „Priboj” byla: Ivertinimas iš naujo], *Journal of Baltic Studies*, 2002, 33.

⁴ „Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisesest” [1949 m. kovo mėn. trėmimo dokumentai], sud. V. Ohmann, T. Tannberg, *Akadeemia*, 1999, 3–2000.1.

⁵ H. Sabbo, *Võimatu vaikida* [Tylėti neįmanoma], 1–7, Tallinn, 1996–2005. Paskelbta medžiaga yra gauta iš Sovietų Sąjungos Saugumo ir Vidaus reikalų ministerijų, SSKP Centro komiteto ir Politinio biuro. Išleista Rusijoje, plačiau atspindi SSRS represinę politiką.

⁶ *Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst ajavahemikul 1. IV 1954–1. IV 1955* [Ataskaita apie ESSR Ministrų Tarybos Valstybės saugumo komiteto antrojo kontržvalgybos skyriaus darbą 1954 04 01–1955 04 01], sud. J. Ojamaa, J. Hion, Tallinn, 1997; *Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1955. aastal*, Tallinn, 1998; *Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal*; *Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal*, Tallinn, 2000, etc.

⁷ A. Ahi, 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas [1949-ųjų kovo trėmimas Tartu ir Tartu apskrityje], Tartu, 1998.

⁸ Vidaus reikalų ministerijos medžiagos perdavimo archyvams procesas nebuvo greitas. XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje represuotų asmenų bylos buvo perduotos. Remdamasi tomis bylomis „Memento“ organizacija pradėjo sudarinėti sąrašus. VRM medžiaga buvo perduota 1993 m., keliais etapais. Fondas Nr. 131 (specialiųjų pranešimų medžiaga) buvo perduotas 1995 m., paskui jį

reikėjo sutvarkyti, sudaryti indeksą ir istoriografinę pažymą. Tik 1997 m. tyrinėtojai galėjo pradėti juo naudotis.

⁹ 2007 m. šis straipsnis pasirodė ir anglų kalba: A. Rahi-Tamm, „Deportations in Estonia, 1941–1951“, *Soviet Deportations in Estonia: Impact and Legacy. Articles and Life Histories* [Trėmimai Estijoje, 1941–1951 metai. – Sovietų trėmimai Estijoje: Poveikis ir palikimas. Straipsniai ir gyvenimo istorijos], Tartu University Press, 2007, p. 9–54.

¹⁰ Žr., pavyzdžiui, paskutinį straipsnių rinkinį: *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis* [Sovietinė Estija, 1944–1953 metai: Estijos sovietizacijos mechanizmai ir padariniai Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos plėtros kontekste]; *Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 15* (22). *Eesti Ajalooarhiiv*, Tartu, 2007. Šiame straipsnių rinkinyje iškeltos ekonominės, kultūrinės ir kitos pokario metų problemos.

¹¹ *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991* [Estijos komunistų partijos Centro komiteto organizacinė struktūra 1940–1991 m.], Tallinn, 2005; *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee kohalikud organisatsioonid 1940–1991* [Estijos komunistų partijos Centro komiteto vietos organizacijos 1940–1991 m.], ed. E. Tärvel, Tallinn, 2005; O. Liivik, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953* [Estijos komunistų partijos Centro komiteto administracinis aparatas 1945–1953 m.], Tartu, 2006.

¹² V. Ohmann, *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954)*. *Magistritöö* [Vidaus reikalų ministerijos institucijų kūrimas ir archyvai. Humanitarinių mokslų magistro disertacija], Tartu, 2000. Taip pat žr.: V. Ohmann, „ENSV Siseministeeriumi struktuur ja kaadrid“ [ESSR vidaus reikalų ministerijos struktūra ir darbuotojai], *Tuna*, 2001, Nr. 2, p. 82–89.

¹³ Žr.: A. Rahi-Tamm, R. Jansons, P. Kaasik, *Structure and Activity of Security Organs in the Estonian and Latvian SSR* [Estijos ir Latvijos SSR saugumo organų struktūra ir veikla]. Komunistų saugumo aparato Rytų ir Vidurio Europoje vadovėlis, 1944–1989, 2 leid., Varšuva, 2007.

¹⁴ P. Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947* [Vidaus reikalų ministerijos Kovos su banditizmu skyrius 1944–1947 m.], Tartu, 2007.

¹⁵ *Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954* [Sovietų naikintojų batalionai Estijoje 1944–1954 m.], dokumentų santrauka, sud. T. Noormets, V. Ohmann, Tallinn, Riigiarhiiv, 2006.

¹⁶ T. Tannberg, „Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel“ [Apie saugumo organų veiklą pirmaisiais 1953 m. mėnesiais slopinant miško brolių judėjimą], *Akadeemia*, 2005, Nr. 3, p. 554–572.

¹⁷ Apie 1953 m. pokyčius žr.: T. Tannberg, „Lubjanka maršal“ nōukogude impeeriumi äärealasid reformimas. Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal [„Lubiankos maršalas“ reformuoja sovietų imperijos pakraščius. Apie Berijos 1953 m. nacionalinės politikos tikslus ir padarinius], *Tuna*, 1999, Nr. 3, p. 22–37; Nr. 4, p. 56–71.

¹⁸ Т. Таннберг, *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956): Исследования и документы*, Tartu University Press, 2008.

¹⁹ *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity* [Estija 1940–1945 m. Estijos tarptautinės nusikaltimų žmonijai tyrimo komisijos ataskaitos], Tallinn, 2006. Komisija buvo sušaukta 1998 m. Estijos prezidento Lennarto Meri iniciatyva. Jos tikslas – nustatyti nusikaltimus žmonijai, taip pat Estijos piliečiams, padarytus Estijoje sovietų ir vokiečių okupacijų metais. Ketinama atskleisti nusikaltimus bei už juos pakaltinamus asmenis ir institucijas.

²⁰ Estijos valstybinio archyvo filialas (ERAF), f. 9607, ap. 1, b. 302, l. 1–3. Apie partijos vaidmenį vykdant trėmimus žr. Meelis Saueauk straipsnį.

²¹ Straipsnyje yra nurodyta, kaip buvo atrenkamos tremtinis šeimos ir renkami įkalčiai prieš juos: A. Rahi-Tamm, A. Kahar, „Preparing for the 1949 Deportations, Operation Priboi, in the Estonian S.S.R.“ [Pasirengimas 1949 m. trėmimams. Operacija „Priboi“ Estijos SSR], Estijos „Memento“ asociacijos istorikų konferencija, 2007 m. birželio 16 d., Talinas, 2008, p. 50–67.

²² Žr.: E. Kõresaar, *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes* [Gyvenimo ideologijos. Kolektyvinė atmintis ir autobiografinis praeities įprasminimas Estijos posovietinio gyvenimo istorijose], Tartu, 2005. Šios knygos 2-ajame skyriuje nagrinėjami sovietų okupacijos padariniai, įskaitant kančias Sibire. Nacionalinis istorinis J. Stalino režimo vaiz-

das iškyla estų atmintyje kaip vienas svarbiausių praeities aiškinimo būdų.

²³ T. Anepaio, „Trauma ja mälu. Mineviku ületamisest repressseeritute kogemuses“ [Trauma ir atmintis. Įveikianti praeitis represuotųjų išgyvenimuose], *Studia Ethnologica Tartuensia* 4. *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale* [Kultūra ir atmintis. Konferencijos medžiaga], Tartu, 2001, p. 198–215; „Eesti mäletab?! Repressiooniteema retseptisoon Eesti ühiskonnas“ [Estija atmena?! Kaip Estijos visuomenė priima represijų temą], *Studia Ethnologica Tartuensia* 6. *Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive* [Etnologinės atminties perspektyvos], Tartu, 2003, p. 206–230.

²⁴ Žr.: *She Who Remembers, Survives. Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories* [Ta, kuri prisimena, išlieka. Estijos moterų posovietinio gyvenimo istorijų aiškinimas], Tartu, 2004; T. Kirss, „Survivorship and the Eastern Exile: Estonian Women's Life Narratives of the 1941 and 1949 Siberian Deportations“ [Išlikimas ir tremtis rytuose: 1941 ir 1949 m. į Sibirą ištremtų Estijos moterų gyvenimo pasakojimai], *Journal of Baltic Studies*, 2005, Nr. 1, p. 30–32; A. Rahi-Tamm, „On the Border of Tears and Laughter. Life Histories of Estonian Deportees from the Viewpoint of a Historian“ [Tarp ašarų ir juoko. Estijos tremtinių gyvenimo istorijos požiūriu], *Anthropologie et Sémiotique des camps et des déportations. L'expérience et la narration*. 18.–19.2007, Tartu, *Studia Romanica Tartuensia*.

²⁵ Jei reikia didesnių duomenų bazių, galima pasinaudoti „Estijos gyvenimo istorijų“ asociacijos surinktomis gyvenimo istorijomis, laikomomis Estijos literatūros muziejaus kultūros ir istorijos archyve, atsakymais į Estijos nacionalinio muziejaus korespondentų atsiųstas apklausas ir kita muziejų surinkta individualia istorine medžiaga. Be to, atsiminimai buvo renkami pagal kelis tyrimų projektus. Žr.: R. Hinrikus, E. Kõresaar, *A brief overview of life histories' collection and research in Estonia. – She Who Remembers, Survives* [Trumpa gyvenimo istorijų rinkimo ir tyrimo Estijoje apžvalga. Ta, kuri prisimena, išlieka], Tartu, 2004, p. 19–34; R. Hinrikus, „Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive“ [Estijos gyvenimo istorijų rinkinys ir tyrimų perspektyvos], *Võim ja kultuur* [Valdžia ir kultūra], sud. A. Krikmann, S. Olesk, Tartu, 2003, p. 191–205.

²⁶ Asmens bylose yra įvairiausios medžiagos, kaip antai: visokių parodymų, laiškų, sprendimų dėl įdarbinimo ir t. t. Pavyzdžiui, tremtiniai buvo

šaukiami į skubius darbus: dirbti miškuose žiemą, plukdyti sielius pavasarį, dirbti šachtose. Pastaraisiais metais Tartu universiteto profesorius Aadu Mustas daugiausia lankėsi Sibiro archyvuose – jis rašo knygą apie Sibiro estus. Žr.: A. Must, „Eesti jälg Siberi agraarajaloos: eesti kolonistide majanduselust 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul“ [Estai Sibiro agrarinėje istorijoje: apie Estijos kolonistų ekonomiką XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje], *Ajalooline Ajakiri* [Estijos istorijos žurnalas], 2007, Nr. 3/4 (121/122), p. 411–442.

²⁷ *Kommunismi Must Raamat. Kuriteod, terror ja repressioonid. [Le livre noir du communisme. Crimes, terreur et répression]*, ed. S. Courtois etc., Tallinn, 2000.

²⁸ L. Mälksoo, „Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law“ [Sovietų genocidas? Baltijos valstybėse komunistų vykdyti masiniai trėmimai ir tarptautinė teisė], *Leiden Journal of International Law*, 2001, Nr. 14, p. 757–787; Л. МялксОО, *Советская аннексия и государственный*

континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве, Tartu University Press, 2005.

²⁹ „Inimsusevastaseid kuritegusid või sõjakuritegusid toime pannud isikute kriminaalvastutuse seadus“, *Riigi Teataja* 1994, Nr. 83, article 1447. [Law on Impeachment of Persons Guilty of Crimes against Humanity and War-Crimes].

³⁰ „Read about trials over the deporters in Martin Arpo. Aegumatuid kuritegusid toime pannud isikute vastutusele võtmine Eestis“ [Impeachment of persons who committed crimes against humanity in Estonia], *Eestlaste küüditamine. Mineviku varjud tänases päevas. Artiklid ja elulood*. [Deportation of Estonians. Past shadows in this day. Articles and Life Histories], Tartu, 2004, p. 161–184. Taip pat žr.: http://www.kapo.ee/eng_yldinfo.html Security Police Yearbooks were published (by years) which offer information about the investigation of crimes against humanity in a respective year.

Trėmimai Vakarų Ukrainoje: bausmė už nelojalumą (1939–1941 m.)

Norint suprasti bolševizmo fenomeną, reikia detaliai atkurti prievartos – svarbiausios varomosios jėgos, kuri vertė judėti didžiulį valstybinį ir visuomeninį organizmą, – mechanizmus ir technologijas. Sovietų režimui būdinga tai, kad jis be paliovos kūrė naujus represijų prieš savo liaudį kanalus, priemonės ir atitinkamą atributiką. Senovės romėnų „liaudies priešo“ sąvoką pavertusi grynai ideologiniu fetišu, sistema diferencijavo sovietinės teisės subjektų, kuriems buvo taikomas šis apibrėžimas, metodikas, lygius ir veikas.

Tik iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad politinės „Kremliaus svajotojų“ deklaracijas ir teisinę ideologiją bei praktiką skiria neperžengiama praraja. Iš tiesų šios dichotomijos paskirtis – užmaskuoti totalitarinio režimo baudžiamąjį kryptingumą nevykusiais manevrais ir mėginimais vaizduoti tai kaip kovą su „socialistinio teisėtumo“ pažeidimais. Kitaip sakant, viena šios „hidros“ galva skelbė demokratinius šūkius ir liaupsino „humaniškiausią ir teisingiausią visuomenę žmonijos istorijoje“, o kita priiminėjo beprecedenčius griežtus nuosprendžius tiems, kurie pateko į proskripcinius (paskelbtų už įstatymo ribų žmonių) sąrašus.

Kaip viena didžiausių totalitarinės valstybės atramų, teisinė politika, baudžiamasis aparatas ir atitinkamos institucijos turėjo užtikrinti nuolatinį spaudimą, kuris garantavo visuotinę visų gyvenimo sričių kontrolę.

Tačiau didžiausia problema, mūsų many-
mu, buvo represijų legitimavimas, kurio ne-
buvo galima ignoruoti, nes reikėjo formuoti
tam tikrą visuomenės nuomonę užsienyje ir
šalyje. Pastarąją aplinkybę reikia išnagrinėti
atskirai, turint galvoje liguistą komunistų
vadovybės polinkį vaizduoti, kad liaudies
masės neva pritaria jos odioziniais ekspe-
rimentams ir net plačiai nuskambėjusiems
„liaudies priešų“ teismo procesams. Šiuo
atžvilgiu ypatingą vaidmenį turėjo atlikti
dažnai vartojama „priešo įvaizdžio“ etiketė.
Skiriamoji riba ėjo visomis įmanomomis
kryptimis, pradedant politinėmis (iš pradžių
buvo persekiojami menševikai ir eserai, vė-
liau – buožės, nepmanai, trockininkai, zinov-
jevininkai, bucharininkai) ir baigiant etio-
konfesindeimis (buvo kalbama apie „reakcinę
dvasininkiją“, „buržuazinius nacionalistus“,
„kosmopolitus“ ir kt.). Valstybės valdymo
pagrindą sudarė baimės, sumaniai įdiegtos
į masių ir individų sąmonę. Ne tik aiški, bet
ir potencialiai galima opozicija buvo gąsdi-
nama ir baudžiama įvairiomis priemonėmis.
Išskirtinė gąsdinimo ir baudimo priemonė
buvo didžiulį gyventojų masių, įtariamų
priešišku bolševikų sistemai, trėmimai.

Pažymėtina, kad priverčiamąją migraciją,
kaip represinės politikos priemonę, bolševi-
kų režimas naudojo ir XX a. trečiajame–ket-
virtajame dešimtmėčiais. Pirmosiomis trė-
mimų iš Ukrainos į tolimus šalies rajonus
aukomis tapo subuožinti valstiečiai. Kaip

tik jie sudarė pirmąjį masinį kontingentą, reikalingą valstybės vykdomai specialiosios kolonizacijos politikai įgyvendinti. Būtent valstybė siekė negyvenamus ir mažai gyvenamus šalies rajonus „įsisavinti“ prievartiniais perkėlimais¹. Šia politika siekta išspręsti iškart dvi užduotis: pašalinti iš europinės dalies „nepatikimus“ gyventojus ir išnaudoti pigią darbo jėgą – daugybės žmonių, kurių teisės suvaržytos, darbą.

Pasirašius Molotovo–Ribbentropo paktą ir po to prijungus prie Sovietų Sąjungos Vakarų Ukrainos žemes, prasidėjo „nepatikimų elementų“ valymas iš šių teritorijų.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad trečiajame–ketvirtajame dešimtmeciais svarbiausias gyventojų priskyrimo prie „sovietinei santvarkai svetimų“ asmenų kategorijos požymis buvo politinė orientacija ir socialinė kilmė, o Antrojo pasaulinio karo metais – etninis principas. Tačiau dažniausiai remtasi visais minėtais kriterijais. Antai remiantis Ypatin-gojo pasitarimo prie SSRS NKVD 1939 m. rugpjūčio 11, 15 ir 23 d. nutarimu pagal „Iškeldinimo į Šiaurės Kazachstaną Irano piliečių ir jų šeimų narių planą“ iš Ukrainos SSR „išvažiavo“ 191 iraniečių kilmės asmuo².

VKP(b) CK Politinis biuras 1939 m. lapkričio 10 d. priėmė nutarimą dėl pabėgėlių iš vokiečių kariuomenės užimtų teritorijų. Būdinga tai, kad dokumente buvo pabrėžta, jog „dalį pabėgėlių reikia tikslingai panaudoti kaip darbo jėgą“³. Iš tikrųjų per visas keturias trėmimų bangas, nuvilnijusias per Vakarų Ukrainą ir Vakarų Baltarusiją 1939–1941 m., siekta dviejų svarbiausių tikslų: „išvalyti“ iš regiono aiškius ir slaptus sovietų valdžios priešus, taip pat įbauginti likusiuosius. Iš esmės tai buvo tam tikros formos valstybinis teroras. Likusioje Sovietų Sąjungos dalyje masinės represijos iki Antrojo pasaulinio karo pradžios buvo įprastas reiškinys, o naujai prijungtuose Vakarų Baltarusijos regionuose, Ukrainos pietvakarių regione,

Baltijos valstybėse, iki tol gyvenusiose buržuazinės demokratijos sąlygomis, tai buvo baisus netikėtumas.

Pažymėtina, kad nuo to momento, kai sovietinė kariuomenė įsiveržė į Lenkiją, ir iki oficialaus Vakarų Ukrainos sričių prijungimo prie Ukrainos SSR ir SSRS intensyvios represinės priemonės pusantro mėnesio buvo taikomos prieš tuos asmenis, kurie nebuvo Sovietų Sąjungos piliečiai, t. y. prieš užsienio piliečius (jie jau iš pat pradžių atsidūrė už įstatymų ribų).

Vienas didžiausių priverčiamojo pobūdžio migracinių projektų buvo lenkų persikėlėlių iškeldinimas iš vakarinių Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR sričių. Šios kategorijos teisinis statusas – „specialiai perkelti asmenys“, vėliau – „specialieji tremtiniai“. Šios akcijos motyvai sietini su sovietinės vadovybės požiūriu į persikėlėlius kaip į „pikčiausius darbo liaudies priešus“. Šiuo atveju klasinis požiūris į potencialų represijų objektą sutapo su nacionaliniu, nes būtent lenkai (o ne ukrainiečiai, baltarusiai, žydai) – Lenkijos piliečiai – buvo laikomi pagrindine priešiškos valstybės, nustojusios egzistuoti 1939 m. rugsėjo mėn., nacija.

Stalinai nebūtų buvę Stalinai, jei kartu su politiniais uždaviniais nebūtų sprendęs dar kelių panašių uždavinių. Būtina dar kartą atkreipti dėmesį į tai, kad jau SSRS LKT 1939 m. spalio 29 d. nutarimo Nr. 2122-617 3-iajame punkte SSRS miškų pramonės liaudies komisariatas buvo įpareigotas „užtikrinti, jog bus pasirengta priimti, apgyvendinti ir panaudoti darbe persikėlėlius, siunčiamus dirbti miško pramonėje“⁴. Šio dokumento teiginiai sukonkretinti „Nuostatuose dėl specialiųjų gyvenviečių ir persikėlėlių, iškeldinamų iš vakarinių USSR ir BSSR sričių, įdarbinimo“, taip pat SSRS NKVD instrukcijoje „Apie lenkų persikėlėlių perkėlimo iš vakarinių USSR ir BSSR sričių tvarką“. Specialiojo tremtinio statusą

apibrėžė tam tikras režimas, bausmių už jo pažeidimus sistema, buities, darbo ir jo apmokėjimo sąlygos, registracijos ir įskaitos organizavimas. Beje, specialiųjų gyvenviečių vidaus taisyklės nustatydavo Ukrainos SSR NKVD pataisos darbų kolonijų skyriaus viršininkas, o administraciniu specialiųjų gyvenviečių valdymu privalėjo rūpintis SSRS NKVD rajonų ir gyvenviečių komendantūros⁵.

Kalbant apie etninius akcijos aspektus reikia konstatuoti, kad praktiškai visi lenkai neigiamai vertino vokiečių ir sovietų įsiveržimą bei naująją valdžią. Tai padeda išvelgti šią tokią logiką Kremliaus veiksmuose.

Tačiau tarp prievarta išskeldintųjų iš etninių Ukrainos anklavų, kurie iki 1939 m. įėjo į Žečpospolitos sudėtį, buvo daug ukrainiečių. Kuo gi vadovavosi trėmimo organizatoriai šiuo atveju? Atsakymą randame lakoniškose specialiai perkeltųjų asmens bylų anketose. Antai Vasilija Bogonoso šeima (žmona ir dvi dukterys – 5 ir 7 metų) 1920 m. persikėlė iš Bžgo apskrities į Židačiovo apskritį Drogobyčiaus srityje. Šeima turėjo 6 margus žemės, 3 stambius raguočius, vieną pjaujamąją, medinį gyvenamąjį namą ir ūkinį pastatą, ir dėl to sovietiniai organai priskyrė šį ūkį prie stiprių vidutinių ūkių. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad žmona neva „tyčiojosi iš valstiečių“, šeima kaip „socialiniu atžvilgiu pavojingas elementas turėjo būti pašalinta“. Kitas ukrainietis, Piotras Rebetas, turėjo penkis vaikus (nuo 7 iki 17 metų), namą, daržinę, dvi karves, 1923 m. už savo pinigų nusipirko iš dvarininko 3,5 margo žemės, vėliau gavo iš valstybės dar 1 margą. 1924–1929 m. jis buvo Peremyšlianų apygardos teismo prisiekusysis posėdininkas. P. Rebetas nebuvo persikėlėlis, visą gyvenimą jis gyveno Peremyšlianų apskrityje (Drogobyčiaus sr.). Taigi galima daryti prielaidą, kad jo šeima buvo išstremta pagal socialinio statuso ir visuomeninio aktyvumo požymius⁶.

Kartu su persikėlėliais prievarta turėjo būti perkelti ir eiguliai, nes jie buvo laikomi Lenkijai po Pirmojo pasaulinio karo priklausiusių Vakarų Ukrainos žemių kolonizavimo pradininkais. Drogobyčiaus srityje tarp miško eigulių buvo 122 lenkai ir 238 ukrainiečiai⁷.

Per 1939 m. ketvirtąjį ketvirtį į Ukrainą atvyko 32 775 pabėgėliai ir 15 tūkst. bedarbių, anksčiau gyvenusių Lenkijoje. Pabėgėlius įkurdino 11 Ukrainos SSR sričių, o štai bedarbius „įdarbino“ Donbaso anglų pramonės įmonėse. Sovietų specialiosios tarnybos rinko duomenis apie kiekvieną migrantą ir joms pavyko nustatyti, kad tarp bedarbių yra 157 įvairių „antisovietinių“ partijų nariai, 111 komercinių įmonių savininkų ir prekybininkų. Pagal nacionalinę sudėtį tarp bedarbių, atvykusių į Stalingrado sritį, buvo 2793 žydai, 1072 ukrainiečiai, 647 lenkai, į Nikolajevo sritį – 978 žydai, 138 ukrainiečiai, 109 lenkai, į Černigovo sritį – 208 žydai, 3418 ukrainiečių, 153 lenkai, 171 rusas. Specialiosios tarnybos pažymėjo, kad „priešiški elementai vykdo aktyvią antisovietinę veiklą ne tik tarp atvykusių darbininkų“, bet ir vietinėse darbo įmonėse, „skleisdami visokiausius šmeižikiškus gandus apie gyvenimą ir tvarką Sovietų Sąjungoje ir girdami gyvenimą buvusioje Lenkijoje“. „Siekiant užkirsti kelią kontrrevoliucinei veiklai, – raportavo Lavrentijui Berijai Ukrainos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas Nikolajus Gorlinskis, – Ukrainos SSR NKVD viršininkams duoti nurodymai atskleistą antisovietinį elementą suimti, bylas perduoti nagrinėti Ypatingajam pasitarimui prie SSRS NKVD.“⁸

Regiono gyventojų reakciją į minėtas priemones rodo specialiųjų tarnybų užfiksuoti piliečių pasisakymai. Pavyzdžiui, vienas Drogobyčiaus srities Dobromilio apskrities Gubičių kaimo valstietis sakė: „Trėmimas buvo teisinga priemonė, nes per-

sikėlėliai buvo policijos skundikai, tyčiojosi iš ukrainiečių, atimdavo iš darbo valstiečių geriausias žemes. “Tarp tremiamųjų vyravo kitokios nuomonės. Tos pačios apskrities gyventojai lenkai manė, jog juos tremia dėl to, kad jie „buvo Lenkijos vyriausybės atrama“. „Mus tremia tik dėl to, kad mes esame lenkai, o mūsų namuose apgyvendins ukrainiečius. Nors sovietų valdžia teigia, kad visos tautybės jai yra vienodos, tačiau tai – tik žodžiai, o iš tiesų valdžia rūpinasi tik ukrainiečiais.“⁹ Apie šio „rūpinimosi“ ypatumus kalbėsime vėliau, nors iš tiesų politika lenkų ir ukrainiečių gyventojų atžvilgiu buvo skirtinga.

Įdomu tai, kad įgyvendinti 1940 m. sausio 22 d. operatyvinį planą buvo pavesta apylinkių *troikoms*, į kurių sudėtį įėjo NKVD sričių Valstybės saugumo valdybos (UGB) skyrių viršininkai ir įgaliotiniai, NKVD apskričių skyrių viršininkai ir jų pavaduotojai. Be to, vien Lvovo srityje apylinkių *troikoms* buvo priskirtos 1425 operatyvinės grupės, kurias sudarė 4660 UGB operatyvinių darbuotojų, 200 srities milicijos ir vidaus reikalų kariuomenės komjaunimo atstovų, raudonarmiečių ir komunistų. Skubiais atvejais jiems turėjo ateiti į pagalbą atsarginės operatyvinės grupės, kurias sudarė 240 žmonių. Su šitokiomis pajėgomis planuota iškeldinti 3904 persikėlėlių ūkius (21 648 žm.) ir 348 eigulių ūkius (1732 žm.)¹⁰.

Šios *troikos* tik iš išorės buvo panašios į grėsmingas XX a. ketvirtąjo dešimtmečio *troikas*, kurios greitai ir neteisėtai teisė „liaudies priešus“. Nors jų funkcijos ir skyrėsi, 1940 m. *troikos* paliko ne mažiau ryškų pėdsaką stalininio režimo represijų prieš savo liaudį istorijoje negu jų pirmtakės ketvirtajame dešimtmetyje.

Į pirmąją trėmimų (persikėlėlių ir eigulių) bangą pateko 17 206 šeimos (89 062 žm.), iš jų Lvovo srityje – 20 966 žm., Volynės – 8858, Drogobyčiaus – 10 593, Ternopolio – 31 640, Rovno – 7922, Stanislavo – 9083 žm.¹¹

Tačiau baigiantis 1940 m. pirmajam ketvirčiui specialiųjų tarnybų vadovybė padarė išvadą, jog sovietų valdžios priešų Vakarų Ukrainos žemėse yra tiek daug, kad būtina pasinaudoti ankstesnių metų patirtimi ir pasitelkti neteisminius organus – tas pačias *troikas*. Pagrindu tapo SSRS liaudies komisarų L. Berijos pranešimas, 1940 m. kovo mėn. pradžioje nusiųstas VKP(b) Centro komitetui. Jame buvo pažymima, kad Ukrainos ir Baltarusijos vakarinių sričių kalėjimuose yra daug buvusių lenkų armijos karininkų, policijos ir žvalgybinių organų bendradarbių, Lenkijos kontrrevoliucinių partijų narių, atskleistų pasipriešinimo organizacijų dalyvių, perbėgėlių ir pan.; visi jie buvo laikomi „amžiniais sovietų valdžios priešais“. Esą būdami lageriuose karo belaisviai karininkai ir policininkai „mėgina tęsti kontrrevoliucinę veiklą, skleidžia antisovietinę agitaciją. Kiekvienas jų tik ir laukia, kada išeis į laisvę, kad galėtų aktyviai įsitraukti į kovą su sovietų valdžia“, rašoma dokumente. Karo belaisvių lageriuose buvo laikomi 14 736 buvę karininkai, valdininkai, dvarininkai, policininkai, žandarai, kalėjimų prižiūrėtojai, persikėlėliai ir žvalgybininkai (97 proc. sudarė lenkai), o kalėjimuose – 18 632 suimtieji (iš jų 10 685 lenkai). Kaip tik šių kategorijų žmonių likimą spręsti patikėta atnaujintai Vsevolodo Merkulovo, Bogdano Kobulovo ir Baštanovo *troikai*¹².

VKP(b) CK 1940 m. kovo 5 d. nutarimu SSRS NKVD nurodyta, kad minėta *troika* išnagrinėtų 14 700 karo belaisvių, valdininkų, žandarų, kalėjimų prižiūrėtojų, žvalgybininkų bylas, taip pat 11 tūkst. suimtų bei Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos kalėjimuose laikomų „įvairių kontrrevoliucinių šnipinėjimo ir diversinių organizacijų narių, buvusių dvarininkų, fabrikantų, buvusių lenkų karininkų, valdininkų ir perbėgėlių“ bylas „skubos tvarka, skiriant jiems aukščiausią bausmę – sušaudymą“. Bylos buvo

nagrinėjamos nedalyvaujant suimtiesiems ir nepateikus kaltinamosios išvados¹³.

Kadangi žmonių likimas buvo sprendžiamas pagal sąrašus, tai remiantis minėtais nutarimais represuoti asmenys ir buvo vadinami „sąrašiniais“ arba „žinyniniais“.

Nesunku pastebėti, kad tiek šį, tiek daugelį kitų baudžiamojo represinio pobūdžio nutarimų, kuriais remiantis buvo nužudyta dešimtys tūkstančių žmonių, priėmė ne aukščiausiasis įstatymų leidimo organas, o komunistų partijos Centro komitetas. Tačiau net jeigu masinis teroras ir būtų formaliai sankcionuotas SSRS Aukščiausiosios Tarybos įsakais, tai nepateisintų neteisėtų, nusikalstamų SSRS partinės vadovybės veiksmų. Nevalingai ateina į galvą mintis, kad už šį nusikaltimą, kaip ir už kitus nusikalstamus totalitarinio režimo veiksmus, niekas taip ir nebuvo nubaustas. Menka paguoda, kad šeštojo dešimtmečio pabaigoje šalies vadovai pripažino šiuos faktus. 1959 m. SSRS KGB pirmininkas Aleksandras Šeļepinas pranešė Nikitai Chruščiovui, kad remiantis VKP(b) CK 1940 m. kovo 5 d. nutarimu ir SSRS NKVD specialiosios *troikos* sprendimu 1940 m. buvo sušaudyti 21 857 „paimti į nelaisvę ir internuoti karininkai, žandarai, policininkai, persikėlėliai ir kiti buvusios buržuazinės Lenkijos asmenys“¹⁴.

Totalų teroro pobūdį rodo ir akcija, kurios metu iš Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR vakarinių regionų buvo ištremtos lenkų karo belaisvių, kalėjimų darbuotojų, pasipriešinimo judėjimo dalyvių ir kontrrevoliucinių organizacijų narių, pabėgėlių iš Vokietijos okupuotų rajonų šeimų nariai, taip pat asmenų, pareiškusių norą išvykti iš Sovietų Sąjungos į hitlerininkų užimtą teritoriją, bet gavusių neigiamą Vokietijos atsakymą, šeimų nariai. Remiantis SSRS LKT 1940 m. kovo 2 d. nutarimu Nr. 289-127 ištremti turėjo būti ir Ukrainos visuomeninių bei politinių susivienijimų (Ukrainiečių

nacionalistų organizacijos (OUN), Vakarų Ukrainos komunistų partijos ir kt.) veikėjai, taip pat pasiturintys valstiečiai, turintys 5 ha žemės priemiesčio zonoje, 7 ha kaimo vietovėse ir 10 ha kalnuotose vietovėse, bei šeimos, likusios be maitintojo (esant įtarimui, kad maitintojas buvo suimtas ar okupacijos metais perėjo į Vokietijos zoną)¹⁵.

SSRS NKVD GULAG'o viršininko duomenimis, bendras 1940 m. pirmojoje pusėje iš Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR teritorijų ištremtų persikėlėlių skaičius sudarė 137 132 žm., pabėgėlių – 77 920; beje, iš Vakarų Ukrainos sričių iki to laiko pavyko išvežti 57 774 pabėgėlius¹⁶. Taigi iš viso ištremta 272 826 žm.

V. Zemskovas nurodo, kad 1940–1941 m. vyko keturi dideli lenkų trėmimai (nors į tą skaičių įėjo daug ukrainiečių, baltarusių, žydų): 1940 m. vasario 10 d. ištremta dauguma lenkų valstybės tarnautojų ir persikėlėlių; 1940 m. balandžio 13 d. ištremti turtingi valstiečiai, dalis pasienio gyventojų, jau represuotų asmenų šeimos; 1940 m. birželio–liepos mėn. išsiųsti į specialiąją tremtį pabėgėliai iš hitlerininkų okupuotos Lenkijos; 1941 m. birželio mėn. išvežti lenkai iš Lietuvos SSR. 1940 m. vasario mėn. – 1941 m. iš Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR vakarinių sričių, taip pat iš Lietuvos SSR ištremta daugiau kaip 380 tūkst. lenkų. 1941 m. balandžio 1 d., trėmimams dar nesibaigus, specialiųjų tremtinių, lenkų persikėlėlių ir pabėgėlių, buvo 210 559 žm.¹⁷

Iš jų 13 448 save identifikavo kaip ukrainiečius, nors realus etninių ukrainiečių, kurių daugelis laikė save Romos katalikais, vadinasi, lenkais, skaičius buvo kur kas didesnis¹⁸.

Tačiau buvo tremiami ne tik šių kategorijų žmonės. 1940 m. balandžio mėn. SSRS NKVD nurodė iš Ukrainos ir Baltarusijos vakarinių regionų ištremti 2–3 tūkst. prostitučių, taip pat 8 tūkst. SSRS kalėjimuose esančių kalinių. Kad būtų kur „padėti“ pasta-

rosios kategorijos asmenis, iš Ukrainos SSR pietuose ir centre esančių kalėjimų į pataisos darbų lagerius išvežta 3 tūkst. žmonių. O 1940 m. rugsėjo d. remiantis SSRS NKVD įsakymu 6 tūkst. nuteistųjų buvo perkelti į naują vietą – Starobelsko lagerį, kuriame iki tol laikyti lenkų karo belaisviai¹⁹.

1941 m. pavasarį prasidėjo naujas represijų įvairiose „Molotovo–Ribbentropo pakto“ zonose etapas. Šį kartą tarp visų kitų „potencialiai priešišku elementų“ kategorijų respublikos vadovybė ypatingą dėmesį atkreipė į OUN. 1941 m. balandžio 15 d. Ukrainos SSR NKVD nusiuntė Ukrainos komunistų (bolševikų) partijos CK pirmajam sekretoriui N. Chruščiovui pranešimą, kuriame išdėstė pasiūlymus dėl priemonių siekiant „likviduoti OUN bazes vakarinėse Ukrainos srityse“. Rekomenduota „įstatymą dėl Tėvynės išdavikų taikyti antisovietinių organizacijų, nelegaliai veikusių Ukrainos SSR vakarinėse srityse, Černovcų ir Izmailo srityse, dalyviams“, o suimtų OUN narių šeimas pagal numatytą schemą ištremti į tolimus SSRS rajonus²⁰.

Šios idėjos buvo įkūnytos VKP(b) CK ir SSRS LKT 1941 m. gegužės 16 d. nutarime „Dėl priešiško elemento ištrėmimo iš Pabaltijo respublikų, Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos, Moldavijos“. Kitą dieną SSRS NKVD konkrečiai nurodė respublikos vakarinių sričių NKGB ir NKVD viršininkams, kaip turi būti suimami ir ištremiami minėti asmenys; be kita ko, numatyta panaudoti gerai pasiteisinsiusią supaprastinto „teisminio proceso“ praktiką²¹.

O dėl valstybinio teroro Ukrainoje, tai šiame etape nuo jo daugiausia nukentėjo Šiaurės Bukovinos ir Besarabijos gyventojai, taip pat Ukrainos nacionalistai. 1939–1941 m. buvo suimta ir per susidūrimus žuvo 35 tūkst. nacionalistinio pagrindžio dalyvių²².

Rusijos tyrinėtojas A. Gurjanovas atkreipia dėmesį į tai, kad panašios operacijos

1941 m. buvo vykdomos Latvijoje, Lietuvoje ir Estijoje (birželio 14 d.), Moldavijoje (birželio 12-osios naktį į 13-ąją), Vakarų Baltarusijoje (birželio 19-osios naktį į 20-ąją). Jo manymu, šios operacijos nuo 1940 m. vykdytų operacijų skiriasi tuo, kad skyrėsi įvairių kategorijų tremiamųjų teisinis statusas, jiems taikytos nevienodos represijos: „Kiekvienoje 1940 m. operacijoje šis statusas buvo vienodas: specialiai perkeltus asmenis – persikėlėlius ir specialiuosius tremtinius pabėgėlius (pirmoji ir trečioji operacija) iš Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR vakarinių sričių vežė į izoliuotas specialiąsias NKVD gyvenvietes, o administraciniu būdu ištremtus asmenis (antroji operacija) išskirstė po Kazachstano kolūkius, tarybinius ūkius ir darbininkų gyvenvietes; jiems buvo paskirta NKVD priežiūra.“²³

Remiantis minėtu nutarimu, taip pat SSRS NKVD direktyva „Dėl socialiai svetimo elemento iškeldinimo iš Pabaltijo respublikų, Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Moldavijos“, turėjo būti ištremti:

- 1) kontrrevoliucinių partijų ir antisovietinių nacionalistinių organizacijų nariai;
- 2) buvę žandarai, sargybiniai, policijos, kalėjimų vadovai, taip pat eiliniai policininkai ir kalėjimų darbuotojai, apie kuriuos turima kompromituojančių dokumentų;
- 3) dvarininkai, stambūs prekybininkai, fabrikantai ir buržuazinių valstybės institucijų valdininkai;
- 4) kriminaliniai nusikaltėliai;
- 5) prostitutės;
- 6) asmenų, nurodytų 1–3 punktuose, šeimų nariai;
- 7) kontrrevoliucinių nacionalistinių organizacijų, kurių vadovai nuteisti aukščiausio bausme arba slapstosi ir gyvena nelegaliai, dalyvių šeimų nariai;
- 8) pabėgėliai iš Lenkijos, atsisakę priimti sovietų pilietybę;
- 9) repatriantai iš Vokietijos, taip pat

vokiečių tautybės asmenys, užsiregistravę išvažiuoti ir atsisakę išvykti į Vokietiją²⁴.

1–3 ir 9 kategorijų asmenys buvo siunčiami į SSRS NKVD karo belaisvių lagerius (Kozelečą, Putivlį, Starobelską ir Juchnovą), 6–9 kategorijų – 20 metų tremčiai į Kazachstaną, Komijos ASSR, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus, Kirovo, Omsko ir Novosibirsko sritis pasibaigus kalinimo laikui lageryje, 4 kategorijos (kriminaliniai nusikaltėliai) – į GULAG'o pataisos darbų lagerius miškuose, vėliau jų bylos turėjo būti įforminamos per Ypatingąjį pasitarimą prie SSRS NKVD. Iš Ukrainos SSR Černovcų ir Izmailo sričių buvo išvežamos tik „šeimų galvos“ (į karo belaisvių lagerius) ir šeimų nariai (tremtiniai); iš respublikos vakarinio regiono – tik šeimų nariai (tremtiniai) be „šeimų galvų“²⁵.

Iš 85 716 tremtinių, kurie iki 1941 m. rugsėjo 15 d. atvyko į tremties vietas, 9595 buvo ištremti iš Vakarų Ukrainos. Minėtų kategorijų tremtiniai dėl „didesnio socialinio pavojingumo“ gavo griežtesnį negu ištremti „buožės“ ir specialiai perkeltieji (lenkų persikėlėliai ir pabėgėliai) statusą – tremtinių (*ссылнопопеленец*) statusą²⁶.

Vokietijai užpuolus SSRS prasidėjo intensyvios perkeldinimo akcijos. L. Berija 1941 m. birželio 23 d. įsakė „tuoj pat pradėti evakuoti Ukrainos vakarinių sričių kalėjimų kontingentą“. Dėl smarkaus vermachto puolimo šį uždavinį buvo sunku įgyvendinti,

todėl Kremliaus įsakymu suimtuosius, kurių nespėjo evakuoti, šaudė kalėjimų teritorijoje.

Iki 1941 m. rugpjūčio 19 d. iš visų 62 Ukrainos SSR kalėjimų į šalies gilumą išvežta 24 tūkst. nuteistųjų²⁷.

Tuo pat metu (rugpjūčio 17–20 d.) 50 tūkst. vokiečių iš Krymo ištremta į Stavropolio kraštą, apkaltinus juos „talkininkavimu priešui“²⁸.

1941 m. rugsėjo pabaigoje vėl prasidėjo trėmimai: į Aktiubinsko sritį iš Zaporožės srities ištremta 31 320 vokiečių, spalio mėnesį – 28 743 vokiečiai iš Stalino srities, 19 tūkst. iš Vorosilovgrado srities. Vėliau toks pats likimas ištiko 9200 jų tautiečių iš Odesos ir Dnepropetrovsko sričių, taip pat 1500 – iš Charkovo srities²⁹.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad trėmimai buvo vienas žiauriausių, antihumaniškų teroro metodų, kurį SSRS vadovybė panaudojo prieš savo liaudį ir kitų šalių piliečius. Mėginimai ideologiniais argumentais pateisinti 1939–1941 m. masines represijas kaip kovą su sovietinės santvarkos priešais nepajėgė nusišlėpti tikrojo sovietų politikos pobūdžio. Tai buvo tradicinis būdas jėga spręsti sudėtingas politines, socialines-ekonominės ir nacionalines problemas, o jų juridinis legitimavimas visiškai ignoravo teisinės valstybės principus. Žmonės neteko net mažiausių galimybių apginti savo teises, o labai dažnai ir išsaugoti sveikatą bei gyvybę.

Nuorodos

¹ В. Земсков, *Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960*, Москва, 2003, с. 20, 21.

² Ibid., с. 83.

³ Rusijos valstybinis socialinės-politinės istorijos archyvas (RGASPI), f. 17, ap. 3, b. 1016, l. 3.

⁴ *Літопис нескореної України*, Львів, 1939.

⁵ Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, f. 9479, ap. 1, b. 52, l. 4–7.

⁶ *Депортації. Західні землі України кінця*

30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, Львів, 1996, т. 1, с. 61–62.

⁷ Ibid., с. 80.

⁸ Ibid., с. 86–88.

⁹ Ibid., с. 90, 91.

¹⁰ Ibid., с. 63–72.

¹¹ І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, кн. 1., с. 153, 154.

¹² *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник*

документов, т. 1: Накануне. Книга первая (ноябрь 1938 г.–декабрь 1940 г.), Москва, 1995, с. 153, 154.

¹³ Поклик сумління, Львів, 1993, No. 15(123).

¹⁴ Органы государственной безопасности СССР..., с. 156, 157.

¹⁵ Депортації..., с. 110.

¹⁶ Ibid., с. 108, 124.

¹⁷ В. Земсков, op. cit., с. 84, 85.

¹⁸ І. Винниченко, Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання, Київ, 1994, с. 46.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Органы государственной безопасности СССР..., с. 99, 100.

²¹ Ibid., с. 147, 148.

²² М. Rudnytska, *Western Ukrainisan under the*

Bolsheviks 1939–1945, New York, 1958, p. 128.

²³ А. Гурьянов, „Масштабы депортации населения вглубь СССР в мае–июне 1941 г., <http://www.memo.ru/HISTORY/Polacy/G2.htm>.

²⁴ Н. Бугай, „Выселение произвести по приказу тов. Берия...“, *Revista de istorie a Moldovei*, 1991, No. 1(5), с. 45–922.

²⁵ А. Гурьянов, op. cit., с. 2.

²⁶ В. Земсков, op. cit., с. 90, 91.

²⁷ І. Винниченко, op. cit., с. 48.

²⁸ Крымская АССР (1921–1945), вып. 3, Симферополь, 1990, с. 214.

²⁹ Н. Бугай, „Депортації населення України (30–50-ті року)“, *Український історичний журнал*, 1990, No. 10, с. 32–38; В. Земсков, op. cit., с. 94.

Nepriklausomybės idėja, trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas (1940–1991 m.)

Tarptautinė politika tautų nepriklausomybės idėjos atžvilgiu XX a. pradžioje po Pirmojo pasaulinio karo radikaliai skyrėsi nuo tarptautinės politikos šiuo klausimu XX a. viduryje po Antrojo pasaulinio karo. Pagal 1919 m. Versalio taikos sutartį (14 Vudro Vulsono tezių) tautų politinė priklausomybė buvo nustatoma apsisprendimo principu. Tai lėmė Austrijos-Vengrijos ir Rusijos imperijų, taip pat Baltijos tautų nepriklausomybę. Po Antrojo pasaulinio karo šie klausimai buvo išspręsti sąjungininkų konferencijose 1943 m. Teherane ir 1945 m. Jaltaje nesuteikiant aneksuotų teritorijų tautoms apsisprendimo teisės. Dėl to pagal vadinamąjį Hitlerio ir Stalino 1939 m. rugpjūčio 23 d. „pakta“ okupuotos Baltijos šalys liko Sovietų imperijoje.

Šios šalys buvo okupuotos pagrasinus panaudoti Raudonosios armijos pajėgas – 400 tūkst. kareivių, – sutelktas 1940 m. prie rytinių Baltijos šalių sienų. Jos buvo penkis kartus didesnės už šių šalių ginkluotąsias pajėgas karių skaičiumi ir dar daugiau – šarvuota technika bei kovine aviacija. Faktiškai Baltijos šalis Josifui Stalinui dovanojo paskutinis jo politinis draugas Adolfas Hitleris atsidėkodamas už tai, kad galėjo sėkmingai pradėti Antrąjį pasaulinį karą. Demokratinių Baltijos šalių – Latvijos, Lietuvos ir Estijos – užgrobimą pripažino neatitinkančiu tarptautinės teisės ne tik teisininkai ir istorijos tyrėjai, bet

ir *de jure* nepripažino apie 20 demokratinių pasaulio šalių. Baltijos šalių okupavimas ir sovietizavimas masiniais trėmimais, kai be teismo ir tardymo buvo ištremta daugiau kaip 100 tūkst. žmonių, ne tik vyrų, bet ir moterų, buvo savotiškas pasipriešinimo sovietinei santvarkai judėjimo katalizatorius.

Baltijos šalių okupavimas ir aneksavimas įgėla 1940, 1944–1945 m., tragiški šių tarptautinių nusikaltimų padariniai paskatino nepriklausomybės idėjos atgimimą ir ši idėja Baltijos tautose tapo vyraujanti. Baltijos tautos bolševikai persekiojo pagal nacionalinį ir socialinį požymius, naciai – pagal rasinį, paskui vėl bolševikai pagal socialinį ir nacionalinį požymius; taip buvo sunaikinta ne tik demokratinė, politinė, ekonominė ir kultūrinė Baltijos tautų struktūra, bet ir politikos, ekonomikos ir kultūros elitas, kurį amžiais kūrė šios tautos. Minėti įvykiai parodė, kad Baltijos tautos gali išsivaduoti vieninteliu būdu – atsikračiusios okupantų ir atkūrusios savo šalių nepriklausomybę.

Nepriklausomybės idėją įtvirtinti padėjo skirtinga Baltijos tautų ir slavų tautų vertybių sistema, taip pat žemesnis kolonistų išsilavinimo lygis, privilegijuota jų padėtis ir tai, kad rusų kalbai praktiškai buvo suteiktas valstybinės kalbos statusas, lėmęs suprastėjusią mokymo kokybę dėl mokymo rusų kalba. Dėl viso to nacionalinis klau-

mas tapo svarbiausiu neišspręstu klausimu SSRS, tačiau imperija neturėjo nei noro, nei institucijų šiam klausimui spręsti.

Didelės tautos savo tautiškumą dažniausiai nustato pagal teritorinę priklausomybę, o nedidelėse Baltijos šalių tautose, juolab realiai naikinamose, į pirmą planą iškilo vadinamasis stichinis nacionalizmas ir stichiškai atsiradusi nepriklausomybės idėja. Svarbu ir tai, kad pasipriešinimo kovų fronte susivienijo Baltijos šalys ir šių šalių išeivijos organizacijos užsienyje.

Nė vienos Baltijos šalies gyventojai niekada nesutiko su denacionalizacija, asimiliacija ir prievartine kolonizacija. Šių šalių tautos buvo įsitikinusios, kad jų nacionalinė nepriklausomybė yra pagrįsta įstatymais, taip pat politiškai ir istoriškai.

Baltijos šalių nepriklausomybės idėja okupacijos laikotarpiu buvo reiškiamą:

- 1) dokumentais, protestais;
- 2) ginkluotojo ir neginkluotojo pasipriešinimo judėjimu;
- 3) Vakarų išeivijos veikla;
- 4) spontaniška opozicija;
- 5) iš dalies tų šalių komunistų judėjimu¹.

Abiejų okupacinių režimų kolaborantai 1940–1950 m. sutiko su autonomija, netgi tik ekonomine, o tautos norėjo visiškos nepriklausomybės.

Ir Trečiasis reichas, ir Sovietų Sąjunga savo imperinę politiką Baltijos šalyse okupacijos metu vykdė remdamosi senovės principu „skaldyk ir valdyk“ (*divide et impera*). Galima gana tiksliai nustatyti svarbiausius nepriklausomybės idėjos naikinimo etapus ir formas, kuriomis mėginta tai daryti.

Baltijos tautų pasipriešinimo abiem totalitarinėms okupacijoms istorijos tyrimas įrodo, kad ginkluotą ir neginkluotą kovą, taip pat dvasinį pasipriešinimą labiausiai skatino nepriklausomybės idėja.

Šios idėjos sudedamoji dalis buvo ne tik Baltijos valstybių suverenitetas, bet ir kova

dėl Baltijos tautų istorijos, kalbos, kultūros, religijos ir buities atgimimo. Po Baltijos šalių okupacijos 1940 m. kova dėl nepriklausomybės kartu apėmė ir kovą dėl minėtų nepriklausomybės liekanų.

Abiejų totalitarinių imperijų – Trečiojo reichio ir SSRS – veiksmai Baltijos šalių atžvilgiu turėjo daugiau bendrumo nei skirtumų. Baltijos šalis abi imperijos laikė neatskiriama savo geopolitinės erdvės dalimi ir jų senbuvų tautų („superetnosų“) nuolatine gyvenamąja vieta. Abi imperijos Baltijos šalis okupavo jėga ir abi nesuteikė nepriklausomybės, užtat kaip oficialią kalbą įvedė savo kalbą, taip pat savo administraciją ir nustatė ideologinę bei administracinę pavaldumą imperijos centrui. Abi imperijos persekiojo Baltijos valstybių gyventojus praktiškai be teismo ir tardymo, pagal požymius, nepriklausančius nuo pačių gyventojų – rasinį, socialinį ir nacionalinį. Abi imperijos jėga trėmė gyventojus priverčiamiesiems darbams, taip pat siuntė į savo imperijų kalėjimus ir lagerius, kuriuose daugelis buvo sunaikinti.

Komunistinis totalitarizmas, po 1940 m. okupacijos gyvavęs dar 50 metų, naudojo prieš nepriklausomybės idėją įvairias struktūras ir priemones: humanitarinius mokslus, mokyklą, žiniasklaidą, agitaciją ir propagandą, taip pat visas valstybinės cenzūros ir autorių savicenzūros rūšis bei formas. Integruojant kalbą ir istoriją, bet kurią tautą galima pastūmėti integracijos kryptimi.

Rusijos trečiojoje imperijoje rusai savo apsisprendimą ir tapatumą įvardijo kaip „Dievo siųstą tautą“, o SSRS po J. Stalino kalbos 1945 m. gegužės 11 d. Maskvoje juos imta vadinti „pirmąja nacija tarp Sovietų Sąjungos nacių“, „didžiąja rusų tauta“, „superetnosu“, kurio nacionalizmas atitinka proletariato interesus, internacionaline liaudimi, o jų kalbą – internacionaline kalba.

Sovietinėje armijoje, partinėse institucijose, įmonėse ir įstaigose, mokslo institutuose,

mokslinėse konferencijose ir susirinkimuose buvo kalbama tik rusų kalba. „Sąjunginio etnos idėjos“ tapo vyraujančiomis idėjomis, ir tai turėjo padėti Baltijos šalis integruoti į imperiją. Visų imperijų kolonistams visada buvo sunku išmokyti savo kolonijinių tautų kalbą ir perimti jų kultūrą. Tą įrodo ir tas faktas, kad kolonistai per penkiasdešimt metų Baltijos šalyse taip ir nesugebėjo išmokyti tų tautų kalbų.

Kalba ir „*alma mater imperium*“ idėjos buvo primestos prievarta, todėl sugriuvus SSRS jos už Rusijos ribų greitai išnyko.

Komunistinė ir nacistinė propaganda visais būdais stengėsi ne tik pagrįsti savo politinį, ekonominį ir dvasinį terorą, masinį gyventojų naikinimą, bet ir „ištrinti“ iš tautų atminties visus tuos teigiamus dalykus, kurie buvo susiję su nepriklausomybės metais². Akademikas Aleksandras Drizulis dar 1986 m. akademiniame „žydrėjame stebukle“ – „Latvijos SSR istorijos“ dvitomyje – teigė: „Šie paktai garantavo Baltijos šalių nacionalinį suverenumą.“³

Kitokios informacijos, išskyrus neigiamą, apie nepriklausomybės idėją ir nepriklausomas Baltijos šalis, nuo 1944 iki 1985 m. nebuvo nei moksle, nei mokykloje, nei žiniasklaidoje.

Nemažą vaidmenį stiprinant nepriklausomybės idėją Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje atliko Katalikų ir Liuteronų bažnyčios. Dauguma kolonistų buvo netikintieji, ir tik nedaugelis ieškojo sąlyčio su Stačiatikių bažnyčia, kuri sovietiniais laikais buvo prosovietinė.

Nors ginkluota kova dėl nepriklausomybės visada buvo susijusi su neginkluotuoju pasipriešinimu, ji daugiausia vyko kaimo vietovėse ir smarkiai trukdė kaimų ir mažų miestelių kolonizavimą.

Vėlesniais metais neginkluotojo nacionalinio pasipriešinimo centrai persikėlė tiek į mažesnius, tiek į didelius miestus. Taip įvyko

iš dalies dėl to, kad aktyvesni kaimo gyventojai persikėlė į miestus, kurie taip pat buvo dvasinio gyvenimo židiniai.

Už nepriklausomybės idėjos skelbimą SSRS buvo baudžiama pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 58 str. ir pagal cenzūros „Sąvado“ 25 str. „Kova su antisovietine agitacija bei propaganda ir buržuazinio nacionalizmo apraiškomis“. Kovai su buržuaziniu nacionalizmu buvo priimta dešimtys nutarimų, potvarkių, įvairių lygių įsakymų. Kadangi rusiškojo buržuazinio nacionalizmo SSRS nebuvo, tai kova Baltijos šalyse buvo nukreipta prieš ten gyvenančius lietuvius, latvius ir estus. SSRS generalinės prokuratūros duomenimis, 1954–1985 m. vien už antisovietinę propagandą ir agitaciją Baltijos šalyse buvo nuteista apie 7 tūkst. žmonių.

Nepriklausomybės idėja dvasiškai vienių latvius, lietuvius ir estus, nors okupacijos laikotarpiu savo žemėje jie buvo laikomi priešais. Lietuviai, latviai ir estai imperijoje jautė vieni kitų draugišką paramą. Tačiau kintanti Kremliaus pozicija šių šalių atžvilgiu, taip pat mažėjantis komunistų vadovų nacionalinės savimonės lygis lėmė ir nevienodus darbo jėgos išvežimo ar įvežimo į Latviją, Lietuvą ir Estiją rezultatus, nors šių šalių gyventojai priešinosi tam, kad būtų suteikta „broliška pagalba kadrų“ ir sudarytos sąlygos Baltijos šalyse viešpatauti „sąjunginiam etnosui“.

Nepriklausomybės idėją ir jos skelbėjus naikinti Baltijos šalyse pradėta iškart po „išvadavimo“, t. y. antrosios šių šalių okupacijos 1944–1945 m. Žmonės imta persekioti pirmiausia pagal sąrašus, kuriuos SSRS ir Vokietijos karo metu sudarė smogikai ir žvalgybinės grupės, nusiųstos į Baltijos šalis iš SSRS teritorijos. Į šiuos 1943–1945 m. sąrašus buvo įtraukti ne tik savivaldos darbuotojai, bet ir mokytojai, laiškanėšiai ir kiti vokiečių „pakalikai“ bei nacionalistai. Sąrašus minėti

sovietų „užsienio darbuotojai“ išsiuntė į SSRS NKGB Maskvoje.

Antra, imta persekioti nacionalinio pagrindžio ginkluotojo ir neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai. Trečia, persekiojimų aukomis tapo apie 350 tūkst. Baltijos šalių gyventojų, pabėgusių nuo Raudonosios armijos puolimo 1944–1945 m., šeimų nariai.

Okupuotų tautų naikinimu ir trėmimu iš „pakto zonos“, kurią SSRS užgrobė pagal Hitlerio ir Stalino 1939 m. rugpjūčio 23 d. slaptą susitarimą, taip pat iš Ukrainos ir Kaukazo, pokario metais buvo tęsiama VKP(b) CK didžiaivalstybinė politika, vykdyta dar 1937–1938 m. per vadinamąsias nacionalistines akcijas. Jomis siekta sukurti bendrą didžiarusiškąją valstybę – turėti vieną generalinį sekretorių, vieną liaudį, vieną komunizmą (caras, tauta, stačiatikybė).

Abiejų totalitarinių okupacinių režimų svarbiausias tikslas buvo sunaikinti Baltijos tautų gyvybinę jėgą, o kovotojai dėl nepriklausomybės pirmiausia siekė išsaugoti šią jėgą.

Norint išsaugoti gyvą nepriklausomybės idėją dviejų totalitarinių režimų laikotarpiu reikėjo nuolat saugoti Baltijos tautų gyvąją

jėgą. Lietuvos vadovai abiejų okupacinių režimų sąlygomis šiam tikslui nuveikė labai daug, tam nepagailėjo net savo laisvės (generolas Povilas Plechavičius 1943 m.). Estijos vadovai (Nikolajus Korotas 1949 m.) prašė Kremliaus palikti estų valstiečius Estijoje, o Latvijos vadovai (O. Dankersas, R. Bangerskis, J. Kalnberzinis) ne tik nesipriešino latvių tautos gyvosios jėgos naikinimui, bet netgi skatino okupantų politiką. Todėl, pasak Pietų Ilinojaus universiteto profesoriaus Kevino O’Konnoro, Latvija, palyginus su kitomis Baltijomis respublikomis, buvo labiausiai represuota ir surusinta⁴.

Kartu su beveik šimtatūkstantine Pabaltijo karinės apygardos kariuomene, kaip ir Ivano IV Rūsčiojo žygių laikais, čia ne tik atsikraustė karininkų šeimos ir jų giminės, bet ir prasidėjo organizuota ir stichiška kolonizacija: 1944–1989 m. į Baltijos šalis atvyko apie 7,4 mln. migrantų – „sąjunginio etnos“ atstovų, daugiausia rusų valstiečių iš SSRS kaimų glūdumos. Lietuvoje ginkluotasis pasipriešinimas buvo stipresnis, o miestų gyventojų mažiau, todėl čia atvyko apie 2,2 mln., į Latviją – 4 mln.⁵, o į Estiją –

*Lentelė. Sovietiniai (komunistiniai) gyventojų trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas 1940–1990 m.*⁶

		Lietuva	proc.	Latvija	proc.	Estija	proc.	Iš viso	proc.
1.	Gyventojų skaičius 1939 m.	2 960 000	100	2 000 000	100	1 130 000	100	6 090 000	100
2.	Pabėgėlių į Vakarų 1944–1945 m.	1 000 000	0,3	120 000	6	80 000	7	300 000	4,9
3.	Civilių gyventojų netektys per pirmąją ir antrąją sovietines okupacijas (ištremta, suimta, nužudyta)	383 900	13	200 000	10	86 000	7,6	669 900	11
4.	Migrantų iš SSRS (organizuotų ir neorganizuotų)	2 200 000	79	4 000 000	200	12 000 000	105	7 400 000	12
	Iš jų:								
5.	SSRS kolonistų	3000	0,1	900 000	45	241 200	21,3	1 144 200	20,6
6.	„statusinių“ 1989 m.		77		52		61,5		29,7

apie 1,2 mln. žmonių, tai sudarė 115 proc. vietos gyventojų. Migrantai Latvijoje sudarė daugiau kaip 200 proc. vietos gyventojų. Iš jų Latvijoje nuolat gyventi liko 900 tūkst. (45 proc.) žmonių. Estijoje iš 1 mln. 200 tūkst. (105 proc. vietos gyventojų) nuolat gyventi liko 241 200 žmonių (21,3 proc.).

Tai įrodo, kad nepriklausybės netekimas buvo tolygus Baltijos tautų netekčiai. Vietiniams Estijos ir Latvijos „nacionalkomunistams“ šeštajame dešimtmetyje ėmus priešintis pernelyg didelei „broliškai pagalbai kadrais“, jie tuoj pat buvo demaskuoti kaip „buržuaziniai nacionalistai“ ir iš Estijos komunistų partijos pašalinta apie 200, o iš Latvijos komunistų partijos – apie 2000 „nacionalkomunistų“.

Totalitarinio komunizmo ideologija pagrįsta Sovietų Sąjunga nuo pat jos įkūrimo iki 1985 m. buvo viena didžiausių genocido imperijų (*Global Genocide Ideology*)⁷, nes ši valstybė naikino žmones pagal socialinius ir etninius požymius. Totalitarinis komunizmas buvo strateginio ir taktinio genocido sudedamoji dalis.

Paskutinis etapas okupantams naikinant nepriklausomybės idėją buvo Baltijos šalių apgyvendinimas savo žmonėmis, kurie vietos etninį statusą pakeitė „sąjunginiu etnosu“. Baltijos šalių kolonizavimo procesas prasidėjo taip: 1942–1944 m. SSRS teritorijoje buvo parengtos lietuvių, latvių ir estų organizacinės grupės, kurias sudarė apie 5 tūkst. Rusijos lietuvių, latvių ir estų, taip pat „sąjunginio etnos“ atstovų; tarp pastarųjų buvo iki 90 proc. sovietinių pareigūnų ir apie 50–70 proc. Lietuvos, Latvijos ir Estijos miestų ir apskričių vietinio administracinio aparato vadovų 1945–1946 m.

„Išvadavus“ Baltijos šalis prasidėjo jų kolonizavimas apgyvendinant miestuose, daugiausia pabėgusių nuo Raudonosios armijos žmonių butuose, dešimtis tūkstančių demobilizuotų „išvaduotojų“, o Rygoje dar

buvo įkurdinta keli tūkstančiai štabo karininkų su šeimomis, kurie turėjo aptarnauti dešimtis Pabaltijo karinės apygardos štabų.

Baltijos šalių pokarinio sovietizavimo laikotarpį galima suskirstyti į du etapus: sovietizavimas kartu vykdant masinius trėmimus (1940–1950 m.) ir sovietizavimas be masinių trėmimų (1951–1991 m.). Pirmasis etapas chronologiškai ir pagal turinį sutampa su Baltijos šalių politinio, administracinio ir ekonominio integravimo į SSRS laikotarpiu. Integracijos procesas susijęs ne tik su J. Stalino perlenkimais, bet ir su daug gilesniais objektyviais politiniais tikslais bei procesais. Todėl trėmimus aiškinti tik Stalino norais reiškia suprastinti istorinius įvykius.

Totalitarinio komunizmo Baltijos šalyse politikos pagrindą sudarė nacionalinio klausimo sprendimas užgniaujiant nepriklausomybės idėją. Svarbiausios praktinės šio klausimo sprendimo priemonės buvo vietos gyventojų trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas „sąjunginiu etnosu“. Nors Baltijos tautos „sąjunginiu etnosu“ buvo keičiamos nuo pat okupacijos pradžios, posūkio tašku laikytini masiniai trėmimai iš Lietuvos 1948 m. kodiniu pavadinimu „Vesna“, kai buvo ištremta 44 tūkst. žmonių, ir trėmimai iš visų Baltijos šalių 1949 m. kodiniu pavadinimu „Priboj“ – tada ištremta 94 tūkst. žmonių, t. y. iš viso ištremta 138 tūkst. gyventojų. Netgi rafinuoti agitacijos, propagandos, auklėjimo ir perauklėjimo metodai, taip pat bausmės, kurios kadaise padėjo bolševikams išlaikyti pergalę senosiose SSRS respublikose, nedavė rezultatų Baltijos šalyse, kaip ir kitose nerusų teritorijose, todėl totalitarinis komunizmas 1940–1950 m. ėmėsi Baltijos šalių tautas keisti paklusnesniu „sąjunginiu etnosu“.

1948–1950 m. trėmimai iš Baltijos šalių turėjo aiškių nacionalinio valymo (*ethnic*) požymių. Tarp 1949 m. ištremtų iš Latvijos 44 271 žmogaus latviai sudarė 95,4 proc.

(tarp Latvijos gyventojų jų buvo 60 proc.), o rusų, kurių Latvijoje buvo apie 30 proc., ištremta 790 žmonių (1,9 proc. bendro skaičiaus)⁸. 1948–1951 m. ištremti lietuviai sudarė apie 50 proc. visų ištremtųjų į SSRS, o latviai – apie 25 proc. Šių tautų gyventojai sudarė apie 1 proc. visų SSRS gyventojų.

Siekdama savo geopolitinių tikslų, SSRS okupacijos metais neva norėdama apsaugoti okupacinės valdžios organus ir okupacinę kariuomenę vis vežė naujus gyventojus, kurie nei teisiškai, nei faktiškai nepriklausė prie tradicinių Baltijos šalių tautinių mažumų ir, Prancūzijos diplomatinio pasiuntinio žodžiais tariant, Latvijai buvo „importuota tautinė mažuma“.

Baltijos šalių išsivadavimo procese lemiamą vaidmenį atliko neginkluotasis pasipriešinimas, o kolonizaciją sulaikyti padėjo ginkluotasis pasipriešinimas ir kaimo gyventojai. Lietuvoje kolonizacijos lygis buvo žemesnis negu Latvijoje, nes čia vyko atkaklesnė partizanų kova ir buvo didesnis kaimo gyventojų procentas, be to, Lietuvos SSR vadovybė ne tokia promaskvietiška kaip Latvijos SSR.

Nuslopinus ginkluotąją nacionalinį pasipriešinimą ir įvykdžius 1948–1950 m. trėmimus, susidarė palankios sąlygos kolonizacijai. Latvijoje ir Estijoje didesnė jų komunistų partijų vadovybės dalis lengvino šių šalių politinį kolonizavimą, o tarp Lietuvos SSR komunistų partijos vadovų tokios daugumos nebuvo, todėl čia politinį kolonizavimą vykdyti buvo sunkiau.

Masinais Baltijos šalių gyventojų trėmimais ir masiniu šių žemių kolonizavimu imperija neabejotinai siekė savo geopolitinių tikslų, iškeltų dar XVIII a.: masiškai apgyvendinus savo žmonėmis Pabaltijo centrą – Latviją ir Rygą, – įsitvirtinti Baltijos jūroje ir galiausiai visiškai kolonizuoti Baltijos šalis.

Trečiojo reicho 1942 m. sudarytame „Ost generaliniame plane“ buvo numatyta 1945–

1967 m. įvežti į Latviją 164 100 vokiečių kolonistų⁹, tačiau sutriuškinus Trečiąjį reichą šis planas taip ir liko tik popieriuje. SSRS „Generalinis Rytų planas“ iki jos žlugimo per pusę šimtmečio buvo daugiau kaip perpus įgyvendintas.

Trečiasis reichas pagal „Ost generalinį planą“ numatė per 25 metus po karo (1942–1967 m.) apgyvendinti Latvijoje minėtą skaičių vokiečių, kad jie statytų gyvenamuosius namus, ir tam skyrė 127 mln. 300 tūkst. reichsmarkių. SSRS Latvijoje apgyvendino penkis kartus daugiau kolonistų negu buvo numatęs Trečiasis reichas – 900 tūkst. Jie buvo įkurdinti masiškai ištremtų vietos gyventojų būstuose ir naujai pastatytuose gyvenamuosiuose namuose.

Baltijos šalių emigrantų pasipriešinimo judėjimo veikla ir Vakarų supažindinimas per „Baltijos rusiškąją langą“ su gyvenimo sąlygomis SSRS 1970–1980 m. lėmė, kad pasaulyje buvo suformuotas neigiamas kritiškas požiūris į Baltijos šalių buvimą Sovietų Sąjungoje. Tačiau SSRS vadovybė apsimetė to nematanti ir savo nacionalinės politikos klaidas mėgino suversti kitiems, sukuriamas problemas priskirdama daugiausia Vakarų žiniasklaidai.

Nepriklausomybės idėja buvo tvirtai įsišaknijusi visų trijų Baltijos šalių tautų savimonėje, ir tai padėjo ištverti 1948–1950 m. trėmimus bei kolonizaciją. Iš nelegalių ginkluotojo ir neginkluotojo pasipriešinimo grupių visose trijose Baltijos šalyse devintajame dešimtmetyje atsirado partijos, kurios ėmė kovoti dėl šios idėjos įgyvendinimo. Tai vyko pirmą kartą, nes nepriklausomybės laikotarpiu tokių partijų čia nebuvo. Dėl nepriklausomybės kovojusios partijos ir susivienijimai atliko svarbų vaidmenį pasiekiant tikrąją Baltijos šalių nepriklausomybę 1989–1991 m.¹⁰

Nepriklausomybės idėja pasipriešinimo judėjimo dokumentuose nuo septintojo dešimtmečio, pirma, vis labiau buvo siejama

su žmogaus teisėmis. Juose buvo nurodoma, kad Baltijos tautų nacionalinė laisvė gali būti pasiekta tik pasiekus pilietinę laisvę¹¹. Antra, vis labiau įsigalėjo supratimas, jog norint sustiprinti Baltijos valstybių nepriklausomybės idėją reikia, kad jos įeitų į Europos bendriją (*European Community*). Trečia, Baltijos valstybių nepriklausomybės siekimas buvo skelbiamas kaip sudedamoji dalis veiksmų, apimančių ir SNO įsipareigojimą stebėti, kaip SSRS laikomasi žmogaus teisių. Ketvirta, nepriklausomybei pasiekti planuota leisti visoms Baltijos šalims bendrą žurnalą pavadinimu „Eslali“.

Kremlius naudojo įvairias ideologinio, politinio ir dvasinio spaudimo formas, kad nepriklausomybės idėja nepasireikštų pasipriešinimu (ginkluotuoju ir neginkluotuoju), kad užkirstų kelią mėginimams susilpninti Maskvos įtaką didinant ekonominę bei kultūrinę autonomiją ir kad priešiškus rusų kolonizatoriams netaptų pastoviu politinio gyvenimo Baltijos šalyse reiškiniu.

Baltijos šalių nepriklausomybės idėja buvo tokia užkrečiama, kad per tautos elgseną darė įtaką ištikimiausių Kremliaus agentų – šių respublikų aukščiausiųjų vadovų – elgsenai. Todėl Kremlius, siekdamas savo tikslų ir norėdamas pažaboti „buržuazinį nacionalizmą“ („etninį ribotumą“), įvairiais metais ne kartą keitė ir baudė Estijos, Latvijos, Azerbaidža-

no, Ukrainos elito atstovus ir kartu keitė gyventojų sudėtį masiniais trėmimais ir kolonizavimu. Reikia ištirti, koku mastu Maskva siekė parodomojo efekto keisdama vadovybę ir ją bausdama, taip pat bausdama ištisas tautas ir keisdama jas kitų tautų gyventojais, kad sukurtų „vieningą ir galingą“ valstybę. Taip pat reikia ištirti, kaip praktinės priemonės, kurių griebėsi Maskva norėdama sunaikinti „buržuazinį nacionalizmą“, priklausė nuo nacionalinio pasipriešinimo stiprumo, tarptautinės padėties ir kovos dėl valdžios pačioje Maskvoje. Šiandien aišku viena, kad kova su nepriklausomybės idėja, nevengiant net keisti gyventojų tautinės sudėties, Baltijos šalių okupacijos laikotarpiu Sovietų Sąjungoje vyko nuolat iki pat 1991 m. Kova su rusifikacija ir kolonizacija, nors ir ne be nuostolių, baigėsi ne galutine kolonizacija, o Baltijos tautų nepriklausomybės idėjos pergale.

Paprastai imperija su savo kolonijomis atsisveikina po savo griūties, tačiau ne visada galutinai jas palieka. Jei imperija neturi stiprios kultūros, kurią galėtų palikti kolonizuojamiesiems (kaip kad paliko graikai, romėnai, prancūzai), tada ji daro spaudimą gyvajai jėgai (kolonistams), kurie okupuotose teritorijose liks ir po imperijos žūties ant jos griuvėsių. Tačiau pasaulyje nebuvo amžinų imperijų ir jų liekanų.

Nuorodos

¹ B. Meisner, *Die Baltischen Nationen Estland, Lettland, Litauen*, II Auflage, Köln, 1991, S. 147

² *Latvijas PSR vēsture, II sējums*, Rīga, lpp. 129.

³ *Ibid.*, lpp. 126.

⁴ K. O'Connor, *The History of the Baltic States*, London, 2003, p. 11.

⁵ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 514–516; *Latvijas republikas vēsture*, Rīga, 2005.

⁶ *Белая книга. О потерях, причинённых на роду Эстонии оккупациями 1940–1991*, Tallin,

2005, c. 45–46; *Lietuva 1940–1990...*, p. 514–516; *Latvijas vēsture XX gs.*, Rīga, 2005, lpp. 306–364.

⁷ „Preventing Genocide. Threats and Responsibilities“, *Stockholm International Forum*, 2004, p. 26–28; *January Proceeding*, Stockholm, 2004, p. 152–153.

⁸ *Aizvestie*, 1949, marts 29, Rīga, 2007, lpp. 188.

⁹ H. Strods, *Zem melnbrunā zobena*, Rīga, 1994, lpp. 66.

¹⁰ Estijos nacionalinė nepriklausomybės partija, Lietuvos laisvės lyga, Latvijos nacionalinis nepriklausomybės komitetas.

¹¹ *Programm of the Democrats in Russia, the Ukraine and Baltic Lands*, USSR, 1969.

Represijos prieš pasipriešinimo dalyvių šeimų narius Vakarų Ukrainoje (1944–1952 m.)

Kodėl, ką ir už ką sovietų valdžia baudė Vakarų Ukrainos žemėse paskutiniaisiais karo metais ir septynerius metus po karo? Kuo jai nusikalto moterys, vaikai ir seneliai, kuriuos jau taikos metu išvijo iš gimtosios žemės? Tas, kuris ieškos atsakymo į šiuos sudėtingus klausimus ir jį ras, supras, koks siaubingas yra totalitarizmas.

1944–1952 m. represinės trėmimų akcijos įgijo masinį ir žiaurų pobūdį Vakarų Ukrainoje, kurios gyventojai aktyviai dalyvavo nacionalinio išsivadavimo judėjime. Jos prasidėjo jau pirmaisiais Antrojo pasaulinio karo mėnesiais ir vyko 1944 m. pavasarį, kai iki Ukrainos išvadavimo iš hitlerinių okupantų buvo dar toli. Jau tada partijos vadovai daugumoje oficialių dokumentų ėmė grasinti represijomis moterims ir vaikams, atvirai pareikšdami, jog greta ginkluotų metodų naudos šeimos įkaitų ėmimą, kad pasiektų trokštamą tikslą – paverstų Vakarų Ukrainą šimtaprocentine sovietine šalimi.

Lavrentijus Beriža dažnai citavo Josifą Staliną: „Liaudies priešas yra ne tik tas, kuris imasi sabotažo, bet ir tas, kas abejoja partijos linijos teisingumu.“ Taigi „priešais“ galėjo būti pavadinti visi tie asmenys, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių buvo nusistatę prieš stalininį režimą, net jei ir nerodė to

atvirai¹. Vakarų Ukrainos gyventojai jau nuo 1939 m. labai „abejojo“ ir komunistų partijos linija, ir žaibiškai vykdomų sovietų valdžios reformų tinkamumu, tiesą sakant, ir pačiu jos buvimu jų gimtojoje žemėje.

Tuo tarpu bolševikų režimas per daug nedvejodamas prie savo nesutaikomų priešų priskyrė ne tik OUN organizacijų dalyvius, bet ir gana didelį būrį jų giminių bei artimųjų, beje, ir visus jiems prijaučiančius gyventojus; baudžiamieji represiniai organai senu įpročiu juos vadino „pavojingu elementu dėl ryšių su nusikalstama aplinka“.

Šiandien jau mažai kam žinomos kraupios abreviatūros ČSIR (*člen semji izmennika rodine**, tėvynės išdaviko šeimos narys) ir ŽIR (*žena izmennika rodine*, tėvynės išdaviko žmona).

Tačiau jos, kaip ir šeimos įkaitų praktika, kelis dešimtmečius buvo „organiška“ stalininio režimo ir jo vykdomo politinio teroro sudedamoji dalis.

Nesileidžiant toli į praeitį reikia pažymėti, kad praktika persekioti savo tikrųjų ir tariamų politinių oponentų gimines, atsiradusi dar sovietų valdžios kūrimosi priešaušriu, pamažu kito įgaudama vis atgrasesnes formas. 1934 m. birželio mėn. į RSFSR ir sąjunginių respublikų Baudžiamuosius kodeksus buvo

---

* Pažymėtina, kad žodis „tėvynė“ Baudžiamajame kodekse buvo rašomas mažąja raide.

įtrauktas straipsnis apie kariškių – „tėvynės išdavikų“ – šeimų narių atsakomybę ir vėliau jokių pataisų šiuo klausimu įstatyme nebuvo padaryta, nors ne kartą mėginta išplėsti „išdaviko“ sąvoką, priskiriant šiai kategorijai ir civilius asmenis; savaime suprantama, tada jų šeimų nariai irgi būtų buvę traukiami baudžiamojon atsakomybėn.

Nors J. Stalinas dar 1935 m. klastingai pareiškė, kad „sūnus už tėvą neatsako“, tačiau jo vadovaujamas režimas 1937–1938 m. vykdė siaubingas represijas politinių oponentų giminių atžvilgiu; jos visam pasauliui parodė stalininį genderinės politikos pavyzdį: žmonos, kurių kaltė buvo tik ta, kad jos buvo susituokusios su „liaudies priešais“, buvo baudžiamos taip pat žiauriai kaip ir jų vyrai. Tradicinėmis jau tapusios represijos prieš šeimas vyko ir pirmaisiais Antrojo pasaulinio karo metais.

Vakarų Ukrainos žemes prijungus prie Ukrainos SSR, kilo nauja represijų banga; buvo represuojami šio regiono gyventojų, kuriuos naujoji valdžia laikė savo priešais, šeimų nariai. Viskas vyko pagal seną scenarijų. 1940 m. iš pradžių VKP(b) CK Politinis biuras ir SSRS LKT, paskui ir SSRS NKVD priėmė atitinkamas direktyvas ir instrukcijas, kurios reglamentavo „išdavikų“ ir jų giminių baudimą. Misija lemti pastarųjų likimą buvo patikėta Ypatingajam pasitarimui prie SSRS NKVD².

Į grėsmingą ČSIR sąrašą 1940 m. pateko tėvas, motina, žmona, uošvis, uošvė, broliai, seserys. Paskelbus Ypatingojo pasitarimo sprendimą, visi išvardytieji su sargyba iškart turėjo būti ištremiami trejiems–penkeriems metams. Mažamečius vaikus „humaniškai“ leisdavo išsiųsti į tremtį kartu su suaugusiais³.

Taip pat ir ankstyvą 1944 m. pavasarį, kai iki visiško Vakarų Ukrainos išvadavimo buvo dar toli, valdžia ir jos represiniai baudžiamieji organai, rengdami savo jėzuitiškus planus,

nesugebėjo rasti nieko naujesnio ir nutarė pasiremti minėtomis 1940 m. direktyvomis, kuriose numatyta ištremti žmonas, vaikus ir kitus sovietų valdžios „priešų“ gimines.

Jau 1944 m. kovo 31 d. pasirodė L. Berijos pasirašytas SSRS NKVD įsakymas ištremti į Sibirą (nelaukiant Ypatingojo pasitarimo sprendimo) „aktyvių OUN gaujų dalyvių“ šeimas⁴. Ukrainos SSR NKVD savo ruožtu išleido dvi instrukcijas (1944 m. balandžio 5 ir 15 d.)⁵, kurios reglamentavo pasipriešinimo dalyvių šeimų narių įforminimo ir trėmimo tvarką. Kitaip nei ankstesniuose tokio pobūdžio dokumentuose, minėtų žinybų potvarkiuose nebuvo tiksliai nurodytas giminystės laipsnis, galintis tapti trėmimo pagrindu. Juose nurodyta tremti „visus pilnamečius šeimos narius“, dėl to netrukus prasidėjo neregėta šios gėdingos akcijos savivalė.

NKVD dokumentai buvo lemtingi žmonėms. Juose nebuvo nei preambulės, nei represijų motyvacijos. Pasipriešinimo dalyvių gimines tiesiog besąlygiškai paskelbdavo sovietų valdžios įkaitais. Tai buvo daroma tuo metu, kai režimas galėjo tik spėlioti, kokį mastą įgaus pasipriešinimo judėjimas Vakarų Ukrainos žemėse.

Ukrainos MVD archyve saugomos iš Vakarų Ukrainos ištremtų asmenų kortelės, jose – maksimaliai lakoniška informacija. Iš tų kortelių galima sužinoti ne tik apie Temidės darbo metodus ir padarinius, bet ir apie daugelį kitų aplinkybių, susijusių su represijų procedūra. Kiekvieno ištremtojo (1944–1946 m.) kortelėje, skiltyje „Baudžiamojos kodekso straipsnis“, įrašyta trumpa kaip antspaudas abriavetūra ČSIR. Jau 1947 m. buvo pagaminti keli vienodi antspaudai, kuriuose nurodytas giminystės laipsnis („motina, tėvas, sesuo, dėdė, teta, marti, žentas, giminaitis“ ir pan.) ir standartiškai „UPA dalyvio šeimos narys“, „OUN bandito šeimos narys“, „negalio šeimos narys“ ir pan. Suėmimo data pa-

prastai 6–12 mėnesių aplenkdamas atvykimo į tremtį datą; tai rodo buvus ydingą praktiką nuteisti atgaline data. Šie baisūs dokumentai faktiškai atspindi žmogaus likimą ir tai, kad jam kartais dirbtinai būdavo priskiriama giminytė su OUN ar UPA dalyviu: „žento brolis“ ar kas nors panašaus. Kur kas liūdnė lemtytė išstiko tuos pasipriešinimo dalyvių gimines, kuriems po suėmimo jų veikla būdavo perkvalifikuojama į sunkesnę nusikaltimą; tada būdavo paskelbiamas nuosprendis ir prasidėdavo ilgos klajonės po GULAG'o lagerius.

Pirmieji OUN dalyvių šeimų narių trėmimai vyko tais metais, kai sovietų valdžia vieną po kito paskelbė kreipimuisi į pagrindinius ragindama nutraukti pasipriešinimą ir kartu grasindama represijomis prieš jų artimuosius. Tada vėl išryškėjo režimo klastingumas. Tapo akivaizdu, kad valdžios pažadais negalima tikėti.

Taigi 1944 m. gegužės mėn. pirmieji ešelonai su pasipriešinimo dalyvių šeimų nariais (3493 žmonėmis) pajudėjo iš Rovno ir Volynės sričių Krasnojarsko krašto link⁶. Antrojo pusmečio įvykiai parodė, kad vietos valdžios organai ir NKVD didina tempus ir taip pat uoliai „išvalys“ iš jiems pavaldžios teritorijos „antisovietiškus pavojingus elementus“.

Tokie stalininio režimo ir jo talkininkų ketinimai tapo žinomi ir vokiečių kontržvalgybai, kuri (daugumos patyrusių istorikų ir dokumentus studijavusių archyvistų manymu) sukūrpė žinomą 1944 m. birželio 22 d. įsaką, pasirašytą L. Berijos ir Grigorijaus Žukovo, dėl visų okupuotoje teritorijoje gyvenančių ukrainiečių ištremimo į tolimus SSRS regionus. Iš tiesų šis „teminis“ dokumentas galėjo atsirasti tik tokiomis aplinkybėmis, kai iš tiesų vyko tokie įvykiai. Minėta vokiečių specialioji tarnyba gerai ištyrė sovietinių represijų tradiciją bausti nekaltus žmones ir suklautojo tokį dokumentą, kuris, jų manymu, turėtų padaryti didžiulę psicho-

loginę įtaką platiesiems Ukrainos gyventojų sluoksniams. Nikita Chruščiovas SSKP XX suvažiavime viešai pripažino: „Ukrainiečiai išvengė tokios lemties tik dėl to, kad jų daug, ir nebuvo vietos, kur juos būtų buvę galima ištremti.“⁷ Tačiau imperija darė viską, kad nubastytų ukrainiečių tautą už nepaklusnumą ir išmokytų ją gyventi pagal naujus – socialistinius standartus.

Pažymėtina ir tai, kad vykdydama trėmimus sovietų valdžia neatsisakė įprastos praktikos: represuoti žmones pagal iš anksto sudarytus planus. Jau per pirmuosius metus išvadavus Vakarų Ukrainos teritoriją iš hitlerinių okupantų stalininis režimas barbarišku būdu parodė, kokia bus jo politika: vietoj 5 tūkst. žmonių (taip buvo nustatyta sąjunginės vadovybės) į atokias SSRS vietas ištremė beveik triskart daugiau – 13 320 žmonių⁸, kaltų tik dėl to, kad turėjo giminių, kurie nepatiko valdžiai. Sričių partiniai vadovai akivaizdžiai pademonstravo įprotį organizuoti socialistines lenktynes dėl planų viršijimo – jie lenktyniaudami pranešinėjo respublikos vadovybei apie savo „politinių budrumą“.

1945 m. pradžioje remiantis atitinkamu SSRS LKT sausio 10 d. nutarimu Vakarų Ukrainoje buvo surašyti visi vyresni kaip 15 metų gyventojai ir įvesta visuotinio laidavimo sistema paskiriant vadinamuosius „dešimtininkus“. Tai davė rezultatų. Tais metais buvo ištremta jau 17 497 pasipriešinimo dalyvių šeimų nariai⁹.

1946 m. pradžioje vyko intensyvus rengimasis pirmiesiems po karo SSRS Aukščiausiosios Tarybos rinkimams. Suaktyvėjo ir baudžiamoji represinė sistema: siekiant „stabilizuoti padėtį“ iš Vakarų Ukrainos buvo išvežta tam tikras kiekis „pavojingų“ OUN pagrindininkų giminių. Tačiau vos pasibaigus rinkimams (reikia pripažinti, jie vyko gana sėkmingai), sovietų valdžia laikinai susilpnino spaudimą vietos gyven-

tojams. Tais metais iš Vakarų Ukrainos buvo ištremta beveik tris kartus mažiau pasipriešinimo dalyvių giminių negu ankstesniais metais – 6350 žmonių¹⁰.

Ukrainos SSR vidaus reikalų organų duomenimis, per beveik trejus metus (1944–1946 m.) ištremta 14 729 šeimos – 36 609 žmonės¹¹. Pažymėtina, kad tais metais OUN ir UPA narių giminės buvo tremiami Ypatingojo pasitarimo nutarimu penkeriems metams (pagal SSRS NKVD 1940 m. gruodžio 7 d. instrukciją). 1947–1949 m. čekistai ėmė ignoruoti savo žinybų dokumentus ir griebėsi kitos taktikos – to paties neteisminio organo nutarimu ukrainiečių pasipriešinimo dalyvių gimines pradėjo tremti apskritai nenurodydami termino, labai retai užrašydavo 8–10 metų, o nuo 1950-ųjų – neribotam laikui.

1947 m. spalio mėn. Vakarų Ukrainoje vyko masiniai trėmimai. Jiems rengtasi iš anksto: SSRS Ministrų Taryba 1947 m. rugsėjo 10 d. priėmė nutarimą dėl OUN ir UPA dalyvių šeimų ištremimo¹², spalio pradžioje buvo patvirtintas priemonių planas, kuriame numatyta ištremti 25 tūkst. pasipriešinimo judėjimo dalyvių šeimų, iš viso apie 75 tūkst. žmonių. Tačiau netrukus šis „privalomas“ skaičius pagal direktyvą „iš aukščiau“ buvo padidintas iki 100 tūkst., operacijai vykdyti skirta 50 ešelonų. Trėmimams koordinuoti Lvoje įsteigtas operatyvinis štabas, vadovaujamas Ukrainos SSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo. Į štabą iš vakarinių sričių atvyko ne žemesnio kaip kapitono laipsnio operatyviniai darbuotojai, jie paskirti ešelonų viršininkais. Jiems buvo įteikta speciali instrukcija, o spalio 14–16 d. surengtas pasitarimas¹³.

Šiems platesnio masto masiniams trėmimams rengtasi itin slapta. Apie juos prieš dvi

tris dienas buvo pranešta tik partijos rajonų komitetų pirmiesiems sekretoriams ir valstybės saugumo atinkamų regionų poskyrių viršininkams. Visi kiti vykdytojai apie būsimą operaciją sužinojo tik spalio 21 d., 6 val. ryto, t. y. prieš pat trėmimų pradžią. Dienos, kuriomis vyko ši operacija, buvo siaubingos visoms Vakarų Ukrainos sritims. Kai kuriuose kalnų rajonuose trėmimai vyko itin sunkiomis sąlygomis. Ten siautėjo sniego pūgos, žmonių pilni sunkvežimiai dešimtis valandų stovėjo įklimpę pusnyse.

Trėmimai baigėsi 1947 m. spalio 26 d. Iš viso ištremta 77 791 žmogus¹⁴.

Po spalio trėmimų OUN išplatino kreipimąsi į tuos žmones, kurie prievarta išvežami į Sibirą ir į „bolševikinius katorgos darbus“. Jame mums nežinomas autorius stengėsi morališkai palaikyti ištremtuosius ir tokios lemties išvengusiuosius šiais žodžiais: „...Jie mano, kad Sibiro sniegynuose ir tamsiuose rūdynų požemiuose bei kasyklose bus palaužta Jūsų laisvę mylinti dvasia ir žvarbūs vėjai išsklaidys Jūsų patriotizmą. Okupantai bolševikai sumanė savo kruvinąją imperiją kurti Jūsų rankomis, rankomis tų, kuriuos jie žiauriai nuskriaudė, išvarę iš gimtųjų namų, ir kurių vaikus kankino... Tų, kuriems gresia tremtis! Nesileiskite sugaunami ir suimami! Jei įtariate būsiant trėmimus – slėpkitės! Jeigu Jūs turite mažų vaikų, esate seni ar nesugebate pasislėpti, tai pirmiausia nepulkite į nevilčių! Kiek galite, renkitės išvežimui. Nepalikite priešui savo turto! Imkite su savimi viską, ką galite pasiimti, visa kita sunaikinkite ir išdalykite. Šaltuose, purviniuose vagonuose tolimuose keliuose prisiminkite tuos, kurie jau seniai kankinasi kalėjimuose ir išliko nepalaužti... Visomis, net sunkiausiomis aplinkybėmis išsaugokite savo ukrainietišką dvasią...“¹⁵

* Nutarime numatyta OUN ir UPA dalyvių šeimų narius ištremti į Archangelsko, Čeliabinsko, Čitos, Karagandos, Kemerovo, Kirovo, Molotovo, Sverdlovsko, Tiumenės ir Vologdos sritis.

Įdomu tai, kad 1948 m. sovietų valstybės vadovams pagaliau atėjo į galvą mintis kaip nors pagrįsti savo veiksmus represuojant dešimtis tūkstančių niekuo nekaltų moterų, vaikų ir senelių. Jie ėmė vartoti sau patogią trėmimų priežasties formuluotę: „atsakomieji veiksmai“ į ginkluotus pasipriešinimo dalyvių veiksmus*. Šią formuluotę vartojo jau ne kartkartėmis, o reguliariai ir nuosekliai, kai už kiekvieną nužudytą ar sužeistą sovietinį aktyvistą ištremdavo nuo 5 iki 10 (kartais ir daugiau) pasipriešinimo dalyvių giminių ar visai su jais nesusijusių asmenų. Tokios retorikos griebėsi ir regionų vadovai, pranešdami apie panašias „atsakomąsias“ represijas.

MGB dar 1947 m. pradžioje buvo pavesta galutinai sutriuškinti ukrainiečių nacionalinį judėjimą. 1948 m. ji visiškai sukomplektavo savo struktūras. Kova su OUN ir UPA įgijo naujų bruožų. Daugiau dėmesio imta skirti agentūrai ir darbui su kadrtais. Stalininis režimas ir toliau vykdė kovines operacijas, represavo pasipriešinimo judėjimo dalyvių šeimų narius, tačiau laikinai sumažino spaudimą. Represijos vyko vangiai ir ne visose srityse, todėl 1948 m. buvo ištremta tik 817 žmonių¹⁶.

Tačiau jau 1949 m., po savotiško „aprimimo“, veiksmai kovos su moterimis, vaikais ir seneliais fronte suaktyvėjo. Tais metais ištremusi 25 527 OUN ir UPA dalyvių šeimų narius¹⁷, Ukrainos baudžiamųjų represinių organų vadovybė staiga pastebėjo „trūkumus“ organizuojant masinius trėmimus. Skandalingiausi buvo atvejai, kai žmonės ilgai laikyti surinkimo punktuose prieš įsodinant į ešelonus (nuo 25 dienų iki trijų ir daugiau mėnesių); neteisingai buvo įfor-

minami dokumentai (trėmė žmones nesant jokių įrodymų, kad jie priklauso nelegalams, arba 80–90 metų senelius); Ypatingasis pasitarimas nutarimus priimdavo praslincus 6–9 mėnesiams po to, kai ištremtasis pasiekdavo tremties vietą. Respublikos valdžia, išsiuntusi rūsčius laiškus į kiekvieną Vakarų Ukrainos sritį, vėl nusiramino ir toliau priiminėjo iškilmingus raportus iš regionų apie įvykdytus ir viršytus represijų prieš moteris ir vaikus planus.

1949 m. balandžio 1 d. SSRS MVD įskaitoje buvo 2 307 410 specialiai perkeltųjų kartu su jų šeimų nariais, tarp jų – 96 191 „ukrainiečių nacionalistų“ giminaitis¹⁸, arba 25,6 proc. bendro skaičiaus.

1950 m. liūdna ištremtųjų statistika vėl padidėjo. Ukrainos SSR MVD duomenimis, tais metais ištremta 41 149 žmonės¹⁹. Beje, atkreiptinas dėmesys į tai, kad į šį skaičių įėjo iš Vakarų Ukrainos ištremtos jehovininkų ir „buožių“ šeimos.

1950-aisiais baigėsi penkerių metų tremties terminas tiems Vakarų Ukrainos gyventojams, kurie buvo ištremti 1944 m. Šie žmonės pareiškė, kad trokšta grįžti į namus, tačiau respublikos vadovybė to visai nenorėjo. Todėl Ukrainos SSR MVD vadovybė kreipėsi į savo sąjunginę vadovybę, kad ši pasiūlytų Sovietų Sąjungos vadovybei inicijuoti aukščiausiam valstybės įstatymų leidimo organui priimti nutarimą, kuriuo remiantis visi ištremtieji iš Vakarų Ukrainos visam laikui liktų specialiojoje tremtyje²⁰.

Atsakydama į šį „daugiasluoksni“ kreipimąsi SSRS Ministrų Taryba 1950 m. balandžio 6 d. priėmė nutarimą, kuriuo panaikino tremties terminus visiems asmenims, ištremtiems 1944–1949 m. Po dvejų

* SSRS Ministrų Tarybos 1948 m. spalio 4 d. nutarimas ištremti į šiaurinius rajonus OUN dalyvių šeimų narius kaip atsakomoji priemonė, SSRS MVD 1948 m. lapkričio 23 d. įsakymas, *Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*. У трьох томах, Львів, 1998, т. 2, с. 312–313.

metų – 1952 m. kovo 11 d. buvo priimtas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas²¹, kuriuo visiškai atkurtas „teisingumas“: buvusiems pasipriešinimo dalyviams leido susijungti su šeimomis... amžinoje specialiojoje tremtyje! O kad nekiltų pagundos grįžti į namus, jiems, kaip ir prieš dvejus metus jų šeimoms, buvo pritaikytas 1948 m. įsakas, pagal kurį už pabėgimą grėsė 20 metų katorgos.

Susijungus šeimoms, 1953 m. pradžioje tremtyje padaugėjo OUN dalyvių – taip rodė GULAG' o vadovų ataskaitos. Įskaitoje jau buvo 175 063 minėtos kategorijos asmenys. Iš jų – 47 414 vyrų, 83 905 moterys ir 40 247 vaikai iki 16 metų amžiaus²².

Į specialiąją tremtį naujas „kontingentas“ buvo siunčiamas iki 1953 m. pradžios. Jau po J. Stalino mirties išryškėjo, kad totalitarinio režimo priemonės pasikeitė, taip pat ir kovojant su ukrainiečių pasipriešinimo judėjimu Ukrainos SSR vakariniame regione. Tačiau grąžinti žmonių iš tremties valdžia neketino, nors jau 1954 m. nacionalistinio pagrindžio veikla pamažu silpo.

Pasigirstant gana liberalioms mintims, aukščiausieji valstybės valdžios organai ėmė baimintis vadinamojo „atšilimo“. Valstybės vadovai nerimavo dėl galimo reabilitacijos proceso, kuris galėjo nueiti pernelyg toli ir turėti neprognozuojamų padarinių. Tai pripažino ir N. Chruščiovas: „Mes bijojome, kad po atšilimo prasidės potvynis, kurio mes neįstengsime kontroliuoti ir kuriame nuskęsime.“²³

1953–1955 m. priimti nutarimai panaikinti specialiai perkeltųjų teisinio statuso apribojimus negaliojo iš Vakarų Ukrainos ištremtoms šeimoms. Didelė jų dalis išlaisvinta tik po 1955 m. Per trejus metus – iki 1958 m. – remiantis SSRS Ministrų Tarybos

nutarimais ir SSRS Aukščiausiosios Tarybos įsakais dauguma buvusių Vakarų Ukrainos gyventojų buvo išbraukti iš įskaitos ir grįžo į namus, kur jų kaip ir anksčiau nelabai norėjo matyti vietos valdžia. Specialiojoje tremtyje ir toliau liko 38 252 buvę pasipriešinimo dalyviai ir jų šeimų nariai²⁴. Minėti asmenys buvo galutinai išvaduoti tik 1962 m.

Tačiau nei tada, nei vėliau sovietų valdžia neatsiprašė tų moterų ir vaikų, kuriuos ji prievarta ištrėmė iš gimtosios žemės. Niekas ir niekada neatsakė jiems į paprastą klausimą: už ką jie buvo taip griežtai nubausti? Nors ir J. Stalinas, ir jo šalininkai bei sekėjai atsakymą žinojo. Totalitariniam režimui jis buvo paprastas ir net banalus: kad sunaikintų visus galimus opozicinių veiksmų ir net minčių šaltinius.

Iš esmės tai, kas aštuonerius metus vyko Vakarų Ukrainoje, tebuvo kerštas iš baimės. Bijoti iš tiesų buvo ko. Juk Vakarų Ukrainoje nebuvo atvejų, kad bijodami galimo diskriminavimo kas nors iš pasipriešinimo dalyvių artimųjų atsižadėtų savo giminių (Didžiojoje Ukrainoje taip pasitaikydavo vykstant totaliam terorui ketvirtajame dešimtmetyje). Tie žmonės buvo stiprios dvasios, jiems būdingas vidinis pasipriešinimas stalininiam režimui. Didelė neteisybė yra tai, kad politinių represijų aukomis Ukrainoje iki šiol nepripažinti tremtyje gimę vaikai.

Pabaigai būtina paminėti nepaneigiamą faktą, kad trėmimai Vakarų Ukrainoje buvo didelio politinio teroro, kurį vykdė valstybė, sudedamoji dalis. Jie įgijo masinį ir totalų pobūdį. Savo išties tragiškais padariniais jie turi nemažai humanitarinės katastrofos požymių. Juk stalininis režimas sąmoningai ir nuosekliai vykdė prievartą prieš daugybę žmonių, mėgino atimti iš jų moralinius orientyrus ir galiausiai juos tiesiog sunaikinti.

Nuorodos

¹ Э. Энн, *Історія ГУЛАГ'у*, перевод с английского, Киев, 2006, с. 102.

² „Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939–март 1946“, *Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти*, Москва, 2006, с. 201–204.

³ Ibid., с. 203–204.

⁴ *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий*, Курск, 1999, ч. 1, с. 450–451.

⁵ Ukrainos MVD valstybinis archyvas (toliau – MVD VA), f. 15, ap. 1, b. 37, l. 1–2, 18–20.

⁶ Ibid., b. 32, l. 109–111.

⁷ С. Кульчицкий, „Демографические потери Украины в XX ст.“, *Эркало недели*, Но. 39(514), 2–8 октября 2004 г.

⁸ Ukrainos MVD VA, f. 15, ap. 1, b. 32, l. 109–111.

⁹ Ukrainos saugumo tarnybos valstybinis archyvas (toliau – UST VA), f. 13, b. 372, t. 95, l. 386.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ukrainos MVD VA, f. 15, ap. 1, b. 48, l. 76–77.

¹² І. Винниченко, *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, выслання*, Київ, 1994, с. 69.

¹³ Ukrainos MVD VA, f. 15, ap. 1, b. 51, l. 1–5.

¹⁴ UST VA, f. 13, b. 372, t. 95, l. 100.

¹⁵ Cituojama iš: *Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*. У трьох томах, Львів, 1998, т. 2, с. 301–302.

¹⁶ UST VA, f. 13, b. 372, t. 95, l. 386.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 9401, ap. 2, b. 234, l. 343.

¹⁹ UST VA, f. 13, b. 372, t. 95, l. 386.

²⁰ RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 525, l. 5–6.

²¹ *Депортация народов СССР (1930-е–1950-е годы)*, Москва, 1992, ч. 1, с. 74–75.

²² *Депортації...*, с. 346.

²³ Cituojama iš: Э. Энн, op. cit., с. 399.

²⁴ Ukrainos MVD VA, f. 15, ap. 1, b. 121, l. 11, 182, 271.

Lietuvių trėmimas į Krasnojarsko kraštą 1948 m.

1948 m. gegužės 22–23 d. trėmimas, dokumentuose užkoduotas „Pavasario“ („Vesna“) pavadinimu, buvo didžiausias Lietuvos istorijoje. Tremta remiantis SSRS Ministrų Tarybos 1948 m. vasario 21 d. nutarimu Nr. 417-160-vc „Dėl iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos specialiajai tremčiai 12 tūkst. nelegaliai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacionalistų šeimų, taip pat banditų talkininkų buožių su šeimomis“. Esminės iškeldinimo priežastys atskleistos tų pačių metų gegužės 18 d. nutarime: „Darbo žmonės prašo apsaugoti juos nuo buožių nacionalistų gaujų keršto.“¹ Kadangi SSRS vadovybė visada paisė darbo žmonių „norų“ ir „pageidavimų“, tai, aišku, jų prašymu nutarė „artimiausiu metu iškeldinti už respublikos ribų šeimas, kurių nariai yra veikiančiose gaujose, šeimas, kurių nariai nuteisti už dalyvavimą nacionalistiniame pogrindyje ir jo ginkluotose gaujose arba žuvo per ginkluotą susirėmimą, taip pat buožių šeimas, kurios padeda banditams“².

Gegužės mėnesio pradžioje pasirodė SSRS MVD konvojinės kariuomenės viršininko Viktoro Bočkovo pasirašyta instrukcija tremtinių ešelonų konvojų viršininkams, taip pat raštas dėl ešelonų aprūpinimo medicinos personalu. Beje, per 1941 m. trėmimą maitinimo kelionėje išlaidos per dieną vienam žmogui buvo 3 rb, dabar planuota išleisti 5 rb 50 kp.

Pagal Maskvoje nustatytas tremtinių normas numatyta ištremti 12 tūkst. šeimų. Buvo

sudaromi du tremiamųjų sąrašai: pagrindinis ir atsarginis. Planuota iškeldinamuosius iš Lietuvos SSR išsiųsti į specialiąją tremtį Krasnojarsko krašte ir Jakutijos ASSR (po 6 tūkst. šeimų), įdarbinti juos SSRS miško pramonės ministerijos miško paruošų įmonėse. Specialiojo kontingento iš Lietuvos SSR ešelonų formavimo ir paskyrimo plane pirmuoju numeriu pažymėta Abakano–Krasnojarsko geležinkelio paskyrimo stotis. Iš 30-ties punktų Krasnojarskas minimas 20 kartų. Tai reiškia, jog 20 ešelonų planuota išsiųsti į 8 Krasnojarsko krašto paskyrimo stotis: Abakaną, Jenisejų, Kamarčiagą, Kanską, Kopjovą, Maganską, Rešotus, Tinskąją. Net 7 iš jų – į Jenisejaus stotį³.

Iškeldinta 11 345 šeimos, kurias sudarė 39 766 žmonės⁴ (kitais duomenimis – 40 002 žmonės)⁵. Į tremiamųjų sąrašus daugiausia pateko dar nesužlugdyti geriausi ūkininkai („buožės“, 8385 šeimos). Daugiausia žmonių ištremta iš Panevėžio (2019), Kretingos (1850), Kauno (1807) apskričių. Kauno apskritis pirmavo ir pagal „buožių“ šeimų skaičių – jų suskaičiuota 488⁶. Taip buvo rengiamasi būsimai Lietuvos kaimo kolektyvizacijai.

Po 1948 m. trėmimų Krasnojarsko krašte apgyvendinta 23 734 žmonės⁷ (kitais duomenimis – 23 467 žmonės)⁸. Pagal tautybę dauguma ištremtųjų buvo lietuviai, daugiausia iš Vidurio Lietuvos. Krasnojarske juos paskirstė pietuose į Sajanus, Minusinską, Chakasiją, šiaurėje – į Igarką.

Lentelė. SSRS MVD tremtinių iš Lietuvos paskirstymo miško pramonės įmonėse planas

Miško pramonės įmonės pavadinimas, vietovė	Tremtinių atvykimo gel. st.	Tremiamų šeimų skaičius
Trestas Chakasles		
Jermakovo miško pramonės ūkis (toliau – MPŪ), Jermakų k.	Abakano st.	200
Ijuso MPŪ, Čebakių k.	Kopjovo st.	200
Matūro MPŪ, Matūro k.	Abakano st.	200
Taštupo MPŪ, Arbatų k.	Abakano st.	200
Trestas Kraschimles		
Zavodovkos miško chemijos ūkis	Tinskajos st.	300
Lebiažės miško chemijos ūkis	Tinskajos st.	300
Kliučių miško chemijos ūkis	Rešotų st.	300
Ilanskio miško chemijos ūkis	Kansko st.	300
Trestas Krasles		
Partizanskojės MPŪ, Minos k.	Kamarčiagos st.	300
Vilistajos mechanizuotas miško pramonės ūkis (toliau – MMPŪ)	Kamarčiagos st.	200
Badžejaus MMPŪ, Bolšoj Unguto k.	Kamarčiagos st.	300
Bolšoj Unguto MMPŪ	Kamarčiagos st.	300
Kolbos MPŪ	Kamarčiagos st.	200
Manos plukdyto kontora	Kamarčiagos st.	200
Tiuchteto MPŪ	Magansko st.	200
Beretės MPŪ	Magansko st.	300
Daursojės MPŪ	Jenisejaus st.	400
Trestas Krasdrev		
Igarkos miško kombinatas – Igarka	Jenisejaus st.	800
Maklakovo miško gamykla, Maklakovo k.	Jenisejaus st.	400
Kežmos MPŪ, Prostychino k.	Jenisejaus st.	400
Bogučianų MPŪ, Bogučianai	Jenisejaus st.	400
Kazačinskojės MPŪ, Kazačinskojės k.	Jenisejaus st.	400
Turuchansko MPŪ, Jarcevo k.	Jenisejaus st.	400
Šitkino MPŪ	Kansko st.	400
Čiūnos mechanizacijos bazė	Kansko st.	400

Lentelė sudaryta remiantis SSRS MVD tremtinių iš Lietuvos paskirstymo miško pramonės įmonėse 1948 m. gegužės 24 d. planu, *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1994, p. 194–197.

Maskvai kiekvienas trėmimas teikė galimybę pasimokyti iš savo klaidų ir geriau pasirengti kitiems trėmimams. RSFSR Baudžiamajame kodekse atsirado naujų straipsnių, pritaikytų ištremtiesiems: nuo 1948 m. už pabėgimą pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 82 straipsnį buvo baudžiama 20 metų katorgos⁹ (šis straipsnis nebegaliojo tik nuo 1954 m.). Tremtinių įkurdinimo vietose buvo įsteigtos MVD specialios komendantūros, kurioms pavesta administracinė specialiųjų tremtinių priežiūra, kova su pabėgimais ir kriminaliniais nusikaltimais; Jakutijos ASSR Ministrų Taryba ir Krasnojarsko krašto vykdomasis komitetas buvo įpareigoti padėti SSRS vidaus reikalų ministerijai ir SSRS miško pramonės ministerijai įkurdinti specialiuosius tremtinius ir sutvarkyti jų ūkį bei buitį – anksčiau tuo nesirūpinta. Buvo parengtas tremtinių gabenimo vandens transportu (Angaros, Jenisejaus, Lenos upėmis, Baikalo ežeru) planas: apskaičiuota, kiek parų truks kelionė, kelionės nuotolis.

Po trėmimo LKP(b) CK biuro priimta-me nutarime (pasirašė Antanas Sniečkus) pažymėta, jog operacija buvo puikiai atlikta, o svarbiausia – tuo Lietuvos respublikai suteikta didelė pagalba: „Pagerėjo politinė padėtis, ypač kaime.“¹⁰

GYVENIMAS SIBIRE

Tremtinių likimas visiškai priklausė nuo įvairaus rango sovietinių pareigūnų. Didesnėse gyvenvietėse buvo įsteigtos specialios komendantūros, turėjusios didelį komendantų ir kitų darbuotojų aparatą. Komendantai turėjo NKVD karininkų laipsnius, jų pavaduotojai dažniausiai buvo paleisti į atsargą NKVD seržantai ir viršilos. Svarbiausias komendantūrų uždavinys buvo sekti, kad tremtiniai nepabėgtų iš darbo vietos ar nepersikeltų gyventi kitur. Teigiama, jog komendantai

ir naujai priimti darbuotojai prieš pradėdami dirbti turėjo dalyvauti trumpalaikiuose seminaruose, kuriuose buvo supažindinti su SSRS MVD įsakymais specialiųjų tremčių ir specialiųjų tremtinių klausimais bei jų teisėmis. Realiai tremtiniais buvo garantuota tik viena teisė – „teisė į darbą“. Į sunkiausius fizinius darbus buvo siunčiamos ir moterys, seni bei ligoti žmonės, net 8–10 metų vaikai. Buvusi tremtinė T. Žaliauskaitė-Povilaikienė prisimena, kad į darbą tekdavo keliauti po 8–9 kilometrus, už vėlavimą 25 proc. sumažindavo uždarbį trims mėnesiams. Dirbo po 10 valandų, per savaitę turėjo vieną laisvą dieną. Atlyginimas – 25–50 rb, o sviesto kilogramas kainavo 75 rb¹¹.

Tremtiniai turėjo laikytis taisyklių: kiekvieną mėnesį iki 10 dienos privalėjo registruotis komendantūroje; be leidimo negalėjo išvykti pas rajono gydytoją, į paštą pasiimti gautos korespondencijos ar siuntinio; negalima buvo rašyti skundų aukštesnėms instancijoms, švęsti religinių švenčių; draudžiama būti išrinktam į vadovaujančias pareigas, savavališkai pasitraukti iš darbo, neįvykdžius nustatytos normos, ir pan.

Gyvenvietės dažniausiai būdavo įkuriamos ant upės kranto, nes kitokio vandens šaltinio nebuvo – šulinius pradėta kasti po poros metų. Taip atsirado ir Bolšoj Ungutas (Manos rajone) prie Ungutkos upelio bei daugelis kitų gyvenviečių. Pirmieji gyventojai – Pavolgio vokiečiai, ukrainiečiai, suomių, graikai, kalmukai, lenkai. Visi jie irgi buvo tremtiniai. Vietos gyventojai – dar revoliucijos metu ištremti rusai. Gyvenimo sąlygos priklausė nuo aplinkos ir ten gyvenančių žmonių.

1948 m. į Koliučį (Krasnojarsko kr.), į gūdžią taigą atvežti žmonės eglišakių palapinėse gyveno iki pat šalčių, kol pastatė namus viršininkams, komendantūrai, kitus pastatus ir tik tada – baraką sau¹². 1949 m. Zajimkoje (Krasnojarsko kr.) tremtiniai buvo apgyven-

dinti didelėje kiaulidėje. Buitis bei darbo sąlygos buvo labai primityvios. Įrankius vyrai gaminosi kaip kas išmanė. Statė barakus, kurie labiau panašėjo į Lietuvoje statomus tvartus gyvuliams laikyti negu į gyvenamąjį namą. Net sovietinių saugumiečių dokumentuose teigiama, kad „tremtiniai Krasnojarsko krašte, perduoti Igarkos miško kombinatui, apgyvendinti netinkamose patalpose – stogai kiauri, langai be stiklų, baldų ir patalynės nėra. Miega ant žemės. Buvo susirgimų vidurių šiltine ir dizenterija, kurie baigėsi mirtimi. Dėl prastų gyvenimo ir buities sąlygų lietuvių pabėgimų daugėja“¹³.

Pirmieji metai Sibire buvo sunkiausi. Vėliau lietuviai atsigavo ir tose gyvenvietėse, kur pasitaikydavo žmoniškesnės prižiūrėtojai, derlingoje Sibiro žemėje pradėjo auginti bulves, daržoves, galėjo užsidirbti, o jau trečiaisiais tremties metais gyveno ne prasčiau už vietos gyventojus¹⁴. T. Vyšniauskaitė-Snabaitienė, ištremta į Bolšoj Ungutą, prisimena, kad norėdama papildomai užsidirbti išmoko piešti vandeniniais dažais ant medžiagos: „Piešdavome gėles, kurios labai patikdavo rusėms.“¹⁵ Piešinius mainydavo į maistą.

Nelengva buvo ir vaikams. Jie irgi turėjo dirbti arba prižiūrėti mažesnius savo brolius ar seseris. Tremtyje likusiems vaikams grėsė nutautimas. Gyvendami rusiškoje aplinkoje, mokydamiesi rusiškose mokyklose, bendraudami su vietinių rusų vaikais, jie turėjo mažai progų kalbėti lietuviškai. Sibire lietuviai nepalankiausiomis sąlygomis stengėsi išlaikyti lietuviybę. Barakuose buvo steigiamos slaptos mokyklos, kuriose tremtiniai mokytojai ar tėvai mokydavo vaikus ne tik lietuviškai skaityti ir rašyti, bet ir istorijos bei kitų dalykų pagrindų.

Sulaukę 16 metų vaikai jau turėjo asmenines įskaitas bylas. Taigi vaikų ir suaugusiųjų padėtis buvo vienoda. Tremtyje gimę vaikai irgi buvo laikomi tremtiniais, nes tautybė buvo nustatoma pagal tėvo tautybę. Padėtis

pasikeitė tik 1949 m.: „Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministras S. Kruglovas ir generalinis prokuroras Safonovas nustatė tremtinių vaikų (nuo 16 metų) įrašymo bendron tremtinių įskaiton (t. y. amžinai tremčiai) tvarką. Mišrioje tremtinių ir netremtinių šeimose gimę ir sulaukę 16 metų amžiaus vaikai gavo teisę pasirinkti tėvo arba motinos tautybę. Vaikai, pasirinkdavę tėvo tremtinio ar motinos tremtinės tautybę, buvo įrašomi į tremtinių įskaitą.“¹⁶

Tautines, religines šventes lietuviai švėsdavo tarp savųjų, kad nežinotų rusai, nes už tai buvo baudžiami. T. Žaliauskaitė-Povilaikienė prisimena, kad viena šeima Bolšoj Ungute turėjo išsaugojusi tautinę Lietuvos vėliavą, kurią per šventes miške iškeldavo¹⁷. Tai padėjo išverti tremties sunkumus, nepalūžti sunkią valandą. Tremtyje buvo kuriamos dainos. Ne visi tremtinių prižiūrėtojai jas toleravo – daina buvo laikoma pasipriešinimo forma. Dažniausiai komendantai drausdavo švęsti tautines šventes. Buvusi tremtinė M. Piliūtė prisimena: „Naktimis mane iškviisdavo KGB viršininkas – tardyti. Klausinėjo apie gegužines pamaldas, ką reiškia šitie kasdieniai tremtinių susirinkimai, liepė versti iš lietuvių kalbos į rusų kalbą maldaknygę, man „aiškino“ apie *богомать* ir t. t.“¹⁸ Rusai norėjo lietuvius paversti sekliais, šnipais, kad šie kas mėnesį pranešintų apie savo tautiečių nuotaikas, ką jie kalba apie valdžią; už tai žadėjo mokėti pinigų¹⁹.

1952 m. pavasarį gautas įsakymas panaikinti kai kurias gyvenvietes, nes aplinkui dideliame plote neliko tinkamo miško. Tremtiniai turėjo ardyti savo pačių statytus barakus ir persikelti į naują gyvenvietę (t. y. į būsimos gyvenvietės vietą) ir viską pradėti nuo pradžių.

Be jau minėto fizinio krūvio, tremtiniais sunkiausia buvo išverti moralinį pažeminimą. Tokių atvejų pasitaikė nemažai: nuo 1953 m. į įvairias gyvenvietes atplukdė iš

Krasnojarsko kriminalinius nusikaltėlius pataisos darbams. Taip tremtiniai atsidūrė tarp žmonių, kurie kalėjimą laikė savo gimtaisiais namais.

Sunkiausia buvo grįžusiems į Lietuvą. Čia jie turėjo susitaikyti su „tėvynės prieš“ etikete ir gyvenimą pradėti iš naujo. Buvę tremtiniai ir šiandien bijo prisiminti praei-

tį. Jiems per sunku, per skaudu. Kiti Sibiru didžiuojasi. „Sibiras – mūsų tautos tragedija. Ir garbė. Nes mes visi – ešelonų vaikai, Sibiro vergijos broliai ir sesės, išlikome žmonėmis. Mes buvome TEN, kur visi geriausieji.“²⁰ Tik maža dalis grįžo į Lietuvą ir ryžosi atvirai papasakoti, ką jiems teko patirti ir kaip pavyko įveikti visus sunkumus.

Nuorodos

¹ LSSR MT ir LKP(b) CK 1948 m. gegužės 18 d. nutarimas „Dėl priemonių ryšium su banditų ir banditų pagalbininkų buožių šeimų iškeldinimu“, *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1994, p. 172.

² Ibid.

³ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno ir SSRS MVD konvojinės kariuomenės valdybos viršininko V. Bočkovo 1948 m. gegužės 19 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui apie tremtinių gabenimo geležinkelių plano rengimą, *ibid.*, p. 180–191.

⁴ SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojo S. Ogoļcovo ir LSSR valstybės saugumo ministro D. Jefimovo 1948 m. gegužės 28 d. pranešimas SSRS valstybės saugumo ministrui V. Abakumovui apie Lietuvos gyventojų trėmimą, *ibid.*, p. 208.

⁵ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 16.

⁶ SSRS MGB 2-osios vyriausiosios valdybos viršininko pavaduotojo J. Jedunovo 1948 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie 1948 m. gegužės mėn. įvykdytos trėmimo operacijos „Vesna“ rezultatus, *Lietuvos kovų ir kančių istorija*, p. 297–298.

⁷ SSRS MVD Specialiųjų tremčių skyriaus viršininko V. Šijano 1948 m. birželio 16 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui ir jo pavaduotojui V. Riasnojui apie tremtinių atgabenimą į tremties vietas, *ibid.*, p. 247.

⁸ B. Земсков, *Спецпоселенцы в СССР 1930–1960*, Москва, 2003, c. 155.

⁹ SSRS MT 1948 m. vasario 21 d. nutarimas „Dėl iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos specialiajai tremčiai 12 tūkst. nelegaliai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacionalistų šeimų, taip pat banditų talkininkų buožių su šeimomis“, *Lietuvos kovų ir kančių istorija*, p. 156.

¹⁰ LKP(b) CK biuro 1948 m. gegužės 25 d. nutarimas dėl 12 tūkst. šeimų ištremimo, *ibid.*, p. 204.

¹¹ VK – 410, T. Žaliauskaitė-Povilaikienė, LGGRTC Tremties ir kalinimo vietų programos medžiaga.

¹² *Tremties ir kalinimo vietos: Enciklopedinis žinynas*, parengė A. Juodvalkytė-Suščenkienė, Vilnius, 1995, p. 15.

¹³ Cituojama iš: *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 309.

¹⁴ M. Gaučienė, „Krasnojarsko miškuose ir kolchozuose“, *Lietuviai Sibire*, Chicago, 1981, p. 72.

¹⁵ VK – 100, T. Vyšniauskaitė-Snabaitienė, LGGRTC Tremties ir kalinimo vietų programos medžiaga.

¹⁶ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, Vilnius, 1996, p. 385.

¹⁷ VK – 410, T. Žaliauskaitė-Povilaikienė, LGGRTC Tremties ir kalinimo vietų programos medžiaga.

¹⁸ PK – 468, M. Piliūtė-Kelevišienė, *ibid.*

¹⁹ KE – 109, A. Balčiūnaitė, *ibid.*

²⁰ A. Garmutė, „Ešeloni“, *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius, 1989, p. 92.

Komunistų partijos vaidmuo vykdanč masinius trėmimus Estijoje

Iš visų pokario trėmimų didžiausią žalą Estijai padarė 1949 m. kovo mėn. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje įvykdyta operacija „Priboj“, kuriai vadovavo Valstybės saugumo ministerija (MGB). Per šią operaciją vien iš Estijos ištremta daugiau kaip 20 tūkst. žmonių. Iki to laiko Sovietų Sąjungos vadovybė jau buvo suformavusi 30 metų trėmimų praktika ir nepriekaištinga metodika pagrįstą „trėmimų politiką“¹. Sprendimai dėl trėmimų, įskaitant net ir mažiausio masto operacijas, buvo priimami aukščiausiuose SSRS vadovybės sluoksniuose ne vėliau kaip nuo praėjusio amžiaus ketvirtąjo dešimtmečio vidurio; tam tikrų išimčių būta karo metais, kai teisė daryti tokius sprendimus kartais būdavo atiduodama karinei vadovybei. Pirmoji masinio trėmimo operacija aneksuotoje Estijoje įvykdyta 1941 m. birželio mėn., todėl, Raudonajai armijai 1944-aisiais vėl okupavus šalį, Estijos žmonės laukė naujos trėmimo į Sibirą bangos. Ir nors 1945 m. per Estiją nusirito masinių suėmimų banga, o vėlesniais metais čia buvo suiminėjami ir pasipriešinimo judėjimo dalyvių šeimų nariai, iš pradžių masinė operacija prieš šeimas nebuvo vykdoma.

ČEKISTŲ IR ESTIJOS SSR PARTIJOS APARATO RYŠIAI

Stalininis pokario laikotarpis – tai smurtinis sovietizacijos etapas, kai svarbiausią vaidme-

nį atliko represiniai organai. Pokario metais tarp čekistų, kaip vykdančiosios institucijos, ir vietinių partijos vadovų, kaip Maskvos administracijos atstovų, susiformavo tam tikri ryšiai. Šie ryšiai turėjo funkcionuoti pagal Kremliaus nustatytas taisykles. Nors pagal partijos įstatus jos organai neturėjo teisės kontroliuoti ministerijų bei jų administracijų darbo, Estijos komunistų (bolševikų) partijos Centro komitetas (EKP CK) buvo atskaitingas Josifui Stalinui už sovietizacijos pažangą Estijoje. Ryšį tarp EKP ir valstybės saugumo užtikrino tai, kad Estijos SSR valstybės saugumo ministras Boris Kummas dar buvo ir aukščiausio vietinio partijos organo, EKP CK biuro, sudaryto pagal Politinio biuro modelį, narys. Tai, kad valstybės saugumo ministras B. Kummas buvo EKP CK pirmojo sekretoriaus Nikolaus Karotammo bendražygis ir patikėtinis, buvo dar vienas svarbus veiksnys, ir Maskva taip pat tai pastebėjo. Partijos sekretorius N. Karotammas su J. Stalinu paprastai susisiekdavo per Georgijų Malenkovą, o ministras B. Kummas tokią priėjimą turėjo per Viktorą Abakumovą. Vis dėlto pagal nusistovėjusią praktiką Kremlius labiau pasitikėjo savais emisariais, kurie oficialiaiėjo minėtų asmenų pavaduotojų pareigas. Estijoje (kaip ir Lietuvoje bei Latvijoje) buvo sukurti Sovietų Sąjungos respublikų kontrolės mechanizmai².

PARTIJOS PAREIGŪNŲ VAIDMUO PLANUOJANT 1949 M. TRĖMIMĄ

Deja, šiuo metu sunku tiksliai pasakyti, kas inicijavo 1949 m. trėmimą. Aišku, kad iniciatorių reikėtų ieškoti tarp čekistų arba partijos pareigūnų, bet tai yra pernelyg plati tikslinė grupė. Iki to laiko trėmimai čekistams jau buvo tapę įprastu „priešų“ naikinimo būdu. Be to, Lubiankos ir Kremliaus susirašinėjimas šiuo klausimu nėra prieinamas istorikams, kad šie galėtų jį tirti. Pateiksiu keletą partijos aparato susirašinėjimo pavyzdžių šio pranešimo tema. 1948 m. pradžioje tikrintojai partijos vadovams Maskvoje pranešė, kad steigti kolūkius „Sovietų Sąjungos Pabaltijo respublikose trukdo buržuaziniai nacionalistai ir jų ginkluotos gaujos“, jų priešiški veiksmai ir apskritai „ūkių sistema“³. 1948 m. spalio mėn. partijos vadovas N. Karotammas pavedė ESSR Ministrų Tarybos pirmininkui Arnoldui Veimeriui parengti pasiūlymus, kaip sunaikinti antikolūkinį elementą – buožes. Netrukus buvo pateiktas pasiūlymas išstremti buožes iš gimtųjų rajonų į Estijos SSR naftingųjų skalūnų ir miškininkystės pramonės rajonus. Tačiau Kremlius šiam planui nepritarė. Atrodo, kad šis pasiūlymas buvo pateiktas pirmiausia atsižvelgiant į darbo jėgos poreikį⁴.

1949 m. sausio mėn. N. Karotammas Maskvoje susitiko su Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto (SSKP CK) nariais aptarti kolūkių kūrimo padėtį. Tai buvo neįprastas vizitas, kurio kulminaciniu tašku turėjo būti priėmimas pas patį J. Staliną. Neabejotinai galima teigti, kad iki to laiko Kremlius jau buvo nusprendęs sustiprinti sovietizaciją, nors, kaip rodo ankstesnė praktika, buvo pageidaujama oficialios vietinės iniciatyvos.

N. Karotammas pripažino, kad aptarus „buožių elemento“ klausimą SSKP CK jis pasiūlė „išvaryti buožes“, t. y. išstremti kolekty-

vizacijai besipriešinančius ūkininkus iš Estijos SSR į Sovietų Sąjungą. Sausio 15 d. Maskvoje jis parašė pareiškimą SSKP CK, kuriame, be kita ko, pasiūlė išstremti iš Estijos SSR buožes, jų šeimas ir kai kuriuos „sovietų valdžiai priešiškus elementus“ (iš viso 18–20 tūkst. žmonių), o jų turtą perduoti kolūkiams. N. Karotammas taip pat pasiūlė, kad šiam reikalui spręsti respublikoje turėtų būti sudaryta *petiorka* (penketas), susidedanti iš Estijos SSR Ministrų Tarybos pirmininko, SSKP CK sekretoriaus, valstybės saugumo ministro, vidaus reikalų ministro ir valstybės prokuroro (kaip dabar žinome, šis pasiūlymas nesulaukė pritarimo). Sausio 17 d. buvo parengtas to paties turinio laiškas J. Stalinui, kuriame kalbama apie „buožių elemento, kaip klasės, likvidavimą Estijos SSR“ ir būtinybę Estijos, Latvijos ir Lietuvos sovietinėse respublikose šį „reikalą“ atlikti tuo pačiu metu⁵. Akivaizdu, kad pastarasis pasiūlymas buvo suderintas su Lietuvos ir Latvijos komunistų partijos vadovais, kurie tuo metu taip pat buvo Maskvoje.

Latvijos, Estijos ir Lietuvos komunistų partijos vadovai 1949 m. sausio 18 d. 22 val. 5 min. įžengė į J. Stalino kabinetą. Susitikime dalyvavo ir kiti SSRS vadovybės nariai. Partijos vadovai pateikė svarbesnius klausimus. Iš N. Karotammo įrašyto pokalbio žinoma, kad trėmimai buvo aptarti su visais partijos vadovais, nes J. Stalinas pasiteiravo, ar jie iš tikrųjų palaiko trėmimus. Pabaigoje J. Stalinas pareiškė: „...mes jų atsikratysime, bet tai turi būti atlikta greitai, kad kaimai nebūtų pernelyg ilgai išsigandę.“ Be to, J. Stalinas palankiai žiūrėjo į tai, kad išstremtųjų nuosavybė būtų perduota kolūkiams; šią idėją jis suformulavo taip: „Į šį reikalą prieš buožes būtina įtraukti ir ūkininkus!“ Buvo aptarta daugiau klausimų, ir galiausiai J. Stalinas Lavrentijui Berijai pavedė užduotį kartu su SSRS MGB ir MVD išspręsti su „buožių elemento išvymu“ susijusius klausimus⁶.

Sausio pabaigoje Estijos SSR MGB ministras B. Kummas buvo pakviestas „ant kilimo“ pas savo viršininką Maskvoje V. Abakumovą. Jis pateikė ataskaitą „apie kolektyvizacijos pažangą Estijos SSR ir kovos su buožėmis, buržuaziniais nacionalistais ir banditais kaimuose priemonės“. Neabejotinai po šio susitikimo, kuriame buvo pabrėžtos sąsajos tarp buožių ir pasipriešinimo judėjimo, prasidėjo trėmimai.

Kaip žinome, vykdyti trėmimus Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje vienu metu buvo nuspręsta remiantis SSRS Ministrų Tarybos 1949 m. sausio 29 d. nutarimu, pagal kurį valstybės saugumo ministras V. Abakumovas buvo paskirtas trėmimų vykdytoju. Nėra žinoma, ar nutarimą dėl trėmimų taip pat parengė SSKP CK pagal vadinamąją „partijos liniją“ ir kokias užduotis SSKP vadovybė pavedė partijos organams.

PARTIJOS PAREIGŪNŲ DALYVAVIMAS TRĖMIMUOSE

Iš išsaugotos fragmentiškos medžiagos galime spręsti, kad, grįžęs į Taliną, N. Karotammas neskubėjo EKP CK supažindinti su nutarimu dėl trėmimų. Kita vertus, jis ir neturėjo Maskvos leidimo tai daryti. Kartu su Ministrų Tarybos pirmininku A. Veimeriu į Maskvą L. Berijai buvo nusiųsta šifruota informacija apie trėmimo mastą – 7500 šeimų ir apie 22 500 asmenų. Atitinkami asmenys Maskvoje jau žinojo šią informaciją iš MGB. N. Karotammas ir A. Veimeris šią informaciją galėjo gauti tik iš Estijos SSR MGB, nes tik MGB turėjo duomenis apie likusių kategorijų „antisovietinių elementų“ šeimas (jos sudarė apie 60 proc. visų tremtinių), kurios turėjo būti ištremtos kartu su buožėmis. Kartu buvo parengtas Estijos SSR Ministrų Tarybos kovo 14 d. potvarkis „dėl buožių trėmimo“. Kovo mėnesį N. Karotammas sukviėtė svarbiausius

Estijos SSR partijos ir valstybės pareigūnus trumpam pasitarti į Centro komitetą; ten jiems buvo pranešta apie „buožių trėmimą“ ir išdėstytos šią priemonę pateisinančios aplinkybės. Pareigūnai buvo informuoti, kad jie privalės vykti į apskritis ir ten turės užtikrinti operacijos vykdymą. Nors MGB ir buvo nurodžiusi, kad vietiniai partijos aktyvistai padėtų suimti tremiamus asmenis, partijos apskričių komitetų sekretoriai apie šią operaciją sužinojo tik prieš jai prasidedant. Vietiniams partijos aktyvistams buvo nurodyta susirinkti melaginga dingstimi, ir jiems buvo duoti su operacijos vykdymu susiję nurodymai. Į šią operaciją MGB iš viso planavo įtraukti 9375 sovietų ir partijos aktyvistais bei „patikrintais patikimais kolūkiečiais“ laikomus asmenis. N. Karotammui taip pat buvo apie tai pranešta. Partijos aktyvistai turėjo dalyvauti grupėse, kurios surinkdavo tremtinius, dažniausiai kaip vedliai, vertėjai arba konfiskuotos nuosavybės surašinėtojai. Po operacijos MGB informavo N. Karotammą apie trėmimo rezultatus ir operacijos metu įvykusius incidentus. EKP CK vadovybė aptarė trėmimo operacijos vykdymą ir patvirtino, kad MGB veiksmai vykdant operaciją buvo sėkmingi.

SANTRAUKA, IŠVADOS: KAS ATSAKINGAS?

Remiantis Estijos SSR pavyzdžiu apibendrinant galima teigti, jog Krekliui buvo labai svarbu parodyti, kad trėmimų iniciatoriai buvo Sovietų Sąjungos respublikų vadovybės. 1949 m. sausio mėn. Lietuvos, Latvijos ir Estijos komunistų (bolševikų) partijos vadovai buvo pakviesti į Maskvą priimti sprendimą dėl trėmimo iš esmės. Čia J. Stalinas išgirdo pasiūlymų ištremti buožes. Savo raštuose ir oficialiuose pareiškimuose N. Karotammas visišką atsakomybę prisi-

ma tik už tai, kad inicijavo buožių trėmimą. Iniciatyva ir numatyti skaičiai dėl platesnio kontingento, vadinamųjų „nacionalistų“, trėmimo Maskvą pasiekė per MGB. Apie artėjantį trėmimą žinojo tik pati aukščiausia partijos ir partijos aparato Estijoje valdžia. Jų atstovai buvo nusiųsti į vietas prižiūrėti, kaip vykdomas trėmimas. Partijos apskričių apa-

rato darbuotojai į operaciją daugeliu atvejų buvo įtraukti nurodant melagingas dingstis; jie būdavo įtraukiami į trėmimų grupes padėjų funkcijoms atlikti. Kiekvieno partijos aktyvisto atsakomybė gali būti įvertinta tik atsižvelgiant į jo konkrečius veiksmus. Tai labai sudėtinga padaryti dėl daugybės išlikusios medžiagos spragų.

Nuorodos

¹ Сталинские депортации 1928–1953, сост. Н. Поболь, П. Полян, Москва, 2005, с. 10.

² T. Tannberg, „Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollmehhanismid Eesti NSV sōjajārgsetel aastatel. Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajārjed Nōukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis“ [Maskvos institucijų ir nomenklatūros kontrolės mechanizmai Estijoje pokario metais. Estijos SSR 1940–1953 m. Sovietizacijos mechanizmai ir padariniai Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos plėtros kontekste], sud.

T. Tannberg, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised* (Estijos istorijos archyvų leidiniai), 15(22), Tartu, 2007, p. 225–272.

³ G. Borkovas A. Ždanovui, 1948 m., Rusijos valstybinis socialinės-politinės istorijos archyvas (RGASPI), f. 17, ap. 88, b. 899, l. 118–120.

⁴ N. Karotammo kalba EKP CK VIII plenumė 1950 m. kovo 24 d., Estijos valstybinio archyvo filialas, 1-4-890.300.

⁵ Ibid., 1-14-66.1-14.

⁶ N. Karotammo įrašytas pokalbis su J. Stalinu, 1949 m. sausio 18 d., ibid., 9607-1-302.

Iš kur mes apie tai žinojome? Lietuvių pasipriešinimas ir sovietinis teroras šeštojo–septintojo dešimtmečių literatūroje

Mano pranešimas nėra istorinis, archyvinis ir netgi ne sociologinis tyrimas. Tai tik noras pasidalyti mintimis apie mūsų istorinę praeitį, tautos atmintį, šiandieną, o daugiausia apie rytdieną, apie mūsų šalių ir mūsų tautų santykių perspektyvas.

Iš kur mes apie tai sužinojome, kas mes? Mes esame tie, kuriuos priimta vadinti Rusijos disidentais. Mes – tai praėjusio amžiaus septintojo–devintojo dešimtmečių rusų inteligentija. Mes rusai, kaip tauta arba kaip atskiras socialinis geografinis darinys. Ši konferencija skirta trėmimo operacijos „Priboj“ 60-mečiui. Tai didžiausia masinio trėmimo operacija Lietuvoje. Tačiau Rusijos sąmonėje nėra refleksijų dėl šios operacijos Baltijos šalyse. Kalbant apie lietuvių tremties regionus ir apie skurdžius įspūdžius, susijusius su lietuvių trėmimais į Rusijos gilumą, reikia pasakyti, jog vargu ar dauguma rusų atskiria 1940 m. ištremtus lietuvius nuo iškarninių trėmimų aukų. Dar daugiau, masių sąmonėje, jeigu ji egzistuoja ir iš viso fiksuoja tokius įvykius, trėmimai susipynę su kitomis represijos formomis – suėmimais, teismais, sovietizacija, kolūkiais, masiniu partizanų pasipriešinimo nuslopinimu. Būtent partizaninis lietuvių pasipriešinimas daugiausia stebino vaizduotę žmonių, kurie jau atrato

nuo panašaus ginkluotojo pasipriešinimo formų. Kaip tik iš gandų apie partizaninį karą ir susidarė įspūdis apie Lietuvą ir vadina-muosius Lietuvos „miško brolius“, apie MGB ir KGB veiklą čia. Ir nesvarbu, ar tikėjo žmo-nės oficialia propaganda, kuri visus „miško brolius“ vadino banditais ir nacių pakalikais, ar visus laikė idėjiniais kovotojais dėl laisvės ir savo tautos nepriklausomybės. Ir vieni, ir kiti buvo linkę netgi padidinti to pasipriešinimo mastus. Tuo buvo nusižengta istorijai, tačiau tai reiškini tik paryškino. Todėl istorikai gali ginčytis, ar 1940–1951 m. trėmimai buvo dalis to pasipriešinimo slopinimo operacijų, ar tai buvo daugiatikslė operacija, nukreipta daugeliu krypčių, apie ką dažnai kalba ir dabartinis Kremlius. Nepaisant viso to, ma-sinėje rusų sąmonėje iki visiškai nesenų laikų atsakymas buvo vienodas: trėmimai – tai Maskvos kerštas už lietuvių iššūkį, mestą galingai valstybei.

Kokiais būdais Rusijoje buvo formuoja-mas Lietuvos, kaip partizanų respublikos, kuri patyrė ypač žiaurias represijas, įvaizdis? Oficiali Rusijos žiniasklaida apie Lietuvą labai mažai ir nenoriai rašė. Netgi vadina-mųjų banditų, nacionalistų atskleidimas arba fašistų pakalikų, jų palikuonių atskleidimas buvo nušviečiamas labai silpnai ir niekuomet

nebuvo visos Sovietų Sąjungos propagandinės kampanijos dalimi. Tuo labiau apie represijas sovietų propaganda buvo linkusi nutylėti ir daugiausia kalbėjo apie Lietuvos SSR, lietuvių tautos kultūros suklestėjimą sąjunginėje valstybėje, geriausiu atveju – apie lietuvių krepšininkų laimėjimus. Taigi iš kur mes tai sužinojome? Pirmiausia reikėtų ištirti kitus informacijos kanalus. Vienas jų – tiesioginiai ryšiai su vietos gyventojais nuo Komijos Respublikos iki Laptevų jūros. Vietos gyventojai gana geranoriškai sutiko atsiųstus lietuvius, tačiau jų atsiuntimo priežastimis nesidomėjo. Lietuviai, arba pabaltijiečiai, kaip juos vadino, buvo ne pirmieji ištremtieji į tuos kraštus, be to, per didelis smalsumas nebuvo būdingas Rusijos kaimui. Valstiečiai manė, kad valdžia visuomet teisi; atvežė, vadinasi, taip reikėjo, ne jie pirmi, ne jie paskutiniai. Aišku, gaila moterų, vaikų, bet valdžia geriau žino, ką daro. Nemažą vaidmenį atliko ir kalbos barjeras. Be to, žmonės buvo labai išsibarsę, gyveno pusiau tremtyje, pusiau lageryje, griežtai prižiūrimi, nebuvo daug galimybių bendrauti. Tie kaimai iki šiol prisimena lietuvius – galiu tai paliudyti asmeniškai, – tačiau jų atsiminimų visiškai neįtraukė į savo visos Rusijos istorijos suvokimą. Tarp ištremtųjų buvo mokytojų, agronomų, išsilavinusių žmonių, bet jie mažai bendravo su vietos gyventojais. Taigi pirmas mūsų žinių šaltinis yra vietos gyventojų ryšiai su ištremtaisiais. Svarbesnis yra antras šaltinis – lagerio vidaus komunikacija. Iš atsiminimų galima spręsti, kad lietuviai atliko didelį vaidmenį visuose lageriuose: nuo medicinos darbuotojų iki pogrindžio. Labai gerai žinomas buvusių Lietuvos partizanų ir kitų kovotojų indėlis į Vorkutos ir kitų lagerių sukilimus. Būtent lietuviai organizavo tuos sukilimus. Ir kai šimtai tūkstančių ištremtų politinių kalinių šeštojo dešimtmečio viduryje išsivažinėjo po įvairius Sovietų Sąjungos miestus ir regionus,

jie turėjo ką papasakoti apie savo bendražygius lageriuose – lietuvius, „miško brolius“ ir apskritai apie pačią šalį, tuomet dar labai paslaptinę rusų sielai.

Trečias, galbūt svarbiausias, šaltinis atsivėrė šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kai Lietuva, kaip ir visos kitos Baltijos šalys, likusiai Sovietų Sąjungai ir Rusijai jau nebuvo *terra incognita*. Į Lietuvą rusai važiavo ilsėtis, į komandiruotes, darbo reikalais ir netgi dažniau negu į Estiją ar Latviją. Individualiai atvažiavę į Lietuvą ir čia apsigyvenę rusai turėjo susidarę specifinę kolonisto pasaulėžiūrą ir specifinę požiūrį į vietos gyventojus. Kita vertus, lietuviai pradėjo mokytis Maskvos ir Leningrado aukštosiose mokyklose, Maskvoje susidomėta Lietuvos kultūra, menu, teatru. Visi žinojo Eduardo Mieželaičio ir Justino Marcinkevičiaus pavardes. Ir svarbiausia, stiprėjo asmeniniai neformalūs rusų ir lietuvių inteligentų ryšiai. Pakanka paminėti Tomą Venclovą, tėvą Stanislovą Dobrovolskį, Nataliją Trauberg, ir suprasime, kad bendraudami jie negalėjo išvengti tragiškos 1940-ųjų temos. Asmeniniai ryšiai padėjo Rusijos inteligentams susidaryti vaizdą apie Lietuvos tragedijos mastus. Tačiau septintojo dešimtmečio pradžioje šis supratimas faktiškai nebuvo suformuluotas nei įtvirtintas žodžiu. Rusų sąmonėje nebuvo aiškaus supratimo apie Lietuvos istoriją, Lietuvos represijas. Mes kartu ir žinojome apie tai, ir nežinojome. Tas žinojimas ir nežinojimas išliko, nors ir buvo kritikuojamas stalinizmas. Ta istorinė refleksija, ypač dėl Molotovo–Ribbentropo pakto ir slaptyųjų protokolų, paskatino daug įdomių istorinių tyrimų. Tačiau Baltijos šalys tuose tyrimuose buvo labai retai minimos. Cenzūros nepasiekiamoje spaudoje kartais irgi praslysdavo žinios apie 1940-ųjų įvykius Lietuvoje. Tai atsispindėjo ir grožinėje literatūroje. Pavyzdžiui, Ischoko Mero apsakyme „Ant ko laikosi pasaulis“ labai atsargiai kalbama apie banditus ir nacionalistus, o

Konstantino Vorobjovo kūryboje (beje, jis gyveno Vilniuje) labai ryškios autoriaus simpatijos Lietuvai. Jo apysakos kažkokiu būdu praeidavo pro cenzūrą ir buvo spausdinamos „Samizdate“ (savilaidoje). Fiodorovas daugelyje savo apybraižų, paskelbtų aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, jau ne taip konkrečiai vertina partizaninį judėjimą.

Baigdamas kalbėti apie cenzūrai nepasiekiamą literatūrą galiu paminėti būdingą istoriją, kuri įvyko 1965 m. ir vėliau, kai visuomenė suvokė Lietuvoje sukurtą Vytauto Žalakevičiaus filmą „Niekas nenorėjo mirti“. Tai vienintelis rimtas kūrinys „miško brolių“ tema. Jei tas filmas būtų buvęs parodytas ekranuose keleriais metais anksčiau, jis būtų padėjęs suvokti didžiąją tiesą apie Lietuvą. O septintojo dešimtmečio viduryje buvo ginčijamasi, kiek jame esama tiesos – pusė, o galbūt tik ketvirtadalis. Ar iš tiesų Lietuvoje buvo tai, kas rodoma filme? Ar tai pilietinis karas, kuriame dalyvavo daugelis lietuvių? Ar galbūt tai ne pilietinis, ne kitoks karas, paprasčiausiai visos Lietuvos karas prieš rusus?

Rusų inteligentų požiūris į įvykius Lietuvoje septintojo dešimtmečio viduryje jau buvo susiformavęs, bet nesuformuluotas, beliko jį suformuluoti. O visuotinės cenzūros sąlygomis tai nebuvo įmanoma. Tam reikėjo kitų postūmių. Toks postūmis 1967 m. inteligentijos sąmonėje buvo žinios apie to meto politinius lagerius. Malčenkos knyga „Mano parodymai“ labai pakeitė visuomenės nuomonę apie to meto politinių lagerių egzistavimą. Dalis politinių kalinių buvo lietuviai. Kai kurie jų, kaip aprašytasis Ričardas Malčenkos knygoje, kėlė naujus šūkius. Tai buvo nauji pagrindininkai. Kita dalis – nacionalinio judėjimo veteranai Balyš Gajauskas arba legendinis Petras Paulaitis. Šie žmonės atbuvo savo 20–25 metų tremtį. Jie tarsi nusiųsdavo mus į praeitį ir priversdavo ją nuosekliai apmąstyti. Nuo septintojo dešimtmečio informacijos

tokiam apmąstymui teikė „Samizdatas“. Jis perpasakojo „Lietuvių katalikų bažnyčios kronikos žinias“. Istorinis „Samizdatas“ spausdino buvusių tremtinių atsiminimus, iš kurių paminėtini Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai. Ko gero, tai pirmieji lietuvių tremtinių atsiminimai apie trėmimus. Jie laikytini istoriniais publicistiniais kūriniais, kuriuose vertinami 1940 m. įvykiai.

Būtų galima konkrečiai kalbėti apie rusų ir lietuvių inteligentijos ryšius, apie Liudmilą Aleksejevą, Nataliją Gorbanevskąją, Aleksandrą Ginsburgą, Sergejų Kovaliovą, Petrą Plumpą, Andrejų Sacharovą, Nijolę Sadūnaite, tėvą Sigitą Tamkevičių, Tatjaną Velikanovą ir Tomą Venclovą, apie lietuvių temos suvokimą Maskvoje. Tačiau to nereikia. Visų pirma, tokius ryšius anksčiau tyrė ir dabar tiria Lietuvos ir Rusijos istorikai. Antra, šie ryšiai tik praturtindavo, plėsdavo mūsų žinias apie 1940-ųjų Lietuvą. Svarbiausios žinios, svarbiausia traktuotė jau buvo suformuluota iki tol.

Disidentai įtvirtino rusų sąmonėje legendą apie Lietuvą, kaip apie šalį, kuri kovoja dėl mūsų ir jūsų laisvės. Tai buvo įtvirtinta plačiuosiuose gyventojų sluoksniuose. Aišku, tie 300 tūkst. žmonių, kurie 1991 m. išėjo į Maskvos gatves paremti Lietuvos laisvės, nebuvo skaitę „Samizdato“. Tačiau pakanka to, kad „Samizdatą“ skaitė jų lyderiai, žmonės, kurių tais laikais masės klausydavo. Po 1991 m. sausio atrodė, kad mūsų ir jūsų tautinis supratimas apie ateitį gal visiškai ir nesutampa, tačiau bent jau yra tarpusavyje tikrai suderinamas. Mes apsirikome. Mato me ne suartėjimą, o susvetimėjimą, kartais pasireiškiantį atminties karu. Tai nacionalinės atminties karas. Lietuvoje tai dar nelabai išryškėjo, tačiau, pavyzdžiui, prisiminkime praėjusių metų politinį skandalą, susijusį su Estija. Aš nedrįstu spręsti apie tuos procesus, kurie įvyko per dvidešimt metų lietuvių sąmonėje. Galėčiau daug kalbėti apie radi-

kalias permainas, įvykusias per pastaruosius aštuonerius metus Rusijos sąmonėje, ypač jaunimo pasaulėžiūroje, tačiau tai jau ne šio pranešimo tema.

Šių metų kovo mėnesį „Memorialo“ draugija, kuriai turiu garbės atstovauti, kreipėsi į visuomenę dideliu, plačiu tekstu, pavadintu „Apie praeities įvaizdžius“. Svarbiausias to kreipimosi tikslas yra kvietimas korektiškam dialogui, kuris ne supriešintų mūsų istoriją, o padėtų suprasti vieniems kitus. Tai nereiškia, kad mes turime priimti vienas kito požiūrį ar pozicijas. Svarbu, kad būtų toks supratimas, kuris neleistų mums negerbti kito asmens tautinės praeities.

Taigi šiandien ginčijamasi ne dėl faktų. Dauguma faktų jau žinomi ir jų niekas neneigia. Ginčijamasi dėl interpretacijų ir vertinimų, o tai susiję su istoriniu kontekstu,

kuris atsiranda dėl to ar kito istorinio įvykio konkrečiu metu. Kad mes Rusijoje supratume ir gerbtume tą tautinę praeitį, kuri formuoja dabartinę lietuvių tautinę sąmonę, mums būtina suprasti istorinį kontekstą, kuriame ir veikia ta istorinė sąmonė. Mes turime suprasti, kad toks kontekstas yra 1940-ųjų politinės represijos ir masiniai trėmimai. Mums reikia šį kontekstą įtraukti į savo asmeninę tautinę atmintį. Rusijoje tą stengiasi padaryti pirmiausia istorikai. Manau, kad dabartinėmis Rusijos sąlygomis kai kurių mano kolegų istorikų darbai tiriant šias Baltijos šalių represijas, trėmimus (pavyzdžiui, Jelenos Zubkovos monografija) yra pilietinis žygdarbis. Mums būtų labai svarbu žinoti pačių lietuvių požiūrį į šiuos įvykius ir kuo daugiau skleisti jį Rusijos visuomenės sąmonėje.

Archyvinė medžiaga kaip istorijos šaltinis apie 1941, 1949 ir kitais metais ištremtus Latvijos gyventojus

Straipsnis skirtas ištremtų Latvijos gyventojų asmens bylose esančių archyvinių dokumentų kaip istorijos šaltinio moksliniam tyrimui. Į šią temą gali būti įtrauktos platesnės įvairių autorių temos, tyrinėtos „remiantis Latvijos SSR sovietinių represinių įstaigų archyviniais dokumentais kaip istorijos šaltiniu“. Dėl didelės šios temos apimties jos istoriografija čia nebus nagrinėjama, nes tam reikalinga atskira studija.

Sovietinio represinio režimo tremtinių asmens bylos laikomos trijuose Latvijos valstybinio archyvo (LVA) fonduose: 1987 fonde „1941 m. birželio 14 d. iš Latvijos ištremtų žmonių asmens bylos“, 1994 fonde „1945–1953 m. iš Latvijos ištremtų vokiečių kilmės gyventojų, pilietybės neturinčių žmonių, religinių sektų atstovų ir asocialaus elemento asmens bylos“ ir 1894 fonde „1949 m. kovo 25 d. ištremtų Latvijos gyventojų asmens bylos“¹.

Nuo 1940 m. rugsėjo mėn. Latvijos SSR vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), vėliau ir Valstybės saugumo liaudies komisariato (NKGB) 1-asis specialusis skyrius turėjo ne tik nusikaltimais sovietinei sistemai kaltinamų asmenų baudžiamąsias bylas, bet ir šių asmenų šeimos narių įskaitos bylas. Registracijos arba trėmimo bylų teisinį pagrindą galima rasti RSFSR Baudžiamojo kodekso (1926 m. pataisytas leidimas)

58–1c (rusų kalba – 1в) straipsnyje, kur, be kita ko, yra konstatuota, kad „...asmuo, jo pilnamečiai šeimos nariai, jeigu jie koku nors būdu prisidėjo prie rengiamos arba įvykdytos išdavystės, arba koku nors būdu žinojo apie išdavystę, bet apie ją nepranešė atitinkamoms institucijoms, yra baudžiami įkalinimu nuo penkerių iki dešimties metų ir nuosavybės konfiskavimu. Kiti pilnamečio išdaviko šeimos nariai, išdavystės metu gyvenę kartu su juo (arba ja), arba buvę jo (arba jos) išlaikytiniais, netenka balsavimo teisės ir penkeriems metams ištremiami į atokų Sibiro rajoną“². Taigi kalbama apie suaugusiuosius, vaikai šiuo atveju neturėjo būti tremiami. Tačiau iš tikrųjų buvo kitaip, ir tai yra dar viena nuoroda į sovietinio režimo metu prieš Latvijos gyventojus įvykdytus nusikaltimus.

1941 m. pavasarį buvo priimti keli SSRS Liaudies Komisarų Tarybos (LKT) ir visą sąjunginės komunistų (bolševikų) partijos (VKP(b) direktyviniai nutarimai dėl SSRS vakarų regionuose gyvenančių ir iš dalies sovietiniam režimui neištikimų žmonių³. Tarp šių nutarimų buvo SSRS NKGB parengtas, Vsevolodo Merkulovo patvirtintas ir 1941 m. gegužės 16 d. išsiuntinėtas VKP(b) nutarimo projektas ir SSRS LKT įstatymo projektas „Dėl antisovietinių, nusikalstamų ir visuomenei pavojingų elementų iškeldi-

nimo iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR“, bet praktiškai šį įstatymo projektą Latvijoje taikė miestų ir rajonų NKVD darbuotojai, milicija ir vietos sovietiniai aktyvistai. 1945 m. vasario 5–6 d., gavus SSRS valstybės saugumo komisaro V. Merkulovo žodinius nurodymus, iš Rygos ir Jūrmalos į Komijos ASSR buvo išsiųsti vokiečių kilmės gyventojai ir pilietybės neturintys asmenys – iš viso 666 žmonės⁴. Latvijos gyventojai į specialiąsias gyvenvietes buvo išsiųsti po valstybinio patikrinimo ar filtracijos ir kitais atvejais. 1951 m. iš Latvijos buvo išsiųsti 48 Jehovos liudytojai⁵. 1949 m. kovo 25 d. trėmimo iš Latvijos „teisinis pagrindas“ buvo visiškai slapta SSRS Ministrų Tarybos tų metų sausio 29 d. nutarimas Nr. 390-138vs „Dėl buožių su šeimomis, nelegaliai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacionalistų šeimų, legalizuotų banditų, tebetęsiančių priešišką veiklą, ir jų šeimų, taip pat represuotų banditų talkininkų šeimų iškeldinimo iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos teritorijos“⁶.

Antrojo pasaulinio karo pradžioje Latvijos SSR NKVD ir NKGB 1-ojo specialiojo skyriaus turimos administracinių tremtinių įskaitos bylos buvo išvežtos į Rusiją pagal jų kompetenciją į vietines tam tikrų vietovių (Krasnojarsko, Kirovo, Molotovo (Permės), Čkalovo, Sverdlovo ir kt.) administracijos įstaigas, kurių įrašais remiantis 1941 m. birželio 14 d. buvo suimti ir administraciniu pagrindu iš Latvijos ištremti žmonės. Sovietinių laikų teismų praktikoje „administracinis trėmimas“ buvo laikomas administracine bausme, kurią taikant įstatymų pažeidėjas ištremiamas iš gyvenamosios vietos į tolimus SSRS rajonus. Jis buvo numatytas daugelyje reglamentuojančių potvarkių ir taikomas nuo XX a. trečiojo–ketvirtojo dešimtmečių pagal įsigalėjusią SSRS teismų praktiką⁷. Po SSRS ir Vokietijos karo iš Latvijos ištremtų žmonių įskaitos bylos, sugrąžintos jau kaip

inventorinė archyvų medžiaga, buvo atiduotos Latvijos SSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) archyvu, kuris buvo atsakingas už jų saugojimą⁸.

Suaugusieji, įskaitant šešiolikmečius, 1941 m. birželio 14-ąją, 1949 m. kovo 25-ąją ir vėliau iš Latvijos į Sibirą bei tolimus Šiaurės regionus ištremtus asmenis, turėjo dalyvauti specialiųjų vietinių komisijų vykdomame surašyme. Vaikų bylos buvo įtrauktos į ištremtų tėvų bylas.

1988–1989 m. tremtinių bylos buvo papildytos specialiosiose gyvenvietėse įkurdintų asmenų įskaitos bylomis. Taip pat buvo sudaromos 1945–1955 m. ir 1949 m. kovo 25 d. ištremtų žmonių bylos. Iš esmės Latvijos valstybiniame archyve saugomų visų trijų trėmimo laikotarpių bylų struktūra yra panaši. Tą patvirtina LVA 1894 fondo 2 apyrašo archyvinų bylų registracijos žurnalai⁹.

Nuo 1954 m. kovo mėn. beveik visos 1941 m. birželio 14-ąją, 1949 m. kovo 25-ąją ir kitais metais ištremtų žmonių asmens bylos buvo nuolat ir dideliais kiekiais siunčiamos iš SSRS (įskaitant Uralą, Sibirą, tolimąją Šiaurę ir Tolimuosius Rytus) įkalinimo ir tremties vietų į Latvijos SSR MVD archyvą. Vis dėlto pažymėtina, kad 1941 m. birželio 14-ąją, 1949 m. kovo 25-ąją ir kitais metais ištremtų pavienių asmenų bylose yra ne visi dokumentai. Į Latviją nebuvo atsiųstos ir kai kurios SSRS regionų NKVD archyvų bylos. Šį dalyką galima paaiškinti tuo, kad atitinkamos tremtinius registruojančios komisijos dėl įvairių priežasčių laiku nesusėjęs rajonų ir regionų archyvams pateikti turimų bylų. Dėl to Latvijos Respublikos vidaus reikalų ministerijos (VRM) Reabilitacijos departamento žinion patekusi archyvinė medžiaga apie 711 asmenų suėmimą ar ištėmimą 1941 m. birželio 14 d. buvo neišsami, nes iš tikrųjų šie asmenys nebuvo represuoti arba jiems suimti ar ištremti nepakako įkalčių¹⁰. Labiausiai tikėtina, kad 1941 m. pavasarį

Latvijos SSR NKGB darbuotojai įtraukė šiuos asmenis į ištremtųjų sąrašą ir tuo pačiu metu parengė nutarimus dėl jų įkalinimo, tačiau per 1941 m. birželio 14 d. masinį trėmimą šių asmenų dėl tam tikrų priežasčių nebuvo jų gyvenamosiose vietose. Tą patį galima pasakyti ir apie 1945 m. vasario 5–6 d. ištremtų vokiečių kilmės Rygos gyventojų bei 1949 m. kovo 25 d. ištremtų Latvijos gyventojų asmens bylas.

Kitais atvejais, kai iš Latvijos ištremtas asmuo pasibaigus tremties laikui dėl tam tikrų priežasčių negrįždavo nuolat gyventi į Latviją, o likdavo kitame SSRS regione, šio asmens tremties byla buvo ir toliau saugoma atitinkamo regiono NKVD skyriuje.

Atskirų bylų dokumentai yra fragmentiški ir neišsamūs (pavyzdžiui, informacija apie tremtinių mirtį jų tremties vietoje). Vis dėlto tų dokumentų, kurie Valstybiniame archyve sudaro 19 683 asmenų, ištremtų 1941 ir 1944–1953 m., archyvinės bylas (iš viso buvo ištremta beveik 60 tūkst. žmonių), visiškai pakanka analizei atlikti.

Latvijos Respublikos VRM Reabilitacijos departamento nutarimu pavienių iš Latvijos ištremtų žmonių asmens bylos buvo sujungtos į vieną bendrą konkrečios šeimos tremtinių bylą. Ši naują pavidalą LVA saugomos tremtinių bylos įgijo 1989–1990 m. Nutarimą sujungti bylas patvirtino Latvijos SSR vidaus reikalų ministro pavaduotojas, milicijos generolas majoras Z. Indrikovas¹¹. Tai buvo atlikta remiantis Latvijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1989 m. birželio 8 d. potvarkiu, siekiant vienoje vietoje sukaupti medžiagą apie šios kategorijos piliečius¹². XX a. paskutiniojo dešimtmečio viduryje Latvijos Respublikos VRM Reabilitacijos departamentas baigė socialiniu požiūriu teisėtą politiškai represuotų asmenų reabilitaciją.

Iš Latvijos Respublikos VRM ir LVA atstovų sudaryta komisija, remdamasi 1991 m. kovo 26 d. priimtu įstatymu „Dėl archyvų“,

1995 m. vasario 24 d. potvarkiu Nr. 1/822a Latvijos valstybiniam archyvui atidavė saugoti 13 281 bylą ir 1949 m. kovo 25 d. ištremtų Latvijos gyventojų asmens bylų kartoteką¹³. 1996 m. gegužės 13 d. Latvijos Respublikos VRM Reabilitacijos departamentas visus 1941 m. birželio 14 d. ištremtų Latvijos gyventojų asmens bylų dokumentus kartu su priėmimo pažymėjimu Nr. 855 atidavė saugoti Latvijos valstybiniam archyvui¹⁴. Laikydamasis minėto potvarkio, Reabilitacijos departamentas Latvijos valstybiniam archyvui perdavė 5164 asmens bylas ir atitinkamai 5164 kortelių kartoteką, kur kiekvienoje kortelėje nurodyti represuoti šeimos nariai¹⁵. 1996 m. rugsėjo 19 d. archyvui pagal potvarkį atidavė 1239 „1945–1955 m. iš Latvijos ištremtų vokiečių kilmės gyventojų, pilietybės neturinčių asmenų, religinių sektų atstovų ir asocialaus elemento asmens bylas“ ir atitinkamą kartoteką¹⁶. Iš VRM Reabilitacijos departamento gautose 1941 m. birželio 14 d. administraciniu pagrindu ištremtų žmonių asmens bylose galima rasti informacijos apie 14 194 asmenis¹⁷. Atsiminimų knygoje „Tremtiniai. 1941 metų birželio 14-oji“ yra sukaupta informacija apie 15 424 asmenis, ištremtus 1941 m. birželio 14 d. 1949 m. kovo 25–30 d. buvo ištremti 42 125 žmonės, o per šią ir kitas 1945–1953 m. vykdytas trėmimo kampanijas iš viso (įskaitant pakeliui į tremties vietą gimusius vaikus, vėliau išsiųstus kitus šeimos narius ir t. t.) buvo ištremta 44 271 asmuo. Taigi per visą trėmimų laikotarpį – 1941–1953 m. – iš Latvijos buvo ištremta 59 695 žmonės¹⁸.

Latvijos valstybiniame archyve 1987 ir 1994 fonduose bylos yra išdėstytos pagal 1941 m. birželio mėn. ir pokario laikotarpio iki 1953 m. šalies administracinį teritorijos suskirstymą į rajonus bylų numerių didėjimo tvarka¹⁹.

Kalbant apie administraciniu pagrindu iš Latvijos ištremtų žmonių bylas sudarančių

dokumentų formą, reikėtų paminėti šiuos dalykus. Pirma, šią formą sukūrė Latvijos SSR NKVD (MVD) ir NKGB; šiek tiek skiriasi 1941 m. birželio 14-ąją, 1945 m. vasario 5–6-ąją ir 1949 m. kovo 25-ąją ištremtų asmenų bylų dokumentų sudėtis.

Antra, Latvijos valstybinio archyvo 1987, 1994 ir 1894 fonduose saugomos bylos yra sudarytos iš kelių atskirų bylų, sujungtų į vieną bylą. Dabar jas būtų tiksliau vadinti šeimų trėmimo bylomis, nes turima „šeimoms galvos“ įskaitos byla yra sujungta su specialiosiose gyvenvietėse įkurdintų jo šeimos narių asmens bylomis. Tai yra Latvijos ypatumas, o nuo administraciniu pagrindu ištremtų lietuvių asmens bylų jos skiriasi tuo, kad specialiosiose gyvenvietėse apgyvendintų lietuvių tremtinių asmens bylos yra laikomos atskiru vienetu²⁰.

Trečia, tremtinių asmens bylų struktūra, forma ir turinys skiriasi atsižvelgiant į rajoną, kuriame žmogus buvo apgyvendintas. Šie skirtumai gana dideli, nors dokumentų sisteminimo principai iš esmės panašūs. 1941 m. birželio 14 d. ištremtų žmonių asmens bylos šiek tiek skiriasi nuo pokario tremtinių bylų, kurios truputį plonesnės. Ant 1949 m. kovo 25 d. ištremtų žmonių asmens bylų viršelių yra nurodytas nusikaltimo pobūdis – „buožės šeima“²¹ arba „nacionalisto šeima“²². Be to, ant 1954 m. vasario mėn. iš Rygos ištremtų vokiečių kilmės žmonių asmens bylų viršelių yra nurodyta – „vokiečių kilmės šeima“²³.

Sutvarkytų inventorinių įskaitos bylų struktūra iš esmės yra panaši į Latvijos SSR NKVD (MVD) arba NKGB (MGB) nustatytą tyrimų arba baudžiamųjų bylų struktūrą. Bylos pradžioje pateikiami dokumentais pagrįsti antisovietinės „šeimoms galvų“ veiklos motyvai ir nutarimas įkalinti. Toliau pateikiamas nutarimas dėl šeimos narių, kaip valstybės priešų arba išdavikų, ištėmimo.

Iš tikrųjų bylos pradžia beveik sutampa su baudžiamąja byla iki tos vietos, kur nurodoma įtariamą asmens kaltę ir pateikiamas pakankamas kiekis įrodymų šeimai ištėmti²⁴. 1949 m. kovo 25 d. ištremtų valstiečių – buožių bylose pateikiama informacija apie jų namų ūkius ar nuosavybę²⁵.

Toliau inventorinėse bylose eina pranešimas apie įkalinto asmens šeimos sudėtį, šeimos narių skaičių, amžių ir gyvenamąją vietą bei giminystės ryšį. Šiuos dokumentus paprastai sudarydavo ir patvirtindavo atitinkamo rajono NKVD (MVD) ir NKGB (MGB) operatyviniai darbuotojai bei skyriaus vadovas. Tai, kad ne visos bylos baigiasi atsakingų pareigūnų parašais ir nutartimis, rodo, jog 1941 m. gegužės–birželio mėn. šeimų trėmimui iš Latvijos rengtasi skubotai. 1949 m. kovo 25 d. tremtinių asmens bylose išvadų, pranešimų ir apklausų lapai buvo užpildyti itin skrupulingai²⁶.

Toliau prie šių bylų pridedama kiekvieno atskiro asmens ištėmimo byla, kuri 1941 m. buvo oficialiai vadinama „specialiųjų gyvenviečių tremtinio asmens byla“ arba „tremtinio iš Latvijos SSR asmens byla“²⁷.

Be to, ant bylų, sukurtų NKVD (NKGB, taip pat MGB) raštvedybos tikslais, viršelių galima rasti tokias antraštes: „tremtinio asmens byla“ arba „specialiosios gyvenvietės tremtinio byla“²⁸. Bylų pavadinimai yra kelių rūšių, atsižvelgiant į rajoną, kuriame byla buvo sudaryta, tačiau pagrindas išlieka nepakitęs – tai yra tremtinio asmens byla. Bylas visiems pilnamečiams (16 metų ir vyresniems) asmenims jau vietoje sudarinėjo atitinkamų rajonų specialioji komisija. Nepilnamečiai (vaikai iki 16 metų amžiaus) buvo įrašomi į jų motinų bylas. Šiose bylose pateikiami tokie dokumentai: tremtinio apklausos anketa, kurioje nurodoma, kas, kada ir kuriam laikui ištėmė konkretų asmenį. Paprastai anketose buvo vartojama standartinė formuluotė: „Remiantis Latvijos

SSR NKVD (MVD) arba NKGB (MGB) nutarimu asmuo yra išsiunčiamas į Sibirą²⁹; toliau nurodomas konkretaus regiono ir rajono pavadinimas²⁹.

Apklaustos anketoje taip pat nurodomas šeimos narių skaičius (paprastai motinų anketose) bei sudėtis ir tremtiniui išduoto registracijos pažymėjimo, su kuriuo jis turi kas mėnesį registruotis konkretaus rajono NKVD specialiojoje komisijoje, išdavimo data. Toliau – anketą pildžiusio NKVD pareigūno ir tremtinio parašai³⁰.

Be to, tremtinių bylose galima aptikti įvairių formų įsipareigojimų, nurodančių, kad asmuo iš Latvijos SSR buvo ištremtas dėl administracinių priežasčių neapibrėžtam laikotarpiui (kai kuriais atvejais buvo nurodomas 20 metų laikotarpis) be teisės neleistina palikti tremties vietą ir kad šis asmuo turi tam tikrą laikotarpį periodiškai prisistatyti specialiajai komisijai. Šiuos įsipareigojimus tremtinys turėjo patvirtinti savo parašu³¹. Be to, jis buvo įspėjamas, kad jei nesilaikys šių įsipareigojimų, turės už tai atsakyti pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 82 straipsnį, kuriame konstatuojama, kad „už kalinio pabėgimą iš įkalinimo ar suėmimo vietos nustatyta laisvės atėmimo iki trejų metų bausmė“³². Toliau įdėtas kontrolinis lapas, kuriame yra pastabos apie tremtinio registravimosi specialiojoje komisijoje laiką ir jo parašas³³. Specialiosios komisijos vadovas vietoje nustatydavo registracijos procesą; paprastai registruotis reikėdavo kiekvieną savaitę arba 1–2 kartus per mėnesį.

Jei tremtinys nusižengdavo šiai registracijos tvarkai ir laiku neatvykdavo registruotis, specialiosios komisijos vadovas jam galėdavo skirti administracinę baudą. Ypatingais atvejais arba tremtiniui pabėgus prasidėdavo jo gaudynės³⁴.

Kadangi žmonės tremtyje praleisdavo ilgus metus, jų bylose paprastai būdavo keltas registracijos pažymėjimų su parašais ir

pažymėjimų (paso pavidalo) su specialiosios komisijos žymomis, taip pat vadinamųjų „vilko pasų“ arba vietoj paso išduodamų pažymėjimų³⁵ su parašais ir atsakingo specialiosios komisijos darbuotojo patvirtintomis registravimosi komisijoje datomis. Bylose yra ir kitokių dokumentų, pavyzdžiui, pokario laikotarpiu įvestas pasirašymas³⁶ dėl gyvenamosios vietos nekeitimo, kuriame tremtinys turėjo savo parašu patvirtinti, kad buvo informuotas, jog, remiantis SSRS Liaudies Komisarų Tarybos (LKT) 1945 m. sausio 8 d. nutarimu „Dėl teisinio statuso“ ir SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1948 m. lapkričio 26 d. potvarkiu „yra specialiosios komisijos ištremtas visam laikui be teisės grįžti į ankstesnę gyvenamąją vietą ir už tremties vietos neteisėtą palikimą bus nubaustas 20 metų nelaisvės“³⁷. Daugeliu atvejų 1945 m. kovo 25 d. ištremti asmenys, norėdami būti išbraukti iš specialiosios komisijos registro, atsižvelgiant į SSRS Ministrų Tarybos 1955 m. lapkričio 24 d. ir 1956 m. kovo 12 d. reglamentus dėl leidimo gyventi bet kurioje šalies vietovėje, išskyrus tą regioną, iš kurio asmuo buvo ištremtas, be kita ko, turėjo pasirašyti sutikimą, kad jiems prieš tremtį priklausę namai ir kiti pastatai nebus sugrąžinti³⁸.

Visos to meto aukštesniosios SSRS ir Latvijos SSR valstybinės institucijos sulaukė nesuskaičiuojamos daugybės tremtinių prašymų leisti jiems grįžti į tėvynę. Kartu su prašymais buvo pateiktos ir kelios biografijos, iš kurių matyti tikrosios gyvenimo tremtyje sąlygos.

Toliau bylose įsegti atitinkamų rajonų NKVD nutarimai, rodantys, ar tremtinių prašymai grįžti į tėvynę buvo patenkinti, ar atmesti. Prašymų atmetimo tikslas ir motyvai nenurodomi, kartais dokumentuose galima rasti paskubomis įrašytus nutarimus: „Grįžimas nepageidautinas“, „Netikslinga“ ar paprasčiausiai – „Atmesti!“

Buvo atmesta daugybė prašymų leisti grįžti į Latviją. Dauguma leidimų grįžti į Latviją išduoti 1954–1956 m., kai po J. Stalino mirties tremtiniais ir jų šeimų nariams buvo leista sugrįžti į Latviją. Išimtis – 1946-ieji, kai grįžti iš tremties į Latviją buvo leista našlaičiams vaikams.

Asmens bylų pabaigoje galima rasti įvairios rūšies susirašinėjimo, susijusio su tremtinio ir jo šeimos narių tremties vieta; ypatingais atvejais, kai asmuo neteisėtai paliko tremties vietą, susirašinėjimo tarp NKVD institucijų, susijusio su asmens paieška, ir kitokių dokumentų.

Paskutiniai tremtinio dokumentai yra atitinkamo rajono atsakingo NKVD darbuotojo nutarimas atiduoti asmens bylą saugoti į to rajono NKVD 1-ojo specialiojo skyriaus archyvą. 1988–1991 m. bylų pabaigoje galima rasti tremtinių arba jų šeimų narių prašymų Latvijos SSR (vėliau Latvijos Respublikos) vidaus reikalų ministerijai dėl reabilitacijos, taip pat prašymų išduoti VRM rašytinius pripažinimus, kad konkrečių asmenų ir jų šeimos narių administracinis trėmimas yra pripažįstamas nepagrįstu ir neteisėtu, kad šie asmenys yra visiškai reabilituoti, ir išrašų iš reabilitacijos patvirtinimų.

IŠVADOS

Pirma, 1941 m. birželio 14 d. iš Latvijos SSR ištremtų žmonių asmens bylos, panašiai kaip ir Latvijos SSR NKVD (NKGB) baudžiamosios bylos, yra teisiniai sovietinio režimo dokumentai, liudijantys sovietų represijas prieš Latvijos gyventojus pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu. Kitaip negu 1949 m.

kovo 25 d. ir kitais metais ištremtų žmonių asmens bylose, šiose bylose išliko agentų arba skundikų pranešimai, nors jų bylose neturėtų būti. Tie pranešimai šiek tiek atskleidžia asmens apkaltinimo mechanizmą.

Antra, trėmimų bylos yra unikalus istorijos šaltinis, ypač tremtinių biografijos ir prašymai, rašyti penktojo ir šeštojo dešimtmečių sandūroje ir įtraukti į esamus dokumentus. Tais prašymais buvo kreipiamasi į visas to meto SSRS ir Latvijos SSR valstybines institucijas ir prašoma leidimo grįžti į tėvynę. Jie atspindi tikrąsias tremtinių gyvenimo sąlygas.

Trečia, istorinėse studijose šie dokumentai galėtų būti lyginami su valdančiųjų VKP(b) ir NKVD (NKGB) institucijų direktyvomis, instrukcijomis, įsakymais ir nurodymais, kuriais remiantis buvo vykdomi masiniai trėmimai. Taip pat palyginimui reikia naudoti baudžiamąsias bylas asmenų, Latvijos SSR valstybės saugumo komiteto apkaltintų padarius itin pavojingus nusikaltimus tautai. Tai padeda geriau suprasti tikrąjį trėmimo mastą ir jo priežastis.

Ketvirta, šių dokumentų paplitimą mokslinėse studijose neabejotinai skatins galimybė palyginti juos su represuotųjų atsiminimais, biografijomis, dienoraščiais ir kitais, už chronologinių sovietinio režimo sistemos ribų sukurtais šaltiniais. Naudojant tinkamą metodiką, būtų galima tiesiogiai palyginti ir analizuoti skirtinguose šaltiniuose pateikiamus duomenis.

Beveik 20 tūkst. iš 60 tūkst. tremtinių bylų, saugomų Latvijos valstybiniame archyve, yra vertingas istorijos šaltinis, kuris dar daugelį metų trauks mokslininkų dėmesį.

Nuorodos

¹ *Latvijas Valsts arhīva fondu rādītājs*, I.daļa, Rīga, Latvijas Valsts arhīvs, pp. 150–151; Latvijos

valstybinis archyvas (LVA), f. 1987, 1994, 1894. Įskaitos bylos.

² *KPFSR Kriminālkodekss. Ar grozījumiem līdz 1940. gada 15. novembrim*, Rīga, 1940, p. 24.

³ B. Spridzāns, „Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveida represijas“, *Latvijas Arhīvi. Represēto saraksts 1941*, 1995, Nr. 1, p. 2–3; J. Riekstiņš, „1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā“, *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs* (sast. A. Bambals, A. Kalnciema, D. Kļaviņa, I. Lase, E. Pelkaus, I. Šķiņķe, L. Vītola), Rīga, 2001, p. 9–25, 43–44, 804.

⁴ LVA, f. 1994, ap. 1, b. 1, l. 30.

⁵ J. Riekstiņš, „1949. gada 25. marta deportācija Latvijā“, *Aizvestie. 1949. gada 25. marts* (sast. A. Āboliņa, A. Kalnciema, Z. Kārklīšs, D. Kļaviņa, E. Pelkaus, J. Riekstiņš, L. Strazdiņa, I. Šķiņķe, I. Zemļanskis), Rīga, 2007, d. 1 [Aizputes apriņķis – Kuldīgas apriņķis], p. 11, 814.

⁶ *История сталинского Гулага: Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в семи томах*, т. 1: *Массовые репрессии в СССР*, Москва, 2004, с. 517–519.

⁷ *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972, с. 66; *KPFSR Kriminālkodekss*, p. 24.

⁸ A. Bambals, „1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietas“, *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, p. 27.

⁹ LVA, f. 1894, ap. 2, b. 1–11.

¹⁰ B. Spridzāns, „Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveida represijas“, *Latvijas Arhīvi. Represēto saraksts 1941*, 1995, Nr. 1, p. 3.

¹¹ LVA, f. 1987, ap. 1, b. 1770, l. 121.

¹² Ibid., b. 17704, l. 121.

¹³ Ibid., 1894. fonda vēsturiskā izziņa., p. 9.

¹⁴ Ibid., 1987. fonda vēsturiskā izziņa., p. 4.

¹⁵ Ibid., Dokumentu pieņemšanas–nodošanas akts Nr. 855.

¹⁶ Ibid., 1994. fonda vēsturiskā izziņa., p. 4.

¹⁷ B. Spridzāns, op. cit., *Represēto saraksts 1941*, 1996, Nr. 1, p. 2–3; Piemiņas grāmatā „Aizvestie“ apkopotas ziņas par 1941. gada 14. jūnijā 15424 izsūtītajām personām.

¹⁸ *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, Rīga, 2007, d. 1, p. 192.

¹⁹ LVA, 1987. fonda vēsturiskā izziņa., p. 4.

²⁰ A. Bubnys, „Buvēs Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentų sudėtis, kiekis ir tvarkymas“, *Lietuvos archyvai*, 1997, Nr. 8, p. 7–16; G. Gečiauskas, R. Mačiulionytė, „Lietuvos ypatingojo archyvo fondų ir apyrašų sąrašas“, ibid., 1999, Nr. 13, p. 133–147.

²¹ LVA, f. 1894, ap. 1, b. 10613, bylos viršelis.

²² Ibid., b. 428, bylos viršelis.

²³ Ibid., f. 1994, ap. 1, b. 12720, bylos viršelis.

²⁴ Ibid., f. 1987, ap. 1, b. 13160.

²⁵ Ibid., f. 1894, ap. 1, b. 10613, l. 1b, 2.

²⁶ Ibid., b. 425, l. 8–8 a. p.; b. 7127, l. 5–5 a. p.; b. 7301, l. 9; b. 7120, l. 8.

²⁷ Ibid., f. 1987, ap. 1, b. 20236, bylos viršelis.

²⁸ Ibid., f. 18740, ap. 1; f. 1894, ap. 1, b. 10613, l. 13.

²⁹ Ibid., f. 1987, ap. 1, b. 13160.

³⁰ Ibid., f. 19711, ap. 1, l. 9–9 a. p.

³¹ Ibid., f. 1987, ap. 1, b. 19711, l. 8.

³² *KPFSR Kriminālkodekss*, p. 43–44.

³³ LVA, f. 1894, ap. 1, b. 7639, l. 85–85 a. p.

³⁴ Ibid., f. 1987, ap. 1, b. 11053, l. 86–87.

³⁵ Ibid., b. 15428, l. 24–24 a. p.

³⁶ Ibid., b. 19711.

³⁷ Ibid., b. 13160.

³⁸ Ibid., f. 1894, ap. 1, b. 12244, l. 122.

KGB prieš buvusius politinius kalinius ir tremtinius

Sovietinis totalitarinis režimas masinėmis represijomis Lietuvoje 1940–1953 m. siekė palaužti ir sunaikinti tikrus ir potencialius naujojo režimo priešus. Pirmiausiai sovietinės represinės struktūros ėmė tremti politinį, visuomeninį Lietuvos elitą, kad išvengtų jo galimo pasipriešinimo. Vėlesniais trėmimais siekta nuslopinti ginkluotąjį pasipriešinimą ir palengvinti kolektyvizacijos bei sovietizacijos procesų įgyvendinimą. Tačiau buvusių tremtinių ir kalinių kančios ir sunkumai, patirti tremtyje ar lageriuose, nesibaigė jiems atlikus bausmės laiką. Jų laukė nesvetinga ir priešiška nusiteikusi sovietinės Lietuvos valdžia ir represinės struktūros.

Ypatingą dėmesį KGB skyrė tam tikroms socialinėms ir visuomeninėms grupėms ir jų atžvilgiu vykdė agentūrines-operatyvines priemones. Į sovietinio saugumo akiratį pateko jaunimas, kūrybinė inteligentija, buvę nepriklausomos Lietuvos politikos ir visuomenės veikėjai, buvę tremtiniai ir politiniai kaliniai, partizanai ir jų šeimos, asmenys, vokiečių okupacijos metais bendradarbiavę su nacių valdžia, dvasininkai, buvę antisovietinių organizacijų vadai ir nariai, turintys ryšių ir giminių Vakaruose. Šios visuomenės grupės buvo traktuojamos kaip socialiai pavojingos ir KGB terminologija vadintos „neigiama aplinka“. Pažymėtina, kad šių visuomenės grupių ideologizuotas traktavimas nepriklausė nuo asmenų elgesio ar konkrečių veiksmų. Saugumo manymu,

vien šių žmonių egzistavimas kėlė grėsmę sovietų režimui, nes priminė nepriklausomą Lietuvą ar ginkluotąjį pasipriešinimą. KGB juos priskyrė „neigiamai aplinkai“ ir dėl galimo „neigiamo“ poveikio visuomenei, ypač jaunimui. Todėl vienas svarbiausių KGB 5-osios tarnybos, kuri kuravo kovą su ideologine diversija, uždavinių ir tikslų buvo stebėti bei analizuoti „neigiamoje aplinkoje“ vykstančius procesus ir užkirsti kelią galimai veiklai, nukreiptai prieš sovietinę santvarką. Tam įgyvendinti KGB pasitelkė agentus, patikimus asmenis ir ėmėsi tam tikrų operatyvinių priemonių.

Prasidėjus destalinizacijos procesui, 1956 m. iš įkalinimo vietų pradėjo masiškai grįžti buvę kaliniai (KGB dokumentuose jie įvardijami kaip „asmenys, bausti už ypač sunkius valstybinius nusikaltimus“) ir tremtiniai. Lietuvos valdžia stengėsi trukdyti grįžti į tėvynę žymiesiems nepriklausomos Lietuvos veikėjams, partizanams, net „prašė Maskvos neleisti jiems sugrįžti“¹, nes manė, kad jų sugrįžimas sustiprins pasipriešinimo judėjimą ir antisovietines gyventojų nuotaikas. 1956–1967 m. iš kalėjimų ir lagerių paleista tik 17 tūkst. žmonių, teistų už kontrrevoliucinę veiklą, reabilituoti 338 asmenys. Nepaisant sovietinės Lietuvos valdžios pastangų, 1958 m. tremtinių paleista jau kur kas daugiau. 1970 m. duomenimis, iš tremties ir įkalinimo vietų grįžo apie 80 tūkst. žmonių (20 tūkst. iš kalėjimų ir lagerių ir 60 tūkst. tremtinių)².

1968 m. įvykiai Čekoslovakijoje ir stiprėjanti kova dėl žmogaus teisių ir laisvių Lietuvoje vertė valdžią organizuočiau, atidžiau domėtis buvusiais tremtiniais ir kaliniais. KGB 5-ajam skyriui buvo svarbu kuo daugiau žinoti apie pakliuvusių į KGB akiratį buvusių kalinių ir tremtinių viešąjį ir privatų gyvenimą, jų nuotaikas ir pažiūras, galimą jų įtaką aplinkiniams. KGB darbuotojai atidžiai stebėjo grįžusių tremtinių ir kalinių gyvenimo būdą, jų elgesį. „Liaudies priešų“ etiketė juos ir jų vaikus lydėjo ir grįžus į Lietuvą. Jiems buvo kliudoma įsilieti į visuomenę, „atgauti nepriklausomoje Lietuvoje turėtą socialinę padėtį, įgyti išsilavinimą atitinkantį darbą [...]“. Dėl to ir reikėjo slėpti savo arba savo tėvų praeitį³. Neištverė tokio psichologinio spaudimo, kai kurie buvo priversti išvykti iš Lietuvos.

Didžiulių sunkumų buvę tremtiniai patirdavo norėdami įsidarbinti, apsigyventi. Jiems buvo draudžiama gyventi rajonuose, iš kurių jie buvo ištremti; dauguma atvejų grįžusieji iš įkalinimo vietų sunkiai susigrąžindavo savo turtą, nes jis buvo nacionalizuotas. Tik apie 9 proc. žmonių turėjo formalią teisę susigrąžinti prarasto turto dalį⁴. Kai kurie siekdavo reabilitacijos, kad galėtų atgauti savo turtą, tačiau susidurdavo su įvairiomis biurokratinėmis kliūtimis. Norint atgauti turtą jiems reikėjo pasibaigus tremties ar įkalinimo laikui per šešis mėnesius grįžti į Lietuvą ir įteikti prašymą dėl reabilitacijos bei pareikšti pretenzijas dėl turto. Nesuspėję grįžti per šį laikotarpį turėjo pateikti svarų pasiteisinimą dėl laiku neįteikto prašymo: dideli įkalinimo arba tremties vietų atstumai nuo Lietuvos, geležinkelio susisiekimo nebuvimas, ribotos materialinės galimybės, susijusios su atvažiavimu, ir t. t. Turto susigrąžinimą apsunkindavo ir tai, kad nebuvo dokumentų apie konfiskuotą turtą⁵.

Buvusiems kaliniams ir tremtiniais buvo sunku ar net neįmanoma gauti darbo, nes

jiems buvo sudarytas draudžiamų profesijų sąrašas⁶. Pavykus įsidarbinti, KGB stebėjo jų elgesį. Visaip stengtasi trukdyti jiems užimti vadovaujančius postus ir dirbti strategiškai svarbiose įstaigose, kur darbas susijęs su valstybinėmis paslaptimis. Buvę kaliniai ir tremtiniai lengviau gaudavo darbo ten, kur reikėjo fizinės jėgos, pavyzdžiui, statybinėse organizacijose, pramonės įmonėse, gamyklose. Antai Vilniuje 1968 m. 33 iš įkalinimo ir specialiųjų gyvenviečių grįžę asmenys dirbo aukštosiose ir vidurinėse mokyklose, vietinės pramonės įmonėse – 56, statybinėse organizacijose – 57, medicinos įstaigose – 27, gamyklose – 83⁷. Tačiau ir čia siekta riboti jų skaičių. Svarbiose pramonės, statybos ir transporto įmonėse KGB ieškojo asmenų, teistų už sunkius valstybinius nusikaltimus, ir reiškė nepasitenkinimą, kai jiems pavykdavo įsidarbinti. Pavyzdžiui, vienoje KGB pažymoje rašyta, kad radijo detalių įmonėje Kaune dirba A. Dučinskas, kilęs iš ištremtos buožių šeimos ir nuslėpęs savo socialinę padėtį⁸. Ragindamas mažinti šių žmonių ir užsienio specialiųjų tarnybų galimą poveikį įmonėms ir ekonomikai⁹, KGB netiesiogiai skatino atleisti juos iš darbo. Nepaisant tokių raginimų, buvusiems kaliniams ir tremtiniais pavykdavo įsidarbinti ir užimti vadovaujančius postus. Tokiais atvejais nukentėdavo ir priekaištų sulaukdavo ne tik savo praeitį nuslėpę asmenys, bet ir juos į darbą priėmę įmonių ar įstaigų vadovai; pastarieji buvo vadinami „politiškai nepatikimais“ ir KGB imdavo juos įdėmiau stebėti.

Buvęs teistumas ir tremtis buvo didelės kliūtys ne tik įsidarbinant, bet ir vykstant į užsienį. Tai labai sumažino buvusių tremtinių ir kalinių išvykimo į užsienį galimybes, nes baimintasi, kad jie užmegs ryšius su išeiviais, užsienyje gyvenančiais giminaičiais, atseit „jie gali sudominti priešininkų specialiąsias tarnybas“¹⁰. KGB darbuotojai ir agentai privalėjo „stebėti tremtinių ir bu-

vusių kalinių mėginimus užmegzti ryšius su užsieniečiais ir tam sutrukdyti¹¹. Buvusių tremtinių ir kalinių judėjimas buvo varžomas ir Lietuvos teritorijoje; jų buvo ieškoma tarp transporto sistemos darbuotojų. Pavyzdžiui, per Kėdainius eina geležinkelio linija, kuria vežama karinė technika. KGB ragino stebėti šalia geležinkelio gyvenančius asmenis, teistus už antisovietinę veiklą ir grįžusius iš tremties, nes juos galėjo sudominti pervežami kroviniai¹².

Sovietinis saugumas domėjosi ne tik buvusių kalinių ir tremtinių darbu. Buvo stebimos jų susibūrimo vietos, tarpusavio bendravimas. KGB pastebėjo, kad „jie linkę gyventi tuose pačiuose namuose, o jeigu užimdavo vadovaujančius postus, tai įdarbindavo buvusius kalinius“¹³, todėl, saugumiečių manymu, vyko jų telkimosi procesas. Buvo tiriami jų veikla kraštotyros, turistinėse ir kitose organizacijose. KGB domino buvusių tremtinių ir kalinių namuose arba darbo vietose organizuojami susitikimai (jubiliejų, gimtadienių šventimai). Pastebėjus antisovietinės veiklos požymių bei įtartinų susibūrimų, buvę kaliniai ir tremtiniai buvo kompromituojami spaudoje. KGB šiomis priemonėmis stengėsi juos izoliuoti nuo visuomenės. Kartais dėl savo veiklos jie netekdavo einamų pareigų. Pavyzdžiui, Panevėžio pradedančiųjų literatų klube užfiksavus antisovietines kalbas, buvusi tremtinė Ožkeliūnienė buvo priversta palikti darbą. Trukdyta spausdinti Suckienės eilėraščius, nes ji buvo teista už rezistencinę veiklą, anot KGB – už teroro aktą¹⁴.

Sovietiniam saugumui buvo svarbi informacija, ar buvę tremtiniai ir kaliniai turi šaunamųjų ginklų. Antai Panevėžio rajone 1970 m. pastebėta, kad medžiotojų draugijoje yra asmenų, anksčiau teistų „už sunkius valstybinius nusikaltimus“. Nutarta iš jų atimti ginklus. Norint užmaskuoti šią akciją, nuspręsta iš naujo atestuoti medžiotojus. Taip

buvo pašalinti 72 asmenys, iš kurių trims pradėtos operatyvinio stebėjimo bylos, ir 10 grįžusiųjų iš tremties¹⁵.

Bene labiausiai KGB baugino galimos buvusių tremtinių ir kalinių antisovietinės akcijos. Svarbių sovietinių švenčių metu buvo siekiama varžyti jų judėjimą: „Buvusiems tremtiniais ir kaliniams, teistiems už antisovietinę veiklą, neleisti vykti į Maskvą, Leningradą ir kitas sąjunginių respublikų sostines.“¹⁶ Esant ypatingai padėčiai šalyje, kilus neramumams, numatyti tam tikri veiksmai asmenų iš „socialiai pavojingos“ aplinkos atžvilgiu; šiai kategorijai buvo priskirti ir buvę kaliniai bei tremtiniai, kuriems sudarytos operatyvinio stebėjimo bylos. Jie turėjo būti suimti ir neribotam laikui uždaryti į Kauno, Pravieniškių ir Alytaus tardymo izoliatorius¹⁷.

KGB manymu, grįžusiųjų iš tremties pasakojimai galėjo paskatinti jaunimą imtis antisovietinių akcijų, todėl Kauno jaunimo bruzdėjimus saugumas susiejo su didele buvusių kalinių koncentracija mieste¹⁸. KGB ėmėsi priemonių, kurios sutrukdytų buvusiems tremtiniais bei kaliniams daryti įtaką jaunimo pažiūroms (ypač mokyklose). Stebėta, kiek tokių žmonių dirba vidurinėse mokyklose, profesinio mokymo ir aukštojo mokslo įstaigose ir kokią įtaką jie daro jaunuoliams. Žmonėms iš šios aplinkos ir jų vaikams buvo trukdoma įgyti aukštąjį išsilavinimą. Panevėžio KGB skyriaus operatyviniai darbuotojai, išanalizavę agentūrinius-operatyvinius duomenis, pastebėjo, kad vidurinėse mokyklose, kuriose užfiksuoti priešiški veiksmai, dirbo asmenys, apie kuriuos turėta kompromituojančių duomenų (teisti už antisovietinę veiklą, turintys giminų užsienyje)¹⁹. Buvo atkreipiamas dėmesys ir į tremtinių bei kalinių vaikus, kaip potencialius antisovietinių akcijų organizatorius arba dalyvius. Sovietiniam saugumui buvo svarbu mažinti tėvų „blogą“ įtaką vaikams

ir galimą paskatinimą antisovietinei veiklai. Stengtasi juos perauklėti intensyviu politiniu ir ideologiniu apdorojimu, bet objektyviai sudarytos sunkesnės gyvenimo sąlygos darė savo įtaką. Pavyzdžiui, už antisovietinę veiklą suimto Smailio tėvai pasakojo pajutę, kad, išgirdus užuominų apie jų tremtį, į juos žiūrima įtariai, neleista eiti vadovaujančių pareigų. Tėvai papasakojo vaikui apie savo tremtį, bet, nors ir neskaitino jo imtis antisovietinių veiksmų, anot KGB, „vaikas pats padarė išvadas“²⁰.

Buvę garsūs nepriklausomos Lietuvos veikėjai, grįžę iš tremties ir įkalinimo vietų, buvo panaudojami propagandinėse ir kontrapropagandinėse akcijose. Garsiausiai nuskambėjo Juozo Keliuočio ir Vlodo Tiškaus, kurie turėjo autoritetą išeivijoje, straipsniai apie sovietinės kultūros ir ūkio laimėjimus. 1971 m. „Kultūros baruose“ pasirodė J. Keliuočio straipsnis „Tiltas, kurio dar nėra“. 1972 m. jis davė interviu „Literatūros“ žurnalui pavadinimu „Kelias, kurį pasirinko mano Lietuva“, jame pasmerkė išeivijos mėginimus panaudoti kultūrinį bendradarbiavimą piktiems tikslams. „Nemuno krašte“ irgi pasirodė panašaus pobūdžio straipsnis. 1972 m. „Valstiečių laikraštys“ buvo išspausdintas V. Tiškaus straipsnis „Vardan tiesos“, o „Gimtajame krašte“ – straipsnis „Pažink Lietuvą tokią, kokia ji yra“. Jis kreipėsi į išeivijos jaunimą kritikuodamas išeivijos neva prasimanymus apie sovietinę Lietuvą²¹. Minėtus straipsnius J. Keliutis ir V. Tiškus parašė patyrę sovietinio saugumo spaudimą. Įvertinęs šias akcijas, KGB pažymėjo: „Išeivija nutraukė su jais ryšius. To mes ir siekėme.“²² Viešai pasisakyti buvo priversti ir buvęs Lietuvos respublikos prezidentas Antanas Stulginskis, žemės ūkio ministras Juozas Skaisgiris ir dar keletas kitų.

Daugumai buvusių tremtinių ir kalinių, teistų už antisovietinę veiklą, pradėtos įvairios operatyvinės bylos ir jie buvo nuolat

prižiūrimi KGB²³. DON bylas užvesdavo asmenims, atlikusiems bausmę už sunkius valstybinius nusikaltimus, galintiems kelti kitų šalių specialiųjų tarnybų susidomėjimą. Buvo stebimi buvę partizanai, antisovietinių organizacijų nariai ir vadai, buvusių buržuazinių partijų, karinių junginių nariai, veikę Antrojo pasaulinio karo metais, atlikę bausmę už Tėvynės išdavimą, teroristinius ir diversinius veiksmus. Pavyzdžiui, 1968 m. duomenimis, operatyvinio stebėjimo bylos pradėtos 766 asmenims, iš jų 299 bylos buvusiems partizanams, 144 – antisovietinių organizacijų vadovams ir nariams ir t. t.²⁴, o 1975 m. – 646 asmenims²⁵. Be to, rajonų ir miestų KGB skyriai turėjo stebėti buvusių kalinių ir tremtinių telkimąsi, informuoti apie jų skaičių pagal amžių, tikslinti buvusių tremtinių ir kalinių šeimų sudėtį. Ši informacija turėjo atsispindėti KGB darbuotojų rengiamose ataskaitose apie operatyvinę padėtį mieste ir rajone. Pavyzdžiui, 1968 m. duomenimis, Vilniaus mieste buvo užregistruoti 874 asmenys, grįžę iš tremties ir lagerių. Šis skaičius detalizuotas pagal amžių: iki 30 metų – 15, 30–40 metų – 186, nuo 40 iki 50 metų – 269, nuo 50 iki 60 metų – 227, vyresnių nei 60 metų – 177 asmenys²⁶. 1975 m. duomenimis, Vilniuje buvo 994, Kaune – 3876, Šiauliuose – 960, Klaipėdoje – 968, Panevėžyje – 729 asmenys, anksčiau teisti už antisovietinę veiklą²⁷. Šios priemonės padėjo gauti informacijos ne tik apie stebimą asmenį bei jo šeimą, bet ir apie jo aplinkoje vykstančius procesus.

Kalinio ir tremtinio statusą KGB laikė kompromituojančiu faktu (net jei buvo ištremti tik tėvai), kurį žmonės stengėsi nusišlėpti, todėl teistumas, o ypač mėginimas jį nusišlėpti, tapdavo verbavimo pretekstu²⁸. KGB stengėsi užverbuoti ir buvusių tremtinių bei kalinių vaikus, kad galėtų geriau stebėti padėtį jų aplinkoje²⁹. 1975 m. duomenimis, iš asmenų, anksčiau teistų už antisovietinę veiklą, užverbuota 537 agentai³⁰. Tiriant

įvairias antisovietines akcijas (pavyzdžiui, atsišaukimų platinimą), įtariamųjų buvo ieškoma ir tarp šios kategorijos asmenų.

Šios KGB taikytos priemonės rodo, kad nepriklausomos Lietuvos veikėjai neatsitiktinai buvo ištremti. Jie buvo kliūtis Lietuvos sovietizavimui ir naujos sovietinės santvarkos bei visuomenės kūrimui. Ištėvėrusiems

Nuorodos

¹ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 415.

² *Ibid.*, p. 418.

³ J. Kuprytė, „Galimybė tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 85.

⁴ *Lietuva 1940–1990*, p. 418.

⁵ Pažyma apie tremtinių iš specialiųjų gyvenviečių bylų peržiūrėjimą, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 532, l. 32.

⁶ *Lietuva 1940–1990*, p. 415.

⁷ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyvinio darbuotojo Borunovo pažyma apie asmenis, grįžusius iš įkalinimo vietos, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 664, l. 186.

⁸ LSSR KGB Kauno miesto 1-ojo skyriaus viršininko Fursovo 1982 m. gruodžio 31 d. ataskaita apie kontržvalgybinį darbą pramonės įmonėse, *ibid.*, ap. 14, b. 182, l. 26.

⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko Akimovo 1969 m. liepos 29 d. pažyma apie padėtį ir priemones agentūriniam-operatyviniam darbui pagerinti, *ibid.*, ap. 3, b. 663, l. 100.

¹⁰ Pažyma apie padėtį ir priemones, kaip pagerinti operatyvinį darbą analizuojant asmenų, esančių operatyvinėje įskaitoje, elgesį, *ibid.*, b. 660, l. 109.

¹¹ Pasiūlymai dėl priemonių, kaip sustiprinti budrumą, užkirsti kelią nusikalstamumui, garantuoti saugumą ir tvarką respublikoje prieš šventes ir švenčių metu, *ibid.*, b. 638, l. 25.

¹² Kaišiadorių rajono KGB skyriaus agentūrinių-operatyvinių veiksmų planas 1980 m., *ibid.*, ap. 15, b. 1020, l. 5.

¹³ Alytaus rajono KGB skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. Gurbininsko pranešimas operatyvi-

tremtį ir grįžusiems iš įkalinimo vietų į Lietuvą, jiems toliau darytas psichologinis spaudimas, jie buvo diskriminuojami, ir tai trukdė žmonėms normaliai gyventi. Fizinės kančias tremtyje grįžus namo pakeitė psichologinis spaudimas, nuolatinė sovietinio saugumo kontrolė, priežiūra ir persekiojimas.

nių darbuotojų bendrame positarime Kaune 1967 m. vasario 23 d., *ibid.*, b. 656, l. 372.

¹⁴ Pažyma apie LSSR KGB Panevėžio miesto skyriuje 1971 m. atliktą operatyvinį-agentūrinį darbą, *ibid.*, ap. 14, b. 607, l. 12.

¹⁵ LSSR KGB Panevėžio miesto skyriaus viršininko pavaduotojo F. Volkovo pranešimas KGB 5-ojo skyriaus viršininkui M. Ščensnovičiui, *ibid.*, b. 606, l. 28.

¹⁶ Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas užtikrinant valstybės saugumą Gegužės 1-osios ir Pergalės dienos švenčių metu, *ibid.*, ap. 15, b. 186, l. 28.

¹⁷ Pasiūlymai, kaip įgyvendinti SSRS MVD 1968 m. kovo 31 d. įsakymą Nr. 140ss, bendrą SSRS KGB ir MVD 1984 m. balandžio 11 d. įsakymą Nr. M/26ss ir Nr. M/37cc., *ibid.*, ap. 46, b. 2665, l. 7–8.

¹⁸ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus viršininko H. Vaigausko 1969 m. lapkričio 1 d. pranešimas apie tam tikras neigiamas politines tendencijas tarp Kauno miesto jaunimo, *ibid.*, ap. 14, b. 144, l. 5.

¹⁹ LSSR KGB Panevėžio miesto skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas 1976 m., *ibid.*, b. 611, l. 53.

²⁰ Pažyma apie besimokančio jaunimo priešiškus išpuolius Panevėžyje 1970–1973 m. priežastis, *ibid.*, b. 608, l. 58.

²¹ 1973 m. rugsėjo 5 d. apžvalga apie buvusių nepriklausomos Lietuvos autoritetų panaudojimo patirtį kovoje su nacionalistais šalies viduje ir išeivijos organizacijomis, *ibid.*, ap. 3, b. 709, l. 35–44.

²² *Ibid.*, l. 44.

²³ Asmenų, kuriems privaloma nuolatinė priežiūra, operatyvinės įskaitos bylų kategorijų sąrašas, *ibid.*, ap. 46, b. 2665, l. 10–11.

²⁴ Pažyma apie padėtį ir priemones, kaip pagerinti operatyvinį darbą analizuojant asmenų,

esančių operatyvinėje įskaitoje, elgesį, *ibid.*, ap. 3, b. 660, l. 104–105.

²⁵ Pažyma apie padėtį ir priemones, kaip sustiprinti kontržvalgybinį darbą užkertant kelią grįžusių iš įkalinimo vietų baudžiamųjų būrių vadų, antisovietinių ir nacionalistinių organizacijų vadų bei dalyvių priešiška veiklai, *ibid.*, ap. 10, b. 439, l. 17.

²⁶ KGB 5-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyvinio darbuotojo Borunovo pažyma apie asmenis, grįžusius iš įkalinimo vietos, *ibid.*, ap. 3, b. 664, l. 185.

²⁷ Pažyma apie padėtį ir priemones, kaip sustiprinti kontržvalgybinį darbą užkertant kelią grįžusių iš įkalinimo vietų baudžiamųjų būrių

vadų, antisovietinių ir nacionalistinių organizacijų vadų bei dalyvių priešiška veiklai, *ibid.*, ap. 10, b. 439, l. 16.

²⁸ 1976 m. birželio 16 d. pažyma apie darbo su agentūra (5-ąja linija) padėtį Alytaus rajone, *ibid.*, b. 440, l. 243.

²⁹ Biržų rajono KGB skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, ap. 15, b. 440, l. 15.

³⁰ Pažyma apie padėtį ir priemones, kaip sustiprinti kontržvalgybinį darbą užkertant kelią grįžusių iš įkalinimo vietų baudžiamųjų būrių vadų, antisovietinių ir nacionalistinių organizacijų vadų bei dalyvių priešiška veiklai, *ibid.*, ap. 10, b. 439, l. 26.

Sovietinių represijų atminties reikšmės lietuvių autobiografijose

Žmonių gyvenimo istorijos yra „socialinis konstruktas, kuriame susikerta individuali ir socialinė *praxis* bei socioistoriniai pokyčiai“¹, tad jose atsispindi ne tik individualūs, bet ir socialiniai bei istoriniai reiškiniai. Istorinius įvykius pergyvenusių ir prisimenančių žmonių gyvenimo istorijos gali būti traktuojamos ir tiriamos dvejopai: kaip dokumentinius šaltinius papildantis „objektyvios“, makrolygmens tų įvykių istorijos šaltinis ir kaip atskleidžiančios subjektyvųjų, „žmogiškąjį“ tų įvykių aspektą – jų reikšmes juose dalyvavusiems žmonėms. Šiame pranešime represijas patyrusių žmonių autobiografiniai pasakojimai analizuojami pastaruoju aspektu, siekiant atskleisti subjektyvias šių įvykių reikšmes jų dalyviams. Analizuojamos 2001–2005 m. penkiuose Lietuvos miesteliuose ir jų apylinkėse (Antalieptėje, Griškabūdyje, Panemunėlyje, Papilėje ir Rumšiškėse) papasakotos ir užrašytos 16 autobiografių. Jos neatspindi visų galimų represijų reikšmių jų autoriams nei tuo labiau visiems represuotiems, bet jų turinio ir struktūros bendrumai padeda atskleisti kai kurias tipiškas dabartines represijų patirties reikšmes, tikėtina, būdingas daugelio panašaus likimo žmonių atminčiai; jos ir teikia struktūrą šių įvykių kolektyvinei atminčiai.

Biografinių pasakojimų tyrėjai išryškina dvi svarbias jų funkcijas – asmeninio identiteto kūrimo ir patirties, taip pat trauminės, interpretavimo; būtent autobiografija, gyvenimo pasakojimas (nebūtinai papasakotas),

kuris kartu atskleidžia ir asmens identitetą, turi individui praktinę reikšmę, padedančią jam suprasti save kaip gyvenantį tęstiniame laike subjektą. Kad kintančiame pasaulyje išlaikytų stabilų identitetą, žmonės kuria pasakojimus, perinterpretuoja biografijas ir tuose pasakojimuose atranda save ir pasaulį po radikalių pokyčių; todėl neatsitiktinai karai, represijos ir kiti kardinaliai griaujančios įprastinę tvarką bei pasaulio suvokimą įvykiai skatina kurti pasakojimus – žmonės taip siekia įprasminti išorinį pasaulį ir savo gyvenimą naujomis aplinkybėmis². Daugelis traumos teoretikų (C. Caruth, J. L. Herman ir kt.) trauminės patirties pasakojimus laiko svarbiu traumų įveikimo mechanizmu. Kita vertus, iškyla ir problema: trauminę patirtį sudėtinga įvardyti, ji neretai sunkiai apibūdinama – įprastinės sąvokos ir pasakojimo būdai ne visada tinka šiai patirčiai nusakyti. Tuo tarpu, nors „pasakojimas yra pirmas žingsnis į pasveikimą“, „eksternalizavimas turi poveikį tik tada, kai žmogus gali kalbėti ir perteikti istoriją“³. Gebėjimas nuosekliai ir rišliai papasakoti apie svarbiausius gyvenimo įvykius rodo ir individualaus identiteto integralumą, todėl šie pasakojimų aspektai iš dalies atskleidžia ir trauminės patirties įveikimo bei asmeninio identiteto integralumo laipsnį. Empirinėje analizėje, ieškant atsakymų į pagrindinį klausimą – kokie šios patirties aspektai atsispindi biografiniuose pasakojimuose ir ką jie reiškia žmonėms, – kreiptas dėmesys ir į pasakojimo pobūdį: rišlumą,

tęstinumą, pasakojimo struktūrą (įtampa, veiksmas, atomazga).

Individualiame pasakojime sekama jau egzistuojančių naratyvų – diskursų, žanrų – pavyzdžiu. Todėl, kaip pažymėjo Latvijos represuotų žmonių autobiografijų tyrėja antropologė V. Skultans, atminties transformacija į pasakojimus išlaisvina jų ryšį su patirtimi ir kartu atveria kelią schemiškesniems vaizdiniais⁴. Individualias kančias padeda įprasminti tautos istorijos diskursai. Lietuvių, kaip ir daugelio regiono šalių, represijų atmintis viešuosiuose diskursuose interpretuojama lietuvių nacionalizmo diskursų – daugiausia tautos kančių – reikšmėmis. Todėl, analizuojant autobiografijas, kreiptas dėmesys ir į viešųjų bei individualių pasakojimų ryšį; stengtasi išsiaiškinti, ar viešojo represijų atminties diskurso reikšmės svarbios ir pakankamos individualiai žmonių patirčiai įprasminti.

REPRESIJŲ ATMINTIES ĮVARDIJIMO SUNKUMAI

Lietuvių autobiografinių pasakojimų bruožai rodo esant nemažą atstumą tarp patirties ir pasakojimo – daugeliui pasakotojų sunku tiek įvardyti represijų atmintį, tiek susieti ją su identiteto tęstinumą liudijančia gyvenimo linija. Kai kurie žmonės vengia tiesioginę represijų atmintį „įsileisti“ į dabartį. Jie apie represijas pasakoja glaustai, abstrakčiai, nesileisdami į detales ir ilgą represijų laikotarpį nusakydami keliais gana abstrakčiais sakiniais; tai būdinga ir daliai latvių istorijų⁵. Pasakojimų tyrėjai yra pastebėję, kad detalus nuoseklus pasakojimas (istorija, turinti naratyvinę struktūrą) yra arčiausiai realios patirties, o abstrakti argumentacija autobiografiniame pasakojime atskleidžia dabartinę poziciją arba slepia praeitį⁶. Įvardijimo sunkumus rodo ir tiesioginiai atsakymai

pasakoti ir prisiminti šį gyvenimo tarpsnį, ir nutraukiančios pasakojimą emocinės reakcijos:

„Išvis nesinori prisiminti to žiaurumo ir visko. Alkani, basi 30–40 laipsnių šalčio statybose, Vorkutoj. Dirbom... šlapi dar... gulėjom ant grynų narų. Į šachtas nėjau, pasėdi už tai karcery, bet neini. Žinojau, kad prarasiu sveikatą... nušalęs rankas ir kojas buvau... Iš vakaro atsiguli, o ryte jau sustenęs prie tavęs kaimynas, žmogus... Nenoriu nei rašyt, nei prisiminti“ (78 m. vyras).

Toliau cituojamame fragmente nuoseklus tremtinės pasakojimas nutrūksta ties išvežimo momentu, paskui trimis sakiniais nusakomas aštuoniolikos metų tremties laikotarpis, bet vos paminėjusi konkrečią skaudžią patirties detalę – tėvo mirtį – respondentė apsiverkia, verkdama ištaria kelias liudijančias trauminę patirtį nerišlias frazes ir pamažu rimsta, tik pradėjusi pasakoti apie gyvenimą Lietuvoje; pasakojimas rišlus tampa tik kalbant apie dabartį:

„Ten mes pragyvenom 18 metų. Tėvukas mirė staigiai, jam buvo 52 metai ir jis ėjo į darbą, ir staigiai... [pauzė, verkia] vargas... badas... žinot, trylika metų... reikėjo ir vitaminų, ir valgio, o badas..., tai buvo visas kūnas apėjęs tokiais... šunvotėm ar kaip juos... kad negalėjau gulėt... ant alkūnių, ant kėdės... ir į mokyklą niekur nėjom, niekas tenai ne... o mama sugrįžo [tonas darosi ramesnis]. Bet mama pragyveno dar trisdešimt metų po tėvuko mirties. Bet ji čia mirė, Lietuvoje. Mums grįžus neleido – mano seseriai ir man – neleido Lietuvoje gyvent...“ (69 m. moteris).

Nuosekliai papasakoti apie represijas trukdo ir tai, kad pasakotojui būna sunku nustatyti šios patirties laiko ir vietos ribas bei morališkai vertinti represijas. Chronologinis laikas čia kartais reiškia mažai ir žmonės kuria asmenines chronologijas: pasakojimai kuriami dabar, todėl atskleidžia dabartinius

požiūrius ir reikšmes. Tą rodo ir įvykių seka pasakojime, kuri nebūtinai yra chronologinė. Pasak V. Skultans, „asmeninio ir nenusipėjamo laiko konstravimas rodo mėginimą rasti tinkamą kalbą prievartos ir teroro patirčiai“⁷. Represijų atminties laiko ribų nustatymą apsunkina tai, kad ji susipynusi su karo ir sovietizacijos patirtimi. Apskritai represijų laikas įvardijamas kaip „tokie laikai“, „toks laikas“, jis iškrenta iš įprastinės laiko tėkmės ir neturi aiškių chronologinių ribų; jį skiria jo nežmoniškumas, keistumas; anot 82 metų buvusio tremtinio, „tas laikotarpis labai sunkus, labai keistas, žmonės tiesiog buvo kaip zuikiai medžiojami“.

Kitame pasakojime susipina įvairiu metu vykę su represijomis susiję įvykiai:

„Žinau tuos laikus, tokie laikai buvo. Aš iš kasyklų dar biskį anglies parsivežiau rankoje, buvau sužeistas. Ten eini kaip į frontą, ir stuburą sulaužo ar rankos, kojos netenki. Keikiasi, mušasi, pykstasi tose kasyklose. Kolūkyje leido tik juodu darbininku kaip tremtinį. Mūsų šeimą tris kartus trėmė. Pirmą kartą keturiasdešimt septintaisiais. Mus, tris brolius, paėmė į rusų kariuomenę, ir vienas pabėgo. Ligos, badas, daug kas bėgo. Buvom ir fronte Vokietijoje, brolių sužeidė. Po karo kada sugrižau, o vienas brolis miške, tai buvom „banditų“ šeima“ (78 m. vyras).

Moralės, vietos, laiko sampratų neaiškumas lietuvių pasakojimuose glaudžiai susijęs su dešimtmečius trukusia diskriminacijos, pažeminimų patirtimi, grįžus į Lietuvą. Lietuva daugeliui sugrįžusiųjų tapo trauminės patirties vieta, ir ši patirtis lėmė sąvokų *Tėvynė, laisvė, sava* ir *svetima* neaiškumus, prieštarigus moralinius represijų atminties vertinimus bei sunkiai įveikiamas įtampas. Autobiografijose šis neaiškumas, sutrikimas, *savo* ir *svetimo* inversija kartais net įvardijama tiesiogiai: pavyzdžiui, buvęs tremtinys, sėkmingai įveikęs tremties sunkumus, svaajojęs grįžti į Lietuvą ir po tremties palankiai

priimtas gyventi Latvijoje, taip nusako jau seną pagaliau apsigyvenus Lietuvoje:

„Per tą laiką buvo daug naktų nemiegota, daug gyvenimo dalykų įvertinta iš naujo, ne mano naudai. Aš tapau svetimas tarp savų, o buvau savas tarp svetimų. Tai štai to negalėjau suprasti“ (67 m. vyras).

Neaiškos ir dvilypės tampa ir vietos sampratos. Nors represijų vietos ir Lietuva iki grįžimo į Lietuvą visiems buvo skirtingi, dažniausiai priešingi moraliniai ir geografiniai pasauliai (tvarka ir chaosas, sava ir svetima ir pan.), bet represijų laikas tik iš dalies išreiškiamas kaip, pasak M. Bachtino, *chronotopas* – neatsiejamas laiko ir erdvės susipynimas literatūriniame pasakojime. *Chronotopas* tiksliai apibūdintų tik „normalų“ gyvenimą *Lietuvoje tėvynėje* iki okupacijos: šis laikas visų suvokiamas kaip laimingas, „normalus“ gyvenimas, dažniausiai – vaikystė, mokykla, „normalios“ tėvų ir aplinkinio pasaulio socialinio gyvenimo formos. Net tremties bei lagerio vietos ir laikas su represijų laiku sutampa tik iš dalies, pastarasis neretai pratęsiamas ir apima gyvenimą vėl Lietuvoje. Lietuvos kaip Tėvynės, kultūros, tvarkos, tautos buveinės sampratą problemino ir sovietizacija bei persekiojimai sugrįžus, ir sugriautų tėviškių vaizdai, pavyzdžiui: „Sibire mes labiau buvom lietuviai negu žmonės Lietuvoje“ (72 m. moteris).

„Dieve mano, nepanašios vietovės... Skubinom į tėviškę, kai nuėjom, viskas išdraskyta. ... Mama sakė, nevažiuosiu į tėviškę, nes negrįšiu, širdis sprogs, kaip išdraskyta“ (73 m. moteris).

Patirtis grįžus į Lietuvą lėmė ir laisvės sampratos bei ribų neaiškumą. Tremtinys, iki grįžimo gyvenimą tremtyje aiškiai skyręs kaip netikrą nuo tikro gyvenimo Lietuvoje (grįžimui į „taip svajotą, naktimis sapnuotą Lietuvą“ ruošėsis kaip, jo žodžiais, „rimtam gyvenimui“), dabar tremties pabaigą apibūdino taip: „Laisvė – ne tas žodis, iki laisvės

kelias dar labai labai tolimas; daug naktų nemiegota, gavus tą vadinamą laisvę“ (67 m. vyras). Čia ir *ten* sugretinimas dažnai būdavo ne laisvės ir Tėvynės naudai:

„Ten, lagery, nieks viens kito nepersekiojo. Čia galėjai kalbėti tik apie tai, kur baliavojai ir panašiai. Ten, lagery, viską galėjai kalbėti. Išvis viens kitam padėdavo. Tie, kur lagery buvę“ (77 m. vyras).

ILGALAIKĖS TRAUMINĖS PATIRTIES IR MĖGINIMŲ JĄ ĮVEIKTI ATSPINDŽIAI AUTOBIOGRAFINIUOSE PASAKOJIMUOSE

Net nenorinčių ar negalinčių sklandžiai papasakoti apie represijų patirtį žmonių pasakojimuose ši patirtis labai svarbi: įvykiai po represijų, daugelis dabarties momentų vertinami atsižvelgiant į šią patirtį. Tik dviejose istorijose iš šešiolikos pasakojimas apie represijas turi pabaigą – gyvenimui įėjus į normalias vėžes, kai pasiekama bent sąlyginai nežeminanti socialinė padėtis, apie tolesnį gyvenimą pasakojama negrįžtant prie šios atminties. Tačiau yra istorijų, kuriose represijų patirtis užima didžiąją pasakojimo dalį ir jos požiūriu vertinamos visos gyvenimo sritys – nuo „šeimos, užgrūdintos Baikalo vėjais ir audromis“, iki darbo, buities, žmonių santykių bei dabartinės savijautos. Gana dažnai remiantis represijų patirtimi vertinama dabartis:

„Ir kai dabar, atgavus nepriklausomybę, šešiasdešimt procentų nubalsavo už LDDP, kuri penkiasdešimt metų mus vedė „į šviesią ateitį“, aš galvoju apie tremtį. Tremtyje lietuviai buvo vieningi; jei dabar tokie būtume, būtume pasiekę žymiai daugiau“ (66 m. vyras).

Pasakojimuose daug vietos skiriama Lietuvoje patirto žeminimo, etikečių kljavimo, diskriminacijos, socialinės izoliacijos, nepripažinimo patirčiai ir išgyvenimui. Daugelis

pasakoja apie nemiegotas naktis, išlietas ašaras, išgyventus skriaudos ir pažeminimo jausmus:

„Kai grįžau, prisimenu, labai verkiau čia... nieko nebuvo valgyti, vežė iš Daugpilio duoną, nieko nebuvo. Man siūlė tūkstantį rublių, kad Rusijoje pasilikčiau; galvojau visaip, bet kai paklausė, kur važiuosiu, tai automatiškai širdis pasakė, kad Litovskaja SSR, Rokiškio rajonas, Panemunėlis. [...] Tai ir visos mano svajonės praėjo. Žmona kolūkyje dirbo, buvo susirgusi, iš pergyvenimo turbūt, nervais“ (77 m. vyras).

„Matydama, kaip iš ryto žmonės bėga skuba pasitikti dienos, negalėjau sulaikyti ašarų dėl savo bejėgiškumo. Buvo įsakyta visus turinčius „dėmes“ išvaryti iš Kauno, įgaliotinis ateidavo kasdieną. Du maži vaikai, kur dėtis? Nemiegojau nei naktį, nei dieną“ (80 m. moteris).

Viena iš gniuždančių aplinkybių, kai kam sustiprinusių *savo* ir *svetimo* ribų neaiškumą, buvo socialinė izoliacija, ypač patiriama iš artimųjų: „Nežinau, kaip kitiems, man buvo skaudu, kad čia gyvenę, gimę, augę, ir visi pamiršo, net giminės vengia susitikti“ (68 m. vyras).

Taip pat skaudžiai išgyventa ir diskriminacija, etikečių kljavimas viešajame gyvenime – darbe, gaunant būstą ir kitomis aplinkybėmis:

„Tremtinys, ir dar negeriantis – antrarūšis žmogus. Darbščiausi tie, kurie mėgo velnio lašelius ir turėjo partinius bilietus“ (73 m. vyras).

„Sakė neduot buto man, iš kažin kur atsisasčius. Baisiai skaudu buvo šitai girdėt, atrodo, lyg tai kokia nusikaltėlė. Visai vaikus mus išvežė, be niekur nieko“ (79 m. moteris).

„Tai dirbau valytoja, tai šen, tai ten, kur čia dėses, paženklinta“ (74 m. moteris).

Žeminamųjų savijautą atskleidžia ir tai, kad kiekvienas „normalumo“ ženklas buvo

laikomas labai reikšmingu. Cituojamo fragmento autoriui toks ženklas buvo gautas pasas:

„Gavau pasą ir nesitiki, kad aš ne nusikaltėlis, o žmogus kūrėjas, ką saloje įrodėme ne kartą, ir tie, kurie iš pradžių nekenė mūsų, vėliau patikėjo. Džiūgauta per anksti, pasirodo, pačioje apačioje buvo MVD šifras, rodantis, kas tu per paukštis, bet vis geriau negu nieko“ (67 m. vyras).

Kitas buvęs tremtinys „apstulbimu“ vadin savo reakciją į „nepaženklintam“ žmogui gana įprastus pripažinimo ir paskatinimo žodžius, kuriuos jis prisimena ir dabar:

„Mandatinės komisijos pirmininkas pasakė: „Nors dalinai linkiu pasivyti, ką jūs praradote savo gyvenime. Sėkmės moksle.“ Pirmą kartą, grįžęs į Tėvynę (po 5–6 metų) išgirdau tokius tėviškus ir pilnus užuojautos žodžius“ (68 m. vyras).

Vieniems pavyko išsaugoti teigiamą identitetą ir nepriimti „nusikaltėlio“ ar kitų žeminančių etikečių, kiti su jomis daugiau ar mažiau susitaikė. Priešintis „nusikaltėlių“ ir kitų žeminančių etikečių klijavimui daugiausia padėjo alternatyvūs socialiniai ryšiai: represuotųjų tarpusavio santuokos ir kiti sėkmingai susiklostę neformalūs socialiniai ryšiai, kai buvo galima neslėpti represijų atminties ir ši patirtis vertinta teigiamai. Tačiau tai būdinga ne visiems: ne tik viešajame gyvenime, bet ir šeimose represijų atmintis neretai būdavo nutylima. Tai rodo pasakojimo fragmentas, kuriame kalbama apie trijų seserų – buvusių tremtinių – bendravimą:

„Taip jau tokioj baimėj gyvenom, su einam tarp savęs ir bijom, kad jau koks žodis nebūtų... Prisimenu, kai su Kalėdom gavom sveikinimus nuo Nijolės Sadūnaitės, 1988 ar 1989 metais, ir bijojom viena kitai pasisakyti, kad gavom. Taip jau inbaidytos buvom“ (64 m. moteris).

Pasakojimai rodo, kokią didelę reikšmę turėjo ir tebeturi represijas patyrusių žmo-

nių tarpusavio bendravimas, sovietmečiu neformalus, vėliau organizuotas; daugeliui tokie susitikimai buvo vienintelė vieta, kur jie galėjo būti savimi, nesijausti „paženklinti“ ir išlaikyti teigiamą identitetą. Visi pasakotojai mini, kad daugiau ar mažiau periodiškai susitikdavo ir bendravo su tremties ar lagerio draugais, nors kai kurie būdavo dėl to persekiojami. Pavyzdžiui, viename barake gyvenusios keturiasdešimt keturios šeimos su vaikais ir anūkais susitikdavo per visą sovietmetį ir susitinka iki šiol, nors būdavo persekiojami. Šis bendravimas jiems buvo svarbus pirmiausia psichologiniu – žmoniškųjų ryšių, – o ne politiniu atžvilgiu: „Ne apie politiką kalbėjom, bet tarp savų jautiesi laisviau, negi apie politiką, apie vaikus, šiaip...“ (67 m. moteris). Dalyvavimas tuose susitikimuose, tremtinių choruose, įvairiuose renginiuose, turinčiuose organizuotų socialinių ryšių formą – kai kam bent suvažiavimuose Ariogaloje kartą per metus, – labai svarbus ir dabar.

Dar vienas būdas, padedantis įveikti nuolatinį žeminimą bei suteikti prasmę gyvenimui teroro ar pažeminimų sąlygomis, – sąžiningas darbas, atkaklus tikslo siekimas tiek represijų vietose, tiek grįžus į Lietuvą. Tai buvo ir savigarbos, teigiamo asmeninio identiteto šaltinis, leidęs nuolat žeminamam tremtiniui save pavadinti „žmogumi kūrėju“: „...aš ne nusikaltėlis, o žmogus kūrėjas, tai saloje įrodėme ne kartą, ir tie, kurie iš pradžių nekenė mūsų, vėliau patikėjo“ (67 m. vyras). Pasakojimai rodo, kad sąžiningas darbas buvo svarbus šių žmonių asmeninei savigarbai, identitetui: apie tai kalbama su pasididžiavimu, nors ne visuomet sulaukta aplinkinių pripažinimo:

„Aš labai stengiausi, nei pavėluodavau, nei praleisdavau, su temperatūra eidavau į darbą. Kiek buvo direktorių, vis mane apdovanodavo. Nei pijokaut, nieko“ (78 m. moteris).

„Aš gyvenau, dirbau ir mokiausi pagal sąžinę. Tik vienas valdybos viršininkas vertino mano sąžiningą darbą“ (68 m. vyras).

Darbštumas, sąžiningumas pasakojimuose siejamas ir su lietuvių tautiniu identitetu; šios savybės laikomos lietuvių tautiniu bruožu ir kolektyvinės savigarbos šaltiniu gyvenant tremtyje ar lageryje.

Siekdami išvengti žeminimų, buvę tremtiniai persikeldavo gyventi kitur, ypač arčiau didelių miestų, kur daugiau galimybių išlikti nepastebimiems. Tačiau ir naujose vietovėse jie vengdavo artimesnių ryšių:

„Persikėliau po kalėjimo į Rumšiškės. Būčiau nesikraustęs, žmona, nepakeldama ten tos atmosferos, norėjo persikelti. Žmonės pradėjo mūsų bijoti. [...] Čia, savo gatvėj, aš pusės žmonių nepažįstu, aš Kaune dirbau“ (82 m. vyras).

„Nutariau palikti Biržus, kad pasimirštų tos nuoskaudos, kurios įstrigo giliai į širdį ne tik man, bet ir žmonai, grįžus į Tėvynę“ (69 m. vyras).

Nemažai daliai žmonių sunku atkurti teigiamą identitetą ir nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje. „Nusikaltėlio“ etiketės ne taip lengva nusikratyti. Tokių problemų dažniau kyla žmonėms, kurie sovietmečiu buvo labiau susitaikę su žemu „paženklintojo“ statusu ir jam nesipriešino bei gyveno ir dabar gyvena mažose kaimų ar miestelių bendruomenėse, kur neįmanomas anonimiškumas ir kur bendruomenės daro didesnę įtaką dabartiniam identitetui. Dėl to šios etiketės ten gyvenantiems žmonėms prigijo labiau.

„Rusijoj labai nieks neskyrė mūsų, ne gyvenom viešumoj, o Lietuvoj tai skyrė, ir dabar dar kaime nelabai pagarboj esam – būk tai jiems labai gerai, atvažiavo, namus atidavė ir dar gavo pensiją“ (65 m. moteris).

„Priešas esi, jau kaip ir paženklinti, taip ir liksim“ (74 m. moteris).

„Istoriniai pasakojimai kuriami susidūrus praeities įvykiams ir vienijančiai individo vizijai.“⁸ Represijų atmintį išreiškiantys pasakojimai, kaip minėta, atskleidžia žmonių norą suteikti tęstinumo, vientisumo matmenį „suirusiam“ – radikaliai pakitusiam – savo gyvenimui ir aplinkiniam pasauliui. Nors represijų patirtis kartais sunkiai nusakoma, žmonės ieško ir randa labai individualių būdų jai išsakyti. Tam padeda ir literatūrinės pasakojimų kūrimo priemonės. Kadangi represijų atmintis apima ir represijų, ir jų padarinių įveikimo patirtį, pastaroji patirtis taip pat daro įtaką pasakojimo būdai ir struktūrai.

Ne tokie rišlūs, nelabai nuoseklūs yra lietuvių pasakojimai, kurių veikėjai – pasakotojų ankstesnieji „aš“ – vaizduojami kaip „aukos“ arba kaip „herojai“ (toks pasakojimų skirstymas yra sąlyginis, nes tuose pačiuose pasakojimuose esama ir herojaus, ir aukos pozicijų; kalbame tik apie kurios nors pozicijos vyravimą). Nuoseklesni, detalesni, labiau atitinkantys pasakojimo struktūrą (įtampa, veiksmas, atomazga) yra tie pasakojimai, kurių veikėjai – ankstesnieji „aš“ – daugiau vaizduojami kaip „nugalėtojai“, „herojai“, pasiekę nors ir mažas pergales įveikdami sunkumus. Tai iš dalies aiškinama tuo, kad šie pasakojimai labiau atitinka Vakarų literatūrinės konvencijas, kurios reikalauja, kad istorijos turėtų herojus. V. Skultans yra pastebėjusi, kad su herojiškuoju papasakotu „aš“ autorius susitapatina lengviau negu su auka⁹; herojiškus veikėjus labiau legitimuoja ir viešieji tautos istorijos naratyvai. Kita vertus, „herojiški“ pasakojimai rodo, kad jų autoriai sėkmingiau įveikė trauminę patirtį ir lengviau įsiliejo į visuomenę. Tai pasakytina apie žmones, pasiekusius sąlyginai aukštesnes, mažiau žeminančias socialines pozicijas ir bent iš dalies įgyvendinusius savo tikslus.

Analizuotose autobiografijose viešasis heroizuotas tautos kančių motyvas menkai susijęs su individualiąja atmintimi; jo reikšmės dažniau iškyla vyrų negu moterų pasakojimuose ir jomis dažniausiai grindžiamas pats represijų atminties, pasakojimo poreikis. Bet dar daugiau represijų atminties motyvai grindžiami poreikiu liudyti grupinę – visų represuotųjų ir ypač žuvusiųjų – patirtį bei atmintį, nesiribojant vien savo tautos kančiomis:

„Apie tremtį tai reikia labai daug rašyti, nes daug išvežė, ir estų vežė, ir šitų latvių; mum kai nuvežė Karagunan, net vokiečių buvo, bet jie jau buvo užmiršę vokiškai, rusiškai kalbėjo. Mum kai vežė iš Irkutsko, tai kaip nusiklausai, tai buvo ir rusų ištremtų“ (68 m. moteris).

Kartais herojiškų tautos kančių diskurso reikšmės net trukdo reikšti individualią represijų atmintį, nes žmonės neatitinkančią herojiškumo ir herojiškų kančių kriterijų patirtį laiko nereikšminga:

„Mūsų tautoj buvo tiek dorų žmonių, kad aš negaliu lygintis su jais, negaliu. Jie daug daugiau padarė negu mes, likę. Mes likome tie galbūt, kurie buvom... arba mum likimas kažkoks lemtingas buvo, kad išvengėm šito savo tautos žiauraus likimo“ (77 m. vyras).

Šis fragmentas iliustruoja ir būdingą daugiaprasmię bei įvairų likimo metaforos vartojimą įprasminant represijų patirtį. Individualiuose pasakojimuose likimas, lemtis turi priešingą reikšmę negu įprastuose viešuosiuose tautos kančių diskursuose (kolektyvinėse tiek lietuvių, tiek latvių interpretacijose tautos likimas – žiaurus, sunkus); tai rodo, kad ieškoma savitų individualios patirties įprasminimo bei raiškos būdų. Individualiose istorijose būtent likimas (sėkmė, Dievo pagalba) yra teigiamas veikėjas, suteikiantis individams jėgų įveikti žeminančias aplinkybes, pasiekti bent mažas pergalės ir tapti papasakotų istorijų herojais, o ne au-

komis. Tokios likimo reikšmės V. Skultans tirtoms latvių autobiografijoms dar būdingesnės negu lietuvių¹⁰. „Herojiškose“ istorijose vyrauja M. Bachtino nusakytas įvykių, „nuotykių“ laikas – kaip pasakose, šiame laike atsitiktinumai, sutapimai lėmė žmonių gyvenimą ir išgyvenimą, jų likimus.

Toliau cituojamo pasakojimo autorė dažnai kartoja sėkmės, likimo motyvą, pabrėždama sunkumų įveikimą arba išvengimą, siedama jį ir su tomis situacijomis, kuriose „aukos“ istorijų autoriai įžvelgia tik pažeminimą, pavyzdžiui: „Visi užjautė, nors ir vadino banditais“ ir pan.

„Aš nežinau, man tai pasitaikė visur geri žmonės. Ir tie berniukai, jie dar papjovė mum dvi avis ir kiaulę. [...] Ten vėl gerai buvo – nuvežė mus pas tokią rusiukę iš pradžios, paskui davė kambarį mūsų šeimai pas vietos gydytoją su žmona, nepaprastai nuoširdžius žmones. Na, aš nežinau, jau taip gerai mums sekėsi, visur geri žmonės buvo... Visi užjautė, nors ir vadino banditais, ir kolūkio pirmininkas sako, ateikit miltų išsirašyt, gavom miltų. [...] Vis tiek kažkokia žvaigždė, kad taip per viską perėita, ir laimingai. ...Grižus Lietuva pasirodė labai nesvetingai. Nors ir vėl Dievas lydėjo“ (71 m. moteris).

Tai, kad individuali atmintis nedažnai siejama su viešojo tautinio praeities naratyvo reikšmėmis ir kad kai kurios literatūrinės priemonės (šiuo atveju likimo metafora) individualiuose pasakojimuose vartojamos skirtingai negu kolektyviniuose, rodytų, jog viešojo tautos istorijos pasakojimo reikšmių ne visuomet pakanka individualiai, ypač neherojiškai, kasdieniškai „paprastų žmonių“ patirčiai įprasminti.

Dabartinei pasakojimų autorių savijautai neretai būdingas nusivylimas, jie jaučia, kad jų patirtis yra nereikalinga. Tai dažniausiai siejama su neįgyvendinto teisingumo, kurį jie suvokia kaip nuoseklų moralinį sovie-

tinio laikotarpio ir jo veikėjų įvertinimą, poreikiu:

„Stengiuos nekalbėti apie politiką, kad nesinervinčiau“ (72 m. moteris).

„Dabar vieni taip, kiti taip, nekreipiu dėmesio. Nesinori nieko“ (77 m. vyras).

„O šiaip tai, kuo toliau, tuo labiau mes daromės nereikalingi“ (78 m. vyras).

Teisingumo poreikį nusako ši citata:

„Jau stengiamasi užmiršti, stengiamasi užglaistyti, „užmirškim kas buvo“. Jau oficialiose kalbose turim, kad „užmirškim, pasibučiuokim ir gyvenkim toliau laimingai“. Tai galima šitą padaryti, bet bučiuotis nereikia. Šito užmiršti negalima, bet ir nereikia keršyti. Šitą reikia prisiminti, pagerbti tuos žmones, kurie kentėjo, ir niekuomet nereikia girti tų, kurie ir dabar [...] skaito, kad jie padarė nuopelnus, ištremdami ką nors, nušaudami žmones nekaltus [...]. Mano toks supratimas, kad juos reiktų teisti, bet jau praėjo tas laikas ir nebėra galimybių įrodyti ir juos nuteisti. Juos turi tik morališkai, doroviškai, žiniasklaida, istorija turi nuteisti“ (78 m. vyras).

IŠVADOS

Lietuvių pasakojimuose atsispindi problemos, būdingos daugumai valstybės organi-

zuotos prievartos aukų – pasakotojui sunku nustatyti laiko, vietos ir moralines ribas, ypač stalininių represijų patirčiai susipynus su traumine persekiojimų ir diskriminacijos bei sovietizacijos patirtimi grįžus į Lietuvą.

Nepriklausomybės atkūrimas nepanaiškino visų represijų padarinių; patyrusių represijas žmonių gyvenimuose liko neišspręstų tiek neįveiktos trauminės patirties, tiek teigiamo asmeninio identiteto atkūrimo problemų.

Viešojo tautos istorijos pasakojimo reikšmių ne visuomet pakanka individualiai, ypač neherojiškai, „paprastų žmonių“ patirčiai įprasminėti, todėl ieškoma kitokių šios patirties įprasminimo būdų.

Represuotiesiems aktuali jų atminties įprasminimo problema yra teisingumo įgyvendinimas, suprantamas kaip visapusiškas moralinis sovietinio laikotarpio ir jo institucijų bei individualių veikėjų įvertinimas. Neįgyvendinant teisingumo, nereikalingi ir liudijimai, todėl represijas patyrę žmonės jaučia, kad vis mažiau reikalinga jų atmintis ir patirtis.

Nuorodos

¹ D. Bertaux, „Introduction“, in: D. Bertaux (ed.), *Biography and Society*, London, 1981, p. 6.

² G. Rosenthal, „German war memories: narrativity and the biographical and social functions of remembering“, *Oral history*, 1991, 3, p. 34.

³ S. Felman, D. Laub, *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*, New York, 1992, p. 69.

⁴ V. Skultans, *The Testimony of Lives: Narrative*

and Memory in post-Soviet Latvia, London–New York, 1998, p. 22.

⁵ Ibid., p. 106.

⁶ G. Rosenthal, „Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews“, in: A. Lieblich, R. Josselson (eds.), *The narrative study of lives*, London, 1993, p. 68.

⁷ V. Skultans, op. cit., p. 32.

⁸ Ibid., p. 26.

⁹ Ibid., p. XII.

¹⁰ Ibid., p. 47–66.

Latvijos piliečių trėmimas 1949 m. kovo 25 d. Struktūrinė analizė

Trėmimai vaidina didelį vaidmenį mūsų istorijoje. Jie buvo viena iš sovietinio okupacinio režimo taikytų represijų formų ir ypač giliai įsirėžė į žmonių sąmonę, nes represijos turėjo tiesioginio arba netiesioginio poveikio didelei gyventojų daliai, daugiausia moterims ir vaikams. Taigi represijos suformavo ir stipriai paveikė mūsų nacionalinę kolektyvinę atmintį, vertybių sistemą ir nacionalinį tapatumą.

Latvijos valstybinių archyvų specialistai trėmimus tyrinėjo nuo 1999 m. 2001 m. archyvai išleido knygą „Tremtiniai, 1941 m. birželio 14-oji“. Tyrimas buvo tęsiamas ir 2007 m. paskelbtas knygoje „Tremtiniai, 1949 m. kovo 25-oji“, kurioje yra skyrius ir apie 1945–1953 m. išstremtus piliečius.

Trėmimus tiriantys specialistai buvo užsibrėžę išsaugoti atmintį, tuo tikslu minėtose knygose yra nurodytos tremtinių pavardės bei kiti svarbūs duomenys apie juos; taip pat jie siekė atskleisti tikrąją sovietinio totalitarinio režimo prigimtį remdamiesi įrodymais, rasta tiriant trėmimus.

Didžiausio masinio trėmimo (1949 m. kovo 25–30 d.) tyrimas truko šešerius metus. Per tą laiką buvo išnagrinėtos tremtinių bylos ir duomenys, sukurta duomenų bazė. Be to, buvo įvertinti Latvijos archyvų, Rusijos Federacijos valstybinio archyvo Maskvoje ir Vakarų Sibiro archyvų dokumentai. Taigi mes turėjome galimybę susipažinti su svarbiausiais SSRS įstaigų dokumentais apie represijas prieš Latvijos gyventojus, apie Latvijos

piliečių trėmimus į Omsko ir Tomsko sritis 1949 m. kovo mėn., taip pat susipažinti su specialiųjų gyvenviečių sąlygomis.

Sovietinio režimo taikytos represijos visose trijose Baltijos šalyse buvo panašios ir jos organizuotos panašiai. 1941 m. birželio 14 d. ir 1949 m. kovo 25 d. buvo išstremti ne tik latviai, bet ir estai bei lietuviai. Todėl atlikdami šį tyrimą mes bendradarbiauome su kolegomis iš Tartu universiteto ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro. Trijų Baltijos šalių specialistai dalijosi išvalgomis ir patirtimi, įgyta renkant duomenis iš Rusijos archyvų, kuriant duomenų bazines ir taikant įvairius duomenų apdorojimo metodus.

Man tenka garbė atstovauti projekto darbo grupei ir pateikti mūsų bendro darbo rezultatus.

Šioje konferencijoje, pasitelkdami skaičius, apžvelgsime didžiausią, 1949 m. kovo mėn. vykdytą, Latvijos piliečių trėmimą. Ši apžvalga leidžia išsamiai ir koncentruotai pažvelgti į trėmimus, atskleidžia jų eigą bei poveikį Latvijos visuomenei.

Struktūrinei analizei panaudoti pagrindiniai duomenys apie 1949 m. kovo 25 d. išstremtus Latvijos gyventojus yra paimti iš Latvijos valstybinio archyvo duomenų bazės, kurią sudaro 13 283 Latvijos piliečių archyvinės bylos. Tai bylos, kurias Latvijos SSR valstybės saugumo ministerija (MGB) parengė kiekvienai 1949 m. vasario ir kovo mėn. išstremto asmens šeimai, ir specialiosiose

gyvenvietėse gyvenančių asmenų registracijos bylos¹. Archyvo duomenų bazė, kurioje nurodyti už vadinamuosius politinius nusikaltimus nuteisti žmonės, papildyta 3902 baudžiamųjų bylų duomenimis².

Duomenų bazė buvo sukurta siekiant apibendrinti empirinius duomenis apie Latvijos gyventojus, ištremtus sovietinio totalitarinio režimo metu. Buvo numatyta duomenų bazėje sukurti daugiau kaip 70 pozicijų, jose nurodant tremtinių skaičių, jų etninę priklausomybę, socialinę padėtį ir amžių, taip pat aprašyti ir išnagrinėti trėmimų eigą, įrašant teismo nuosprendžių datas ir eilės numerius, trėmimų datas, specialiųjų gyvenviečių vietas, registracijos laiką, paleidimo laiką ir t. t. Taigi tyrėjai gavo pakankamai pagrįstos medžiagos, kuria remdamiesi galėjo analizuoti ir atkurti rengimąsi trėmimams bei trėmimų eigą ir įvertinti trėmimų priežastis bei padarinius.

Trėmimai apėmė dvi dideles Latvijos gyventojų grupes: ūkininkus, kuriuos valdžia vadino buožėmis, ir nacionalistus – šeimas, kurių narys buvo nuteistas už bendradarbiavimą su vokiečių okupacine valdžia, priklausymą nacionalinei rezistencinei grupei arba jos rėmimą pokariu.

Atlikta trėmimų analizė; mes nurodėme tremtinių skaičių ir suskirstėme duomenis chronologine tvarka bei pagal įvairias grupes.

Struktūrinė analizė apima 42 125 Latvijos žmonių, ištremtų 1949 m. kovo 25–30 d., duomenis. Buvo tremiama iš 25 Latvijos rajonų ir Rygos. Tremtinių skaičius išaugo, pakeliui į Sibirą per 1949 m. trėmimus gimus 211 kūdikių; vėliau prisidėjo dar 513 žmonių, kurie buvo išvežti ne vykdant pagrindinę akciją, o vėliau – iki 1953 m. Dar 1422 žmonės buvo išsiųsti pas savo šeimas, kurios, atlikusios bausmę lageriuose, buvo perkeltos į specialiąsias gyvenvietes. Naudojami duomenys, kad iš viso po 1949 m. kovo

mėn. trėmimų specialiosiose gyvenvietėse atsidūrė 44 271 žmogus.

1949 m. kovo 25–30 d. kaip buožės buvo ištremta 9115 šeimų, arba 29 030 žmonių, ir tai sudaro 68,9 proc. per kovo akciją ištremtų Latvijos žmonių. Tremtinių ir specialiosiose gyvenvietėse įsikūrusiųjų skaičius padidėjo 147 pakeliui į savo gyvenamąsias vietas gimusiais vaikais, dar 410 žmonių, ištremtų po kovo akcijos (trėmimai truko iki 1953 m.), ir 367 žmonėmis, kurie buvo įregistruoti kaip įsikūrę specialiosiose gyvenvietėse po bausmės atlikimo lageriuose. Viską suskaičiavus, galima manyti, kad kaip buožės buvo ištremti 29 954 žmonės, t. y. 67,7 proc. visų įsikūrusiųjų specialiosiose gyvenvietėse (44 271).

Archyvo bylų nagrinėjimas rodo, kad buožių bylose yra ne tik ekonominės ūkių charakteristikos duomenys, bet ir informacija apie nuteisimą už mokesčių skolas ir vadinamuosius politinius nusikaltimus. Profesorius Heinrihas Strodas vartoja terminą „politinis buožė“. 1949 m. kovo mėn. sudarinėdami buožių ir nacionalistų šeimų sąrašus MGB pareigūnai atsižvelgė į politinius tremtinių asmenų ir jų šeimų įsitikinimus.

Darbo grupė, peržiūrėdama trėmimo bylų duomenis ir klausimynų įrašus, rado vadinamųjų „politinių charakteristikų“. Tarp 1088 iš Cėsių, Gulbenės, Maduonos, Talsų, Liepojos ir Ilūkstės rajonų ištremtų žmonių (šiam pavyzdys iš 25 rajonų buvo ištirti 6 rajonai) aptikta 1291 žmogaus – tremtinio arba kito šeimos nario – „politinė charakteristika“. Be to, vienas asmuo galėjo būti „sukaupęs“ daugiau tokių politinių „nusikaltimų“. Nusikaltimai buvo tokie: tarnyba vokiečių kariuomenėje (351), šeimos narys suimtas ir teistas už dalyvavimą antisovietinėje veikloje (513), narystė „Aizsargi“ sukarintoje organizacijoje (148), darbas policininku arba savanoriu policininku (126), tarnyba Latvijos legione (23) arba tik

vokiečių rėmėjo ar kolaboranto etiketės turėjimas (70), pasitraukimas su vokiečiais (36), bandito etiketės turėjimas (62), buvimas įteisintu banditu (34), buvimas banditų rėmėju (28) arba buvimas 1941 m. birželio 14 d. tremtiniu (30), slapstymasis (17), apgaulinga tarnyba sovietų armijoje (7) arba teistumas už vengimą mokėti mokesčius (49).

1949 m. kovo 25–30 d. 4133 šeimos, arba 13 095 asmenys, buvo ištremti kaip nacionalistų šeimų nariai; jie sudarė 31,1 proc. visų per kovo akciją ištremtų Latvijos žmonių. Nacionalistų, kaip ir buožių, skaičius specialiosiose gyvenvietėse išaugo. 1949 m. 64 vaikai gimė kelyje ir gyvenvietėse, 103 buvo išvežti po kovo akcijos iki 1953 m. ir 1055 žmonės buvo įregistruoti specialiojoje gyvenvietėje, atlikę bausmę lageriuose. Taigi iš viso nacionalistų šeimų narių buvo 14 317, arba 32,3 proc. visų įsikūrusiųjų specialiosiose gyvenvietėse (44 271).

Nacionalistų šeimos buvo tremiamos remiantis Latvijos SSR MGB išvadomis, patvirtintomis Latvijos SSR prokuratūros. Atsižvelgiant į tai, nuo 1949 m. kovo 25–30 d. iki 1953 m. ištremti nacionalistų šeimų nariai turi būti skirstomi taip: 6532 asmenys buvo ištremti dėl to, kad buvo nuteistųjų šeimos narių giminės, kurie prasidėjus antrajai sovietų okupacijai buvo teisti už veiklą vokiečių okupacijos metais (1944 m.) ir vėliau, iki masinių trėmimų 1949 m. kovo 25 d.; 6730 žmonių buvo ištremta kaip nacionalinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių arba jo rėmėjų šeimos nariai.

REGISTRACIJOS BYLŲ IR IŠVADŲ KŪRIMAS

Kiekvienai tremiamai šeimai MGB parengė registracijos bylą ir išvadą dėl trėmimo. Daug bylų ir išvadų buvo parengta ir patvirtinta jau

1949 m. vasario mėn., tuoj po to, kai SSRS Ministrų Taryba 1949 m. sausio 29 d. priėmė nutarimą Nr. 390-138vs „Dėl buožių su šeimomis, nelegaliai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacionalistų šeimų, legalizuotų banditų, tebetęsiančių priešišką veiklą, ir jų šeimų, taip pat represuotų banditų talkininkų šeimų iškeldinimo iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos teritorijos“⁴³.

Pirmosios išvados dėl aštuonių žmonių trėmimo buvo patvirtintos jau sausio 21 d.; iki vasario 26 d. šis skaičius išaugo iki 5015, iki vasario 27 d. – iki 8465. Daugiausia išvadų – 13 400 – patvirtinta kovo 1 d. Vasario ir kovo mėn. iš viso buvo parengta ir patvirtinta 46 421 išvada dėl trėmimo, iš jų 32 373 išvados, susijusios su buožėmis, ir 14 048 – su nacionalistų šeimų nariais.

Dokumentai rodo, kad išvados dėl daugelio buožių šeimų ištėmimo buvo priimtose ir po SSRS Ministrų Tarybos 1949 m. kovo 17 d. nutarimo dėl buožių šeimų ištėmimo. Pasitaikė atvejų, kai išvados buvo parengtos šeimą jau ištėmus. Išvados dėl nacionalistų šeimų trėmimo buvo rengiamos ir tvirtinamos visai taip pat. Taigi Latvijos SSR MGB sudarytas tremiamųjų sąrašas buvo pildomas ir tikslinamas prieš prasidedant trėmimams ir net juos vykdam.

1949 M. KOVO 25–30 D. TRĖMIMŲ PROCESAS

Trėmimo operaciją buvo numatyta atlikti kuo skubiau, bet vis dėlto ji užtruko šešias dienas – nuo kovo 25 d. iki kovo 30 d., kai iš Rezeknės stoties išvyko paskutinis papildomas traukinys su Latvijos tremtiniais. Trėmimų datos aptinkamos pastabose apie konkrečios šeimos sulaikymą, pristatymą į stotį ir išsiuntimą operatyvinių grupių paruoštu traukiniu.

Data	Buožės	Nacionalistai	Iš viso
1949 m. kovo 25 d.	26 148	10 909	37 057
" kovo 26 d.	1670	1552	3222
" kovo 27 d.	867	461	1328
" kovo 28 d.	320	167	487
" kovo 29 d.	25	6	31
	29 030	13 095	42 125

41 365 (98,2 proc.) ištremtųjų buvo su laikyti jų nuolatinėje gyvenamojoje vietoje, kiti – mokymosi vietoje, darbe, giminių namuose, naujose gyvenamosiose vietose ir t. t.

Ištremtų buožių bei nacionalistų ir visų gyventojų santykis 1949 m. sausio 1 d.⁴

Gyventojai 1949 m. sausio 1 d.	Buožių	Nacionalistų šeimų nariai	Iš viso
Iš viso 1 891 392	1,5 %	0,7 %	2,2 %

Duomenis apie trėmimus nagrinėjant pagal regionus, galima daryti išvadą, kad daugiau buožių ištremta iš Vidžemės, Kuršo ir Žiemgalos, o iš Latgalos – Daugpilio, Kraslavos, Ludzos, Rezeknės, Vilakos ir Vilianų rajonų – daugiau ištremta nacionalistų šeimos narių. Ištremtų buožių ir nacionalistų šeimos narių santykis panašus ir miestuose, išskyrus Rygą – iš ten nacionalistų šeimos narių ištremta beveik šešis kartus daugiau nei buožių.

LATVIJOS ŽMONIŲ TRĖMIMAS PO 1949 M. KOVO MĖN.

Latvijos SSR MGB ir specialiosiose gyvenvietėse sutvarkius trėmimo dokumentus,

prasidėjo paieškos ir rengimasis ištremti tuos, kurie nebuvo ištremti kovo 25–30 d. Šis procesas tęsėsi iki 1953 m. pabaigos. Buvo parengta nauja SSRS MGB (1953 m. kovo mėn. ją panaikinus – MVD) išvada dėl buožių šeimos narių trėmimo, o nacionalistų šeimos nariai buvo tremiami remiantis SSRS MGB (MVD) specialiosios komisijos nutarimu. 31 žmogus buvo ištremtas net po 1953 m.

ĮSIKŪRUSIŲJŲ SPECIALIOSIOSE GYVENVIETĖSE SKAIČIAUS DIDĖJIMAS

Pagal SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1952 m. kovo 11 d. įsaką „nacionalinio pagrindžio dalyviai ir jų rėmėjai“, paleisti iš įkalinimo, turėjo būti siunčiami pas savo šeimas, esančias specialiosiose gyvenvietėse.

Bet iš lagerių paleisti asmenys, priskirti „ypač pavojingiems valstybei nusikaltėliams“, buvo išsiųsti į specialiai parinktuose regionuose esančias tremtinių gyvenvietes. 1956 m. kovo mėn. panaikinus tremtinių gyvenviečių sistemą, jie buvo siunčiami į specialiąsias gyvenvietes.

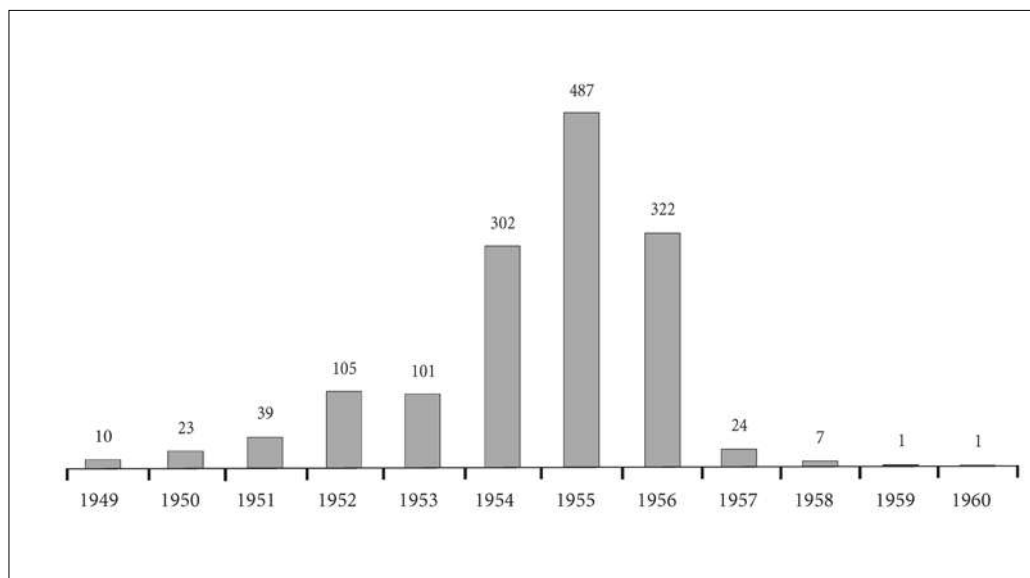
DEMOGRAFINĖ 1949 M. KOVO MĖN. TRĖMIMŲ CHARAKTERISTIKA

1949 m. sausio 1 d. Latvijoje buvo 1 891 392 gyventojai.

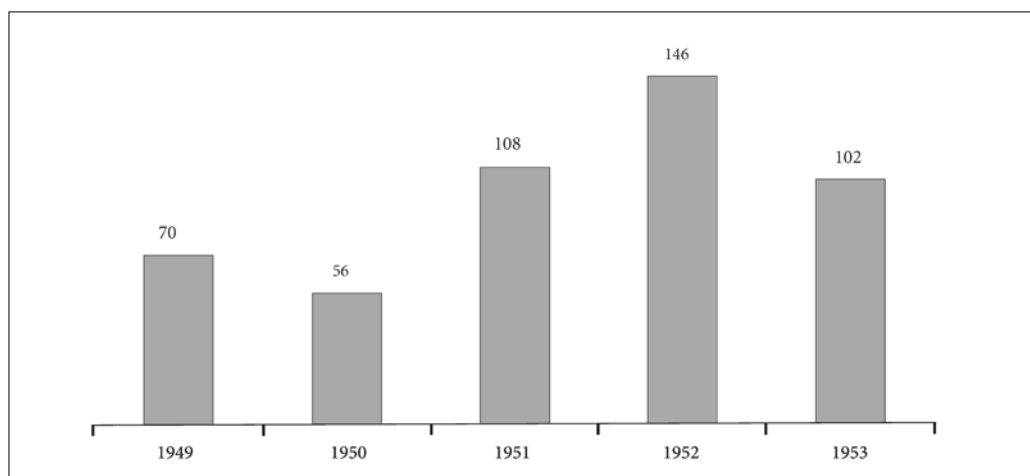
Iš jų 42 125 žmonės, arba 2,2 proc., buvo ištremti.

Latvijoje gyvenančių vyrų buvo ištremta 2,18 proc., moterų – 2,35 proc. Vyrų sudarė 40 proc. (16 869), moterys – 60 proc. (25 256) ištremtųjų.

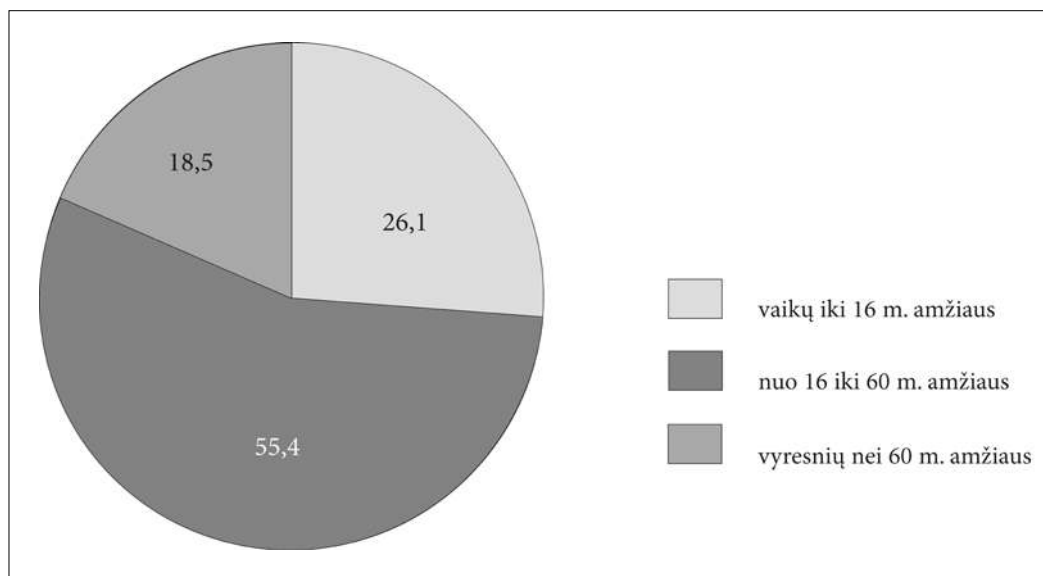
Bausmę atlikę nuteistieji, išsiųsti pas specialiosiose gyvenvietėse esančias savo šeimas

Po 1949 m. kovo mėn. ištremtų asmenų skaičius

Tremtinių suskirstymas pagal amžiaus grupes

Iš 1949 m. kovo 25–30 d. ištremtų 42 125 žmonių daugiau kaip pusė (23 343), arba 55,4 proc., buvo 16–60 m. amžiaus, t. y. darbingi.

Labai didelį ištremtųjų procentą sudarė vaikai iki 16 m. amžiaus – 10 987, arba 26,1 proc. visų ištremtų žmonių grupių.

Nors pagal tuo metu galiojusius SSRS įstatymus nepilnamečiai vaikai neturėjo būti tremiami, SSRS Ministrų Tarybos 1949 m. sausio 29 d. nutarime numatyta, kad vaikai gali „savanoriškai vykti su savo šeimomis“. Iš tikrųjų vaikai buvo įtraukti į išvadas dėl trėmimų ir ištremti. Dokumentai rodo, kad tais atvejais, kai trėmimų vykdytojai nerasdavo tėvų, vaikus išveždavo su seneliais, kitais giminėmis arba vienus.

Pagal sovietinius įstatymus 16 metų buvo amžiaus riba, nuo kurios vaikai statistiškai tapdavo suaugusiais. Nuo 16 metų juos įtraukdavo ir į specialiųjų gyvenviečių registrą.

7795, arba 18,5 proc., tremtinių buvo vyresni nei 60 metų.

Amžiaus grupės	1949 m. kovo 25–30 d. tremtinių skaičius
Jaunesni nei 16 m. vaikai	10 987
Iki 7 m.	3368
7–16 m.	7619
16–60 m.	23 343
Vyresni nei 60 m.	7795
60–80 m.	7051
Vyresni nei 80 m.	744
Iš viso	42 125

1949 M. KOVO MĖN. TREMTINIŲ ETNINĖ SUDĖTIS

40 176, arba 95,4 proc., 1949 m. kovo 25–30 d. ištremtų žmonių buvo latviai, ir tai rodo etninį trėmimų pobūdį. Antra pagal dydį grupė buvo rusai – 790, arba 1,9 proc., toliau lenkai – 590, arba 1,4 proc., baltarusiai – 252, arba 0,6 proc., lietuviai – 140

(0,3 proc.) ir estai – 92 (0,2 proc.). Išvežta 15 ukrainiečių, 4 vokiečiai, 2 suomia, 2 norvegai, 2 armėnai ir 1 prancūzas. 59 žmonių tautybė nenurodyta.

Demografijos specialistas P. Zvidriūsis apskaičiavo, kokią visų Latvijoje gyvenančių latvių dalį sudarė etniniai latviai.

Pagal jo skaičiavimus, iki 1949 m. trėmimo iš viso Latvijoje gyveno 1 mln. 318 tūkst. latvių tautybės žmonių. Archyvų duomenimis, šios kampanijos metu ištremta 40 176 latviai, arba 3 proc. Latvijos gyventojų. Kitų etninių bendruomenių nariai sudarė apie 30 proc. visų gyventojų, bet tik 4,6 proc. ištremtųjų⁵.

Tad galime daryti išvadą, kad šie trėmimai iš esmės buvo etniniai. Specialiųjų gyvenviečių tremtiniai nebuvo nei buožės, nei nacionalistai, o tik latviai.

SPECIALIOSIOS GYVENVIETĖS

1949 m. latviai buvo ištremti į Amūro, Omsko ir Tomsko sritis.

Vėlesniais metais tremtinių šeimos prisiungė prie savo giminių, atliekančių bausmę Kazachstano SSR, Komijos ASSR ir Magadano, Molotovo bei Krasnojarsko srityse.

Į specialiąsias gyvenvietes ištremtų asmenų skaičius (1949 m. kovo 25–30 d. tremtiniai)

Amūro sritis	5475
Omsko sritis	20 813
Tomsko sritis	15 585
Kitos specialiosios gyvenvietės arba vietos nenurodytos (jei asmuo mirė kelyje)	252
Iš viso	42 125

PER 1949 M. KOVO MĖN. TRĖMIMUS MIRĘ ŽMONĖS

229 žmonės mirė pakeliui į specialiąsias gyvenvietes.

Daugelis žmonių (159) mirė 13-oje traukinių vežami į Tomsko srities rajonus. 29 žmonės mirė 4 traukiniuose, kurių paskirties vieta buvo Amūro sritis, 41 žmogus – 16 traukinių, vykstančių į Omsko sritį.

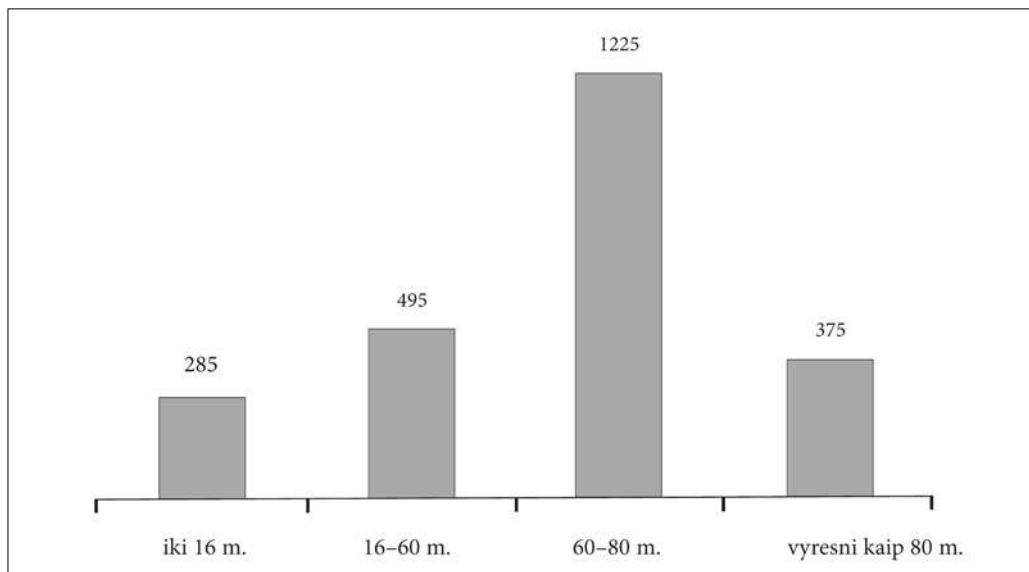
Tarp mirusiųjų daugiausia buvo senyvo amžiaus žmonės: 174 vyresni nei 60 metų, 52 – vyresni nei 80 metų. Antrą pagal mirusiųjų skaičių grupę sudarė vaikai, 33 iš jų buvo jaunesni kaip 5 metų.

Mirusieji pakeliui į specialiąsias gyvenvietes

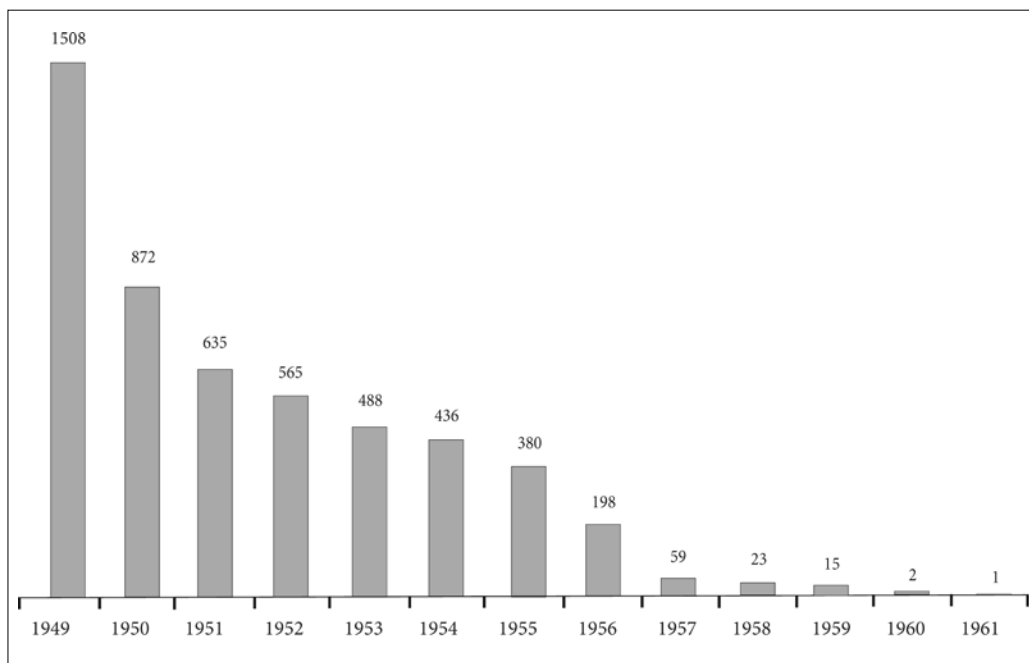
Jaunesni kaip 1 m.	7
1 m.	15
2 m.	4
3 m.	1
4 m.	2
5 m.	4
6 m.	4
16–60 m.	18
60–80 m.	122
Vyresni kaip 80 m.	52
Iš viso	229

Per pirmuosius dvejus gyvenimo specialiosiose gyvenvietėse metus – 1949 ir 1950 m. – mirė palyginti daug žmonių (2380). Pagal amžiaus grupes daugiausia mirė vyresnių nei 60 m. amžiaus žmonių.

Pakeliui į specialiąsias gyvenvietes ir specialiosiose gyvenvietėse mirę žmonės
(1949–1950 m.) pagal amžiaus grupes

Pakeliui į specialiąsias gyvenvietes ir specialiosiose gyvenvietėse mirę žmonės (1949–1961 m.)*

* Į šią lentelę neįtraukti žmonės (iš viso 49), kurių mirties metai nenurodyti bylose.

Direktyviniuose dokumentuose apie pasirengimą trėmimams ir jų vykdymą yra nurodytos netremtinios gyventojų grupės ir šeimos. MGB pareigūnai, sudarydami registracijos bylas, kartais neatsižvelgdavo į šias instrukcijas. Išnagrinėjusios tremtinių skundus, Latvijos SSR Ministrų Taryba ir SSRS MGB (MVD) priėmė nutarimus dėl „neteisingai ištremtųjų“ registracijos specialiosiose gyvenvietėse panaikinimo ir leido grįžti į Latviją. 1949–1953 m. pagal tuo metu priimtus nutarimus buvo paleisti 365 „neteisingai ištremti“ žmonės.

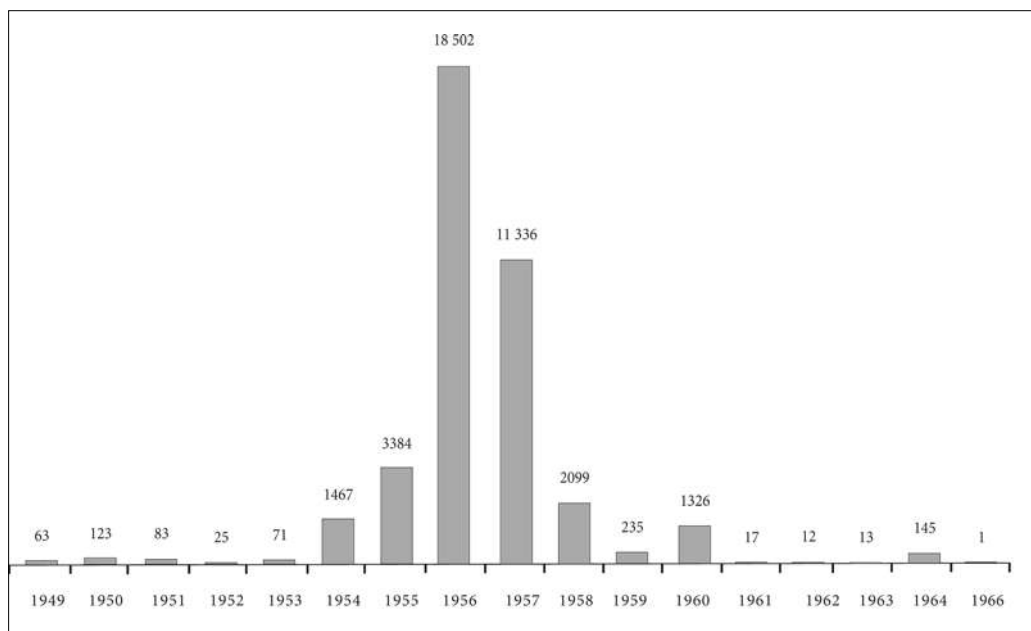
Sušvelninus specialiųjų gyvenviečių režimą, buvo paleistos atskiros specialiai perkeltųjų grupės. Remiantis SSRS MVD 1954 m. liepos 16 d. įsaku Nr. 00597 į Latviją leista grįžti nepilnamečiams. Iš tikrųjų tik 357 asmenys iš 1617 sugrįžo anksčiau. Žmonės arba neturėjo pinigų kelionei į Latviją, arba tėvai bijojo išleisti savo vaikus vienus, nes daugelis Latvijoje neturėjo giminių, kurie galėtų jais pasirūpinti. Todėl daugelis

oficialiai „paleistų“ vaikų specialiosiose gyvenvietėse liko tol, kol buvo paleisti jų tėvai arba giminės.

1955 m. lapkričio 24 d. SSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą panaikinti registraciją specialiosiose gyvenvietėse vienišiams invalidams ir nepagydomai sergantiems žmonėms. Pagal SSRS Ministrų Tarybos 1956 m. kovo 12 d. nutarimą jiems buvo leidžiama grįžti į ankstesnes gyvenamąsias vietas pas gimines. Kaip rodo Latvijos valstybinio archyvo duomenų bazė, 372 tremtiniai buvo paleisti remiantis šiais nutarimais. Pagal Latvijos SSR Ministrų Tarybos nutarimus daugiausia buvo paleista buožių ir jų šeimos narių.

Pasak Latvijos valstybinio archyvo dokumentų, remiantis minėtais nutarimais buvo paleista 17 713 buožių ir jų šeimos narių. Daugelis nacionalistų šeimos narių – 8620 žmonių – buvo paleisti Latvijos SSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų teisėjų kolegijos sprendimais.

Paleidimas iš specialiųjų gyvenviečių (1949–1966 m.)

Metai	Buožės	Nacionalistai	Iš viso
1949	55	8	63
1950	100	23	123
1951	68	15	83
1952	9	16	25
1953	49	22	71
1954	1346	121	1467
1955	2299	1085	3384
1956	11 877	6625	18 502
1957	8576	2760	11 336
1958	1510	589	2099
1959	17	218	235
1960	40	1286	1326
1961	5	12	17
1962	2	10	12
1963	2	11	13
1964	7	138	145
1966		1	1
Iš viso			38 902

Iš 44 271 į specialiąsias gyvenvietes ištremto žmogaus 38 902 buvo paleisti, o 5231 mirė gyvenvietėse. Dėl 138 žmonių nėra jokios su jų mirtimi ar paleidimu susijusios informacijos.

Kai po Josifo Stalino mirties 1953 m. buvo pradėta griauti totalitarinį režimą, esminė šio proceso dalimi tapo specialiųjų gyvenviečių sistemos panaikinimas. Atsirado galimybė tremtiniais grįžti namo, nors jų reabilitavimo ar konfiskuoto turto kompensavimo klausimai tuo metu dar nebuvo keliami. Tik devintojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjo reabilitacijos ir prarasto turto grąžinimo procesas. Latvijai atgavus nepriklausomybę, žmonių reabilitavimo reikalus perėmė Latvijos Respublikos įstatymų priežiūros

institucijos, o nuosavybės grąžinimo reikalų ėmėsi specialios valstybės ir vietos valdžios institucijos.

IŠVADOS

Abiejų tremtinių grupių – buožių ir nacionalistų šeimos narių – skaičių palyginimas ir atskira rodiklių analizė patvirtina politinius bei ekonominius trėmimo tikslus, kurie jau buvo išdėstyti kituose tyrimuose.

Statistiniai etninės tremtinių sudėties duomenys rodo, kad tremtinių daugumą sudarė latviai, o tai leidžia daryti išvadą, jog trėmimai buvo etninio pobūdžio.

Demografinė statistika pagal amžiaus grupes liudija žiaurų ir negailestingą trėmimą, nes beveik vienas ketvirtadalis iš-tremtųjų buvo jaunesni kaip 16 metų vaikai ir vienas šeštadalis – vyresni kaip 60 metų amžiaus žmonės.

Statistiniai duomenys rodo, kad 1949 m. buvo ištremta daugiau kaip 2 proc. Latvijos gyventojų ir kad šie tremtiniai Amūro, Omsko ar Tomsko srityse įsikūrusiose specialiosiose gyvenvietėse praleido vidutiniškai septynerius metus. 75 proc. specialiųjų gyvenviečių tremtinių buvo paleisti po 7–8 metų.

Atliekant šį tyrimą ir galutinę trėmimų analizę taip pat yra svarbūs duomenys apie žmones, kurie buvo įtraukti į tremiamųjų sąrašus, bet neištremti, žmones, kurių vardu buvo ištremti jų šeimos nariai, o jie patys nužudyti per suėmimo operacijas, ir žmones, mirusius darbo lageriuose. Tokių asmenų buvo daugiau kaip 11 tūkst.

Struktūrinėje analizėje ir diagramose nurodytas tremtinių skaičius pagal rajonus, parapijas ir miestus patvirtina, kad 1949 m. trėmimų taikinyms pirmiausia buvo kaimo gyventojai. Vidutiniškai ištremta 2–5 proc. kaimo žmonių, o kai kurios parapijos prarado iki 10 proc. savo gyventojų.

Ne visi nuostoliai gali būti išreikšti skaičiais, tačiau duomenų bazėse pateikti skaičiai ir informacija suteikia demografijos specialistams galimybę apskaičiuoti ne tik tiesioginius, bet ir netiesioginius nuostolius, pavyzdžiui, sveikatos praradimą, darbo jėgos sumažėjimą, įregistruotų santuokų ir gimimų skaičiaus sumažėjimą, šeimos ryšių irimą, negimusius vaikus, fizinės negalias ir nepasiektą išsimokslinimą. Sociologai, psichologai ir socialiniai antropologai taip pat naudoja šiuos duomenis atlikdami tolesnius migracijos, gyventojų etninės sudėties ir jų mentaliteto pokyčių tyrimus.

Nuorodos

¹1894 fonds "1949. gada 25. martā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas".

Ne visas speciāliju gyvenvieču tremtiniu asmens bylos yra Latvijoje. Tam tikra ju dalis yra įvairiuose Rusijos Federācijas archyvuose: 7042 asmens bylos yra Tomske, 313 – Omske ir 185 – Amūro srityje. Tai nereiškia, kad apie tuos žmones nėra informacijos. Latvijos valstybinis archyvas turi registrācijas bylas (bet ne asmens bylas), leidžiančias nustatyti faktus (pvz., kada tremtinys buvo įregistruotas specialiojoje gyvenvietėje ir kada jis arba ji buvo išregistruotas arba mirė). Net ir dalinis nesančios informacijos

Trēmimas – prievartinis žmonių išvaymas iš namų ir kitų jų įsikūrimo vietų – sukėlė netvarką erdvėje, laike ir moralės srityje, lėmė protines, dvasines bei socialines traumas. Tyrimas parodė, kad trēmimai palieka galias žymes, kurios persiduoda ir kitai kartai. Turime kalbėti apie trēmimus, turime juos išgyventi ir paversti istorijos praeitimi.

Tikimės, kad mūsų darbas paskatins kurti kolektyvinę istorinę atmintį ir suvienys visuomenę požiūrio į praeities įvykius pagrindu.

atkūrimas buvo ilgas, didelio triūso pareikalavęs procesas.

² 1986 fonds. „Latvijas PSR Valsts drošības komitejas par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1940–1985)“.

³ *История сталинского Гулага: Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в семи томах*, т. 1: *Массовые репрессии в СССР*, Москва, 2004, с. 517–519.

⁴ Latvijos valstybinis archyvas, f. 277, ap. 14, b. 24, 25.

⁵ P. Zvidriņš, „Latvijas tiešie demogrāfiskie zaudējumi deportāciju un citu padomju akciju rezultātā“, *Latvijas Vēsture*, 2008, Nr. 1, p. 82.

Lietuvių tremtinių atminimas šiuolaikinėje Rusijoje

Šis pranešimas parengtas išstudijavus du didelius „Memorialo“ projektus. Pirmasis vadinasi taip: „Virtualusis GULAG’ o muziejus“; jo esmė tokia, kad jis vienoje virtualioje erdvėje (internete – www.gulagmuseum.org) sujungia įvairiuose Rusijos ir Rytų Europos šalių muziejuose eksponuojamą ir saugomą medžiagą šia tema. Antrasis projektas – „Teroro nekropolis“, jame suregistruotos visos šiandien žinomos masinio palaidojimo vietos: sušaudymų ir užkasimo vietos, lagerių kapinės, specialiai perkeltųjų, tremtinių ir internautųjų kapinės.

Prieš pradėdant nagrinėti pranešimo temą, būtina bent trumpai paminėti, kaip apskritai šiandieninėje Rusijoje saugomas teroro, GULAG’ o ir pasipriešinimo sovietų režimui atminimas.

„GULAG’ as“ ir „sovietinis teroras“ yra vienos svarbiausių sąvokų, padedančių suprasti šiuolaikinę Rusiją ir jos istoriją. GULAG’ as tapo šiuolaikinės visuomenės kultūros ir gyvenimo dalimi. Tačiau GULAG’ o ir teroro atminimas netapo neatskiriama tautos atminties dalimi.

Visuomenės sąmonėje GULAG’ o atminimas praktiškai nėra įsitvirtinęs kaip dalis nacionalinės patirties. Nėra valstybinių programų, skirtų šiam atminimui, teroro ir GULAG’ o temos beveik visiškai neįtrauktos į bendrojo lavinimo ir aukštųjų mokyklų istorijos disciplinas. Rusijos visuomenėje taip ir neįvyko vieša diskusija apie praeitį.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje teroro tema išsiskverbė į viešąją erdvę ir kurį laiką net vyravo joje. Tačiau jau pirmaisiais metais po pertvarkos visuomenės susidomėjimas praeitimi smarkiai sumažėjo. Svarbiausi įvykiai, turėję poveikio sovietinio teroro sampratai, tuo laikotarpiu vyko ne masių sąmonėje, o akademiniam moksle. Tačiau visuomenės nesudomino daugybė archyvinių dokumentų, paskelbtų dešimtojo dešimtmečio pabaigoje ir XXI a. pradžioje; įsivyravo visuomenės apatija ir visuotinis abejingumas istorinėms problemoms.

Kita vertus, kad ir į kokią dabartinės Rusijos gyvenimo sritį pažvelgtume, kad ir kokią problemą analizuotume – valstybė ir visuomenė, ekonomika ir teisė, istorija ir švietimas, – visur susiduriame su teroro ir GULAG’ o padariniais: visas mūsų gyvenimas prisodrintas jo liekanų, jo įpročių, leksikos, etikos, vertybinių sampratų. Teroro *atminimas* ir teroro *padariniai* Rusijos nacionalinėje sąmonėje yra tarpusavyje nesusijusios sąvokos. Istorijos žinios taip ir liko nesuprastos, o palikimas ir patirtis – nesuvokta, neįprasmintą. Tai reiškia, kad visuomenė tebėra teroro vertybių ir nuostatų kultūros lauke. Ji tebegyvena GULAG’ e.

Tačiau negalima sakyti, kad teroro atminimas visai ištrintas iš Rusijos nacionalinės sąmonės. Jis tebesaugomas teroro aukų palikuonių šeimos padavimuose, materializuotas šimtuose paminklų ir paminklinių ženklų;

leidžiamos sričių Atminties knygos, kuriose surašytos teroro aukų pavardės ir trumpi anketiniai biografiniai duomenys; spalio 30-ąją, politinių represijų aukų atminimo dieną, daugelyje miestų vyksta oficialūs gedulo mitingai.

Atmintis tebėra gyva ir regioniniu lygiu, tačiau tai tėra fragmentiški prisiminimai apie vietinius įvykius, nesusiję su bendrąja sąvokos esme.

Vis dėlto teroro atminimas vienu ar kitu pavidalu reiškiasi dabartinėje Rusijos kultūroje. Tačiau mes sąmoningai nenagrinėjame tokių svarbių jo aspektų kaip istoriniai tyrimai, filosofinis ar teologinis GULAG' o patirties įprasminimas, istorijos dėstymas vidurinėje ir aukštojoje mokykloje, jo atspindėjimas literatūroje, kine, teatre ir televizijoje.

Pirmiausia reikia pažymėti štai ką: visos teroro atminimo rūšys, įskaitant ir materialiojoje kultūroje įkūnytą atminimą, galėjo tapti Rytų Europos šalių atminties bendrosios kultūros sudedamąja dalimi, visos jos galėjo tapti žmonijos XX a., kaip globalių humanitarinių katastrofų amžiaus, bendrosios atminties vienu iš pagrindų. Tačiau taip neatsitiko. Šiandien teroro ir GULAG' o atminimas apsiriboja fragmentiškais atsiminimais apie lokalius įvykius. O materialiojoje kultūroje jis atsispindi itin fragmentiškai, be to, iškart trimis aspektais: nacionaliniu, konfesiniu ir regioniniu. Būtent ši fragmentiška atminimo būklė sudaro materialiosios GULAG' o atminimo kultūros pagrindą ir susiformavo kaip civilinės apeigos, susijusios su teroro atminimu.

Pirmiausia kalbėsiu apie materialinį, sudaiktintą atminimą: muziejų kolekcijas, daiktus, saugomus šeimose, paminklus ir paminklinius ženklus, pastatytus Rusijos teritorijoje per pastaruosius dvidešimt metų, teroro aukų masinio palaidojimo vietas.

* * *

Paminklas tikriausiai yra svarbiausia materialinė praeities atminimo sudedamoji dalis. Viena vertus, tai – sudaiktintas buvusių įvykių suvokimas, kita vertus – simboliais išreiškiamas atminimas. Masių sąmonėje paminklas yra nenuginčijamas realios praeities ženklas, jos dalyvavimas dabartyje; tai ženklas, pranokstantis žodžius, samprotavimus ir įrodymus.

Kiek šiuolaikinėje Rusijoje yra paminklų teroro aukoms?

„Memorialo“ ir Andrejaus Sacharovo Centro duomenimis, Rusijos teritorijoje žinoma apie 600 paminklų ir paminklinių ženklų¹. Žinoma, tai toli gražu ne galutiniai duomenys; paminklų apskaita sudaroma visuomenės jėgomis (kaip minėta, valstybinių programų nėra), šis darbas vyksta sunkiai. Dauguma paminklų ne tik neužregistruoti regionų ir rajonų kultūros skyriuose, bet ir nėra informacijos apie juos; kartais, norint gauti žinių, kas ir kada pastatė kurį nors paminklinį ženklą, reikia ieškoti pačių to ženklo pastatymo iniciatorių.

Tačiau surinktos medžiagos visiškai pakanka tam, kad būtų galima apibūdinti susidariusią padėtį – kiekgi paminklų ir paminklinių ženklų pastatyta per dvidešimt metų.

Pirma. Dauguma šių paminklų pastatyti visuomeninių organizacijų, iniciatyvinių grupių ir privačių asmenų pastangomis. Vietos savivaldos administracija ir regionų valdžia dažniausiai palankiai vertina šias pastangas, neretai palaiko materialiai, bet labai retai kada parodo iniciatyvą ir imasi vykdytojų vaidmens. O štai kad Federacijos valdžia imtųsi iniciatyvos sukurti ir pastatyti paminklą teroro aukoms – to dar nebuvo. Reta išimtis būtų finansinė parama statant monumentą „Liūdesio kaukė“ Magadane². Federacijos valdžios abejingumas yra savo-

tiškas laiškas gyventojams: turėkite galvoje, kad visa tai nerimta, neesminga ir, šiaip ar taip, su nacionaline atmintimi apskritai neturi nieko bendra. Esą represijų nereikia laikyti tautos istorijos dalimi; geriausiu atveju jos gali dominti tik smalsius krašto tyrininkus.

Šį laišką gyventojai skaito, supranta ir priima, nes jis susijęs su valstybės požiūriu į šią temą, išreiškiamą verbaliniu būdu – intonacija, kuria ji nušviečiama per televiziją, probėgšmais paminima mokyklų istorijos vadovėliuose ir t. t.

Antra. Labai retais atvejais tie paminklai stovi miesto centre, aikštėse, judrioje sankryžose, simbolinėse miesto zonose. Teroro atminimo ženklai statomi gyvenviečių pakraščiuose, dažniausiai kapinėse ir kitose žuvusiųjų masinio palaidojimo vietose. Ten jie nekrenta į akis, jų tarsi ir nėra. Žinoma, tą galima paaiškinti ir objektyviomis priežastimis: šaudymo vietos, lagerių kapinės, tremtinių kapinės nebuvo centrinėse aikštėse. Apskritai teroro atminimas, nusikaltimo žmonijai atminimas paverčiamas vien šio nusikaltimo aukų atminimo įamžinimu. Be abejo, aukas prisiminti reikia ir todėl reikia statyti paminklus jų palaidojimo vietose, bet reikia prisiminti ir tai, kad žuvusieji žuvo ne dėl uragano ar žemės drebėjimo. Juos nužudė valstybė; tačiau dabartinė valstybė nenori, kad tai būtų prisimenama, ir tuos paminklus stato kuo toliau nuo žmonių akių, kapinėse – miesto pakraščiuose, visuomenės sąmonės pakraštyje.

Nusikaltimų, įvykdytų prieš tam tikras nacionalines grupes, atminimas ypač atkakliai gujamas iš viešosios erdvės. Kas vaide-nasi Rusijos vadovams, kokius košmarus jie regi – gal grėsmę, kad paastrės nacionaliniai santykiai, o gal ir kils problemų tarptautinėje plotmėje? Šiaip ar taip, mėginimas pastatyti paminklą lietuvių tremtiniais Jakutske baigėsi visiška nesėkme³. Nacionaliniai san-

tykiai tarp rusų ir lietuvių dėl šios istorijos tikrai nepagerėjo.

Šiandien mums yra žinomi maždaug 30 lietuvių paminklų, pastatytų Rusijos teritorijoje⁴. (Nedidelė pastaba: visa tai, apie ką čia kalbama, galima pasakyti taip pat apie estų ir latvių paminklus.) Visus juos pastatė lietuviai. Visi jie stovi palaidojimo vietose ir todėl neatskiriami nuo kapinių atminties.

Trumpai apie teroro nekropolio būklę šiuolaikinėje Rusijoje.

Šiandien mes turime įvairaus patikimumo duomenų apie maždaug 800 vietų, kuriose palaidotos teroro aukos Rusijos teritorijoje⁵. Tačiau tėra vienetai tokių, kurias pavyko paversti memorialinėmis kapinėmis ir įforminti jų oficialų statusą. Kur kas daugiau, bet vis dėlto nedaug tokių vietų, nors jų memorialinis statusas ir neįformintas, kurias vietos gyventojai ir vietinės savivaldos administracija laiko memorialinėmis kapinėmis ir kurios atlieka atitinkamas funkcijas (jose pastatyti atminimo ženklai, atmintinomis dienomis vyksta gedulo apeigos ir t. t.). Dažniausiai tai yra palaidojimo vietos, kurias vietinės visuomeninės organizacijos paskelbė memorialinėmis kapinėmis ir vietos valdžia faktiškai pripažino jas esant tokias.

Svarbu pažymėti, kad miestų, rajonų ir vietos savivaldos valdžia, nors ir nerodo iniciatyvos dalyvauti ieškant palaidojimo vietų ir statant paminklus, vis dėlto dažniausiai palaiko visuomenės iniciatyvą, kai ji pradeda įgyvendinti. O štai Federacijos valdžia prie atminimo vietų memorializavimo nepri-sideda, išskyrus retas išimtis.

Apskritai apie palaidojimo vietas reikia pasakyti, kad jų ribos beveik niekur nenustatytos. Dažniausiai ženklu pažymėta tik teritorijos dalis. Dėl palaidotųjų skaičiaus visada atkakliai ginčijamasi. Kapai, duobės, grioviai visada yra bevardžiai.

Dauguma atvejų neįmanoma surastą vietą susieti su konkrečiais vardais, tik nedidelė

dalį surastų ir masių sąmonėje užsifiksavusių kaip palaidojimo vietos yra patvirtinta dokumentais. Labai svarbu ir tai, kad tas atminimas praktiškai niekuo neapsaugotas ateiviai. Teroro aukų memorialinės kapinės neturi nei reglamento, nei teisinio statuso. Kad valstybė atsiriboja nuo jos nužudytų piliečių atminimo išsaugojimo, rodo ir tai, jog tik nedaugelis iš tų paminklų turi oficialų statusą – yra įtraukti į valstybės rejestrą.

* * *

Kaip tauta prisimena žuvusiuosius, labiausiai išryškėja keliuose memorialinėse kapinėse, įrengtose sušaudytųjų užkasimo vietose. Antai netoli Sankt Peterburgo esančioje Levašovo dykvietėje pastatyta daugiau kaip 20 etnokonfesinių paminklų; tarp jų – raizytinis kryžius Didžiojo teroro metais Leningrade sušaudytiems lietuviams atminti⁶. O šiais metais paminklas lietuviams, Solovkų lagerio ir Belbaltlago kalinams, bus pastatytas kitose memorialinėse kapinėse – Sandarmochė Karelijoje. Šie paminklai stovi tarp kitų nacionalinių skulptūrinių kompleksų, obeliskų ir antkapių, kuriuos įvairiais metais pastatė įvairios tautiečių draugijos, užsienio miestų municipalitetai, užsienio šalių konsulatai.

Tokios pat nacionalinės kompozicijos yra ir kai kuriose memorialinėse kapinėse – buvusiose lagerių kapinėse: ant Šmito kalno Norilske, Rytų kapinėse Intoje, Minlago kapinėse Abezėje, Jur Šoro Vorkutoje.

Svarbu pažymėti, kad atmintinų vietų įamžinimo ir nacionalinių memorialinių kompleksų kūrimo iniciatoriai buvo Baltijos šalių ekspedicijos. Pavyzdžiui, Norilske, buvusiose Norillago kalinių kapinėse (Šmito kalno papėdėje) 1991 m. buvo pastatytas memorialinis ansamblis kalinių iš Baltijos valstybių atminimui (projekto autorius R. Svidinskas), vėliau, 1996 m., lenkų paminklas (projekto

autorius S. Gerada), o 2005 m. – paminklas žydams (autorius A. Sobolevas). Šiuo metu tai – memorialinis kompleksas „Norilsko golgota“. Išliko lagerių kapinės Vorkutoje (Rečlago kapinės prie Jur Šoro gyvenvietės), Intoje (Rytų kapinės), Abezėje (Minlago kapinės); XX a. paskutiniajame dešimtmetyje jos tapo memorialinėmis, nes lietuviai ir latviai jose buvo pastatę atminimo ženklus savo tėvynainiams. Dar septintajame dešimtmetyje buvęs politinis kalinys Kostkevičius pastatė paminklinį stulpą su užrašu „1953“ ant bendro žuvusiųjų per Vorkutos sukilimą kapo Jur Šoro kapinėse. 1956 m. latvių politiniai kaliniai prieš išvažiuodami į tėvynę pastatė paminklą „Dzimentei“ (skulptorius Edvardas Sidrabas, tuo metu dar likęs įkalinimo vietoje) žuvusiems tautiečiams atminti (Inta, Rytų kapinės). 1989–1990 m. tautiečių atminimas įamžintas kapinių paminkluose: 1989 m. Rytų kapinėse Intoje ir Abezės lagerio kapinėse pastatyti paminklai „Liepsnojantis kryžius“ su užrašu „Negrįžusiems“ (projekto autoriai broliai J. ir P. Juodišiai), 1990 m. – dar vienas paminklas Rytų kapinėse „Pieta“ (autorius J. Juodišius). Tais pačiais metais Intoje, lagerio kapinių vietoje netoli „Glubokajos“ kasyklos, pastatytas atminimo kryžius „Negrįžusiems“, 1994 m. Vorkutoje – paminklas „Žuvusiems Vorkutos lageriuose ir 1953 m. rugpjūčio 1 d. Jur Šoro kasykloje Nr. 29 sušaudytiems kalinams“ (skulptorius Vladas Vildžiūnas, architektai R. Dičius, V. Trošinas, V. Barminas).

Kaip ir Norilske, šiandien Jur Šoro memorialinėse kapinėse stovi nacionalinės atminties ženklai – paminklai ukrainiečiams, vengrams, vokiečiams. Taigi tose lagerių kapinėse pamazų atsirado nacionaliniai ansambliai.

Atskirai reikėtų papasakoti apie tai, kaip saugomas Baltijos valstybių aukšto rango artilerijos karininkų atminimas. 1941–1947 m. prie Lamos ežero (Krasnojarsko kr., Putoramo plynaukštė už 20 km į rytus nuo Norilsko)

buvo įsteigtas specialus atskiras lagerio skyrius (*Отдельный лагерный пункт* – OLP), kuriame griežtos izoliacijos sąlygomis buvo laikomi Baltijos valstybių aukšto rango artilerijos karininkai – 42 žmonės (14 karininkų iš Lietuvos, 13 – iš Latvijos, 15 – iš Estijos). Čia jau buvo nedidelės kapinės, kuriose palaidota 15 žmonių. Ant visų kapų buvo savadarbiai antkapiai ir lentelės, tačiau vardų užrašyti neleista. Tie žmonės nebuvo užmiršti, jų atminimą saugojo giminės ir draugai, tėvynainiai.

1966 m. buvęs Lamos OLP kalinys norilskietis I. Sidorovas estų majoro Haraldo Rootso prašymu pastatė Lamos kapinėse atminimo ženklą – medinį stulpelį su stogeliu ir užrašu: „Čia palaidoti mirę nuo skorbuto sunkiais karo metais 1941–1942 m.“, taip pat ant jo užrašytos dešimtys kalinių, kuriuos I. Sidorovas prisiminė, pavardės.

1989 m. vasarą Lamos kapinėse lankėsi estų turistinė ekspedicija, 1990 m. pavasarį – lietuvių, o 1990 m. liepos–rugpjūčio mėn. buvo suorganizuota bendra latvių, lietuvių ir estų ekspedicija „Lama-90“; joje dalyvavo 46 žmonės.

Kapinių vietoje ekspedicijos dalyviai pastatė tribriaunę piramidę iš bazalto nuolaužų, jos viršūnėje – varinį kryžių, ant briaunų pritvirtino atminimo plokštes su žuvusiųjų pavardėmis ir nedideliais Latvijos, Lietuvos ir Estijos herbais (projekto autorius R. Svidinskas).

I. Sidorovo pastatytą atminimo ženklą ekspedicijoje dalyvavę lietuviai išmontavo ir išvežė į Kauno karo muziejų; vietoj jo pastatyta medinė raižytinė lenta su atminimo užrašu lietuvių ir rusų kalbomis: „1941–1944 m. čia, prie Lamos ežero, palaidoti Lietuvos kariuomenės artilerijos karininkai, be kaltės ir teismo ištremti stalininių budelių.“

Toje vietoje, kur stovėjo Baltijos karininkų barakas, pastatytas tradicinis lietuviškas aštuonių metrų aukščio medinis kryžius su

lentele, kurioje rusų ir anglų kalbomis užrašyta: „Čia, prie Lamos ežero, 1941–1945 m. stalininių budelių buvo ištremti Lietuvos, Latvijos ir Estijos kariuomenės aukšto rango artilerijos karininkai.“ Toliau išvardytos 42 artilerijos karininkų pavardės. Netoli kryžiaus pastatytas medinis raižytinis stulpelis su užrašu rusų kalba: „1941–1945. Šioje vietoje jie pastatė baraką, kuriame gyveno, kankinosi ir mirė nuo bado, šalčio...“ Projekto autorius R. Svidinskas, medžio raižiniai B. Marčevičiaus, A. Antanavičiaus ir A. Sakalausko (Lietuva).

Šiandien ši atoki vieta nedažnai lankoma, tačiau apie ją žino ne tik Norilsko gyventojai; ji žinoma ir toli už Krasnojarsko krašto ribų. Taip yra ne vien dėl to, kad prie Lamos ežero pastatyti atminimo ženklai, bet dar ir dėl to, kad jungtinės ekspedicijos „Lama-90“ koordinatorių ir vadovus Ainaras Bambalis paskelbė savo dienoraščius, rašytus ekspedicijos metu. O kiek XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos–dešimtojo dešimtmečio pradžios iniciatyvų buvo užmirštos ir netapo visuomenės atminties savastimi? Paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje ir XXI a. pradžioje vis dažniau ryškėjo, kaip dingsta, atrodo, taip sunkiai kauptos žinios apie kapavietes. Pertvarkos metais kilęs stichiškas aktyvumas siekiant įamžinti teroro ir jo aukų atminimą paprasčiausiai nebuvo užfiksuotas. Šiandien užuominų apie tai galima aptikti tik mažatiražių regioninių to meto laikraščių puslapiuose arba išgirsti klausantis ekspedicijos dalyvių, jeigu jie dar gyvi, pasakojimų. Atkurti visą atmintinų vietų ieškojimo ir jų įamžinimo vaizdą jau neįmanoma.

* * *

Specialiai perkeltųjų ir tremtinių kapinės panašios į paprastas kaimo kapines. Kartais tremtiniai buvo laidojami atskirose kapinėse, kartais jų amžino poilsio vietomis tapdavo

maži žemės lopinėliai kaimo ar miesto kapinėse. Mirusiuosius laidojo artimieji, jie ant kapų uždėdavo antkapius, užrašydavo pavardes. Tačiau šiandien kyla grėsmė, kad ir šie kapai bus visai užmiršti. Dauguma specialiųjų gyvenviečių yra apleistos, kai kurių neliko nė pėdsako, tad ir tos kapinės liko taigoje, už dešimčių kilometrų nuo artimiausios gyvenvietės. O tie kaimai, kuriuose ir dabar gyvenama, yra sunkiai pasiekiamuose rajonuose. Vietos gyventojai svetimų kapų neprižiūri, todėl jie pamažu apauga žole, antkapiai sunyksta, užrašai nusitrina. Tremtinių kapai ne geriau atrodo ir veikiančiose miesto kapinėse: tos kapinės plečiasi ir senų kapų vietoje atsiranda nauji kapai.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje–dešimtojo dešimtmečio pradžioje šiose kapinėse, kaip ir lagerių kalinių laidojimo vietose, imta statyti atminimo ženklus. Paminėtini keletas iš jų: atminimo ženklas 1941–1955 m. lietuvių tremtiniais Matiščevo kapinėse Bijske; atminimo kryžius ištremtiems lietuviams Koziulino kaime Tomsko apskrityje; atminimo ženklas buvusių kapinių vietoje Ust Lekčimo gyvenvietėje Komijos ASSR Kortkero rajone; paminklas lietuvių kapinėse Igarkoje. Tada į Sibirą pradėjo važinėti ištremtųjų šeimos, jos išsikasdavo giminių ir artimųjų palaikus ir parsivežusios perlaidodavo tėvynėje. Suprantama, kad tokių iniciatyvų apskaitos niekas nevedė – tai buvo asmeninis, šeimos reikalas. Labai retais atvejais rajono administracijoje ar vietos muziejuje buvo paliekami pavieniai dokumentai arba pavardžių sąrašai. Pavyzdžiui, Tomsko srities Asino gyvenvietės muziejuje atsitiktinai išliko lapelis, kuriame pieštuku užrašytos pavardės: Antanas Meckūnas, Juozas Gudas, Valerija Staniulienė, Leokadija Kubiliūtė, Marija Žvirblienė su vyru, Valia Urbonavičiūtė, Žekaitė, Banketaitė, Kubilius, Zulonienė, Linartas, Malinauskaitė, Nakavičius, Svel-

denienė, Gurklienė, Balčiūnas, Kasparavičienė, Zubrėnas, Steponavičius, Žinkienė, Jonas Galinaitis, Česnakavičius, Sveldenienė, Skavickas, Kozienė. Iš kur atsirado tas sąrašas, kas jį sudarė, kas perdavė, kas yra tie žmonės – muziejaus darbuotojai negalėjo paaiškinti. Tačiau jie papasakojo, kad 1989 ar 1990 m. buvo atvažiavę žmonių iš Lietuvos, jie išsikasė savo giminių palaikus ir išsivežė į Lietuvą. Liko neaišku, visus ar tik vieną.

Tremčių rajonuose vietos gyventojai šiandien jau prisimena ne pačius tremtinius lietuvius ir net ne jų kapus kaimo kapinėse, o devintojo dešimtmečio pabaigos–dešimtojo dešimtmečio pradžios ekshumacijas ir pastatytus paminklus. Įvyksta jų atminties lūžis ir teroro atminimas perkeliamas į paminklus. Beje, ta atmintis yra savita ir keista, ypač kalbant apie tautų atmintį – ne tik lietuvių, bet ir kitų tautų.

Štai kelios istorijos iš mūsų ekspedicinių išvykų. Archangelsko srities Kotlaso mieste prašėme vietos gyventojų, kad parodytų Sevželdorlago kapines, tačiau niekas nežinojo, kur jos yra. Mes vis tiek prašėme. Tada jie susigriebė: „A, tai jūs ieškote lenkų kapinių!“ Ir iškart parodė kelią. Paaiškėjo paprastas dalykas: 1995 m. toje vietoje buvo pastatytas lenkų paminklas (iki 2005 m. – vienintelis), todėl pagal paminklą žmonės ir ėmė tas kapines vadinti „lenkų“ kapinėmis.

Asino gyventojai, paklausti apie specialiai perkeltųjų ir tremtinių kapines, atsakė, kad tokios kapinės buvo, bet vėliau atvažiavo lietuviai ir išsivežė visų saviškių palaikus, todėl kapinių neliko.

Vasjuganės rajone, šiaurinėje Tomsko srities dalyje, 1940 m. buvo daugybė specialiųjų gyvenviečių, kuriose gyveno ištremti lietuviai, latviai, estai ir Rusijos vokiečiai. Tačiau vietos gyventojai čia prisiminė tik estų tremtinius. Mat 1990 m. Naujojo Vasjugano gyvenvietėje buvę Toguro ir Aipolo vaikų namų specialiai perkeltųjų ir tremtinių

našlaičiams auklėtiniai Juris Lechtradts ir Kalju Tuulikas kapinėse pastatė kryžių Vasjuganėje žuvusių estų atminimui su užrašu: „Memento.“ Tad vietos gyventojų sąmonėje labai greitai įsigalėjo įsitikinimas, kad visose rajono gyvenvietėse buvo tik estai.

Baigiant galima pasakyti, kad šiuolaikinėje Rusijoje lietuvių tremtinių atminimas saugomas labai menkai. Aleksandras Danielis savo pranešime „Iš kur mes apie tai žinojome?“ atskleidė, kad dar vakar Rusijos visuomenė turėjo žinių apie masinį terorą Lietuvoje ir jo atminimas buvo saugomas: taip buvo ir penktajame dešimtmetyje, ir šeštajame, o inteligentijos aplinkoje – ir septintajame–devintajame dešimtmečiais. Jis kalbėjo apie tai, kas yra, o aš – apie tai, ko nėra.

Visuomenės atmintyje sąvokos „lietuvių trėmimai“ nėra. Visuomenės atminčiai reikalinga konkreti ir įtikinama atrama. 1940–1980 m. tokia atrama buvo vyresniosios kartos – įvykių liudytojų ir dalyvių – asmeninė atmintis. Šiandien jaunoji karta neturi ką pamatyti, neturi iš kur pasisemti žinių.

Pirma, lietuvių paminklų Rusijos teritorijoje labai mažai, bet ir esantys paminklai nesulaukia visuomenės dėmesio, nes yra periferijoje – arba sunkiai pasiekiamuose ir menkai gyvenamuose Sibiro kampeliuose, arba nedidelių miestų pakraščiuose.

Antra, muziejų ekspozicijose Lietuvos tema labai menkai pristatoma. Šiandien Rusijos teritorijoje yra tik septyni muziejai, kuriuose vienaip ar kitaip, bent prabėgomis, paminima lietuvių trėmimų tema. Tarp jų – Intos, Vorkutos, Norilsko muziejų ekspozicijos, skirtos lagerių sukilimams, kuriuose aktyviai dalyvavo kalinami lietuviai. Muziejuje Permė-36 lietuvių tema atskleista ekspozicijoje, skirtoje aštuntojo–devintojo dešimtmečių politiniams kalinams; joje pateiktos lietuvių disidentų biografijos (pavyzdžiui, Baliui Gajauskui skirtas atskiras

stendas). Lietuvių tema atskleista dar dviejų Jakutijos muziejų ekspozicijose – Šiaurės tautų istorijos ir kultūros muziejuje (Jakutske) ir Chatylos kaimo mokyklos muziejuje. Lietuviai čia minimi Čurapčino tremtinių, išsiųstų į Lenos žiotyse esančias žuvų pramonės įmones, istorijos kontekste. Dar galima paminėti Tomsko NKVD muziejų, kurio ekspozicijoje yra keli lietuviški eksponatai. Dideliuose Maskvos, Sankt Peterburgo istorijos muziejuose apie lietuvius nėra nieko. Beje, minėtų ekspozicijų tematika labai siaura – kalbama tik apie tuos žmones, kurie buvo tremtyje tame regione. Nė viename Rusijos muziejuje nėra ekspozicijų nei Lietuvos partizaninio karo tema, nei apie lietuvių disidentų laisvės kovas.

Toks lietuviškos temos pristatymas (reikia pažymėti, kad ne tik lietuviškos, bet ir kitų Baltijos šalių) smarkiai kontrastuoja su Rusijos vokiečių trėmimų temos pristatymu regionų muziejuose. Praktiškai bet kuriame Sibiro muziejuje yra vokiečių specialiai perkeltųjų ir tremtinių siuvinių ir rankdarbių, buities rakandų, o lietuvių taikomojo meno pavyzdžių nėra. Dar didesnis kontrastas išryškėja Rusijos muziejus lyginant su Lietuvos muziejais, kuriuose lagerių ir tremtinių materialinė atmintis užima bene didžiausią ekspozicijos dalį – tai siuviniai, piešiniai, suvenyrai, atsiųsti ar grįžusiųjų į Lietuvą parsivežti ir giminėms dovanoti kedro kanorėžiai, žaislai, dėžutės, medžių nuopjovos, mineralų pavyzdžiai.

Kur kas blogesnė padėtis kalbant apie literatūrą rusų kalba Lietuvos tema. Jos visai nėra. Per pastaruosius 20 metų rusų kalba išleisti 6 memuariniai leidiniai⁷, visi – itin mažais tiražais. Akademinio mokslo srityje išleistas tik vienas rinkinys grynai lietuviška tema – „SSRS ir Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais“. Tai bendras Lietuvos istorijos instituto ir Rusijos MA Visuotinės istorijos instituto leidinys (Maskva, 2006). Yra dar

keletas darbų, kuriuose nagrinėjama lietuvių trėmimų tema: Pavlo Poliano darbas⁸, leidinys „Rusija XX amžiuje“⁹, L. Mialksoo veikalas¹⁰ ir galiausiai Jelenos Zubkovos monografija¹¹. Štai ir viskas, jei neskaičiuosime pavienių dokumentų publikacijų apie nacionalines operacijas¹² ir dokumentų apie trėmimus¹³. O knygų, kuriose būtų aprašyta partizanų istorija, taip pat septintojo–devin-

tojo dešimtmečių ginkluotojo pasipriešinimo istorija, išvis nėra.

Noriu išreikšti nedrąsią viltį, kad ilgainiui bendromis jėgomis mums pavyks sukaupiti trūkstamas žinias ir užpildyti mūsų šalių visuomenės sąmonės spragas. Tada sovietų teroro, kaip vienos iš humanitarinių XX a. katastrofų, atminimas taps bendra mūsų tautų atmintim.

Nuorodos

¹ Paminklai politinių represijų aukoms buvusios SSRS teritorijoje (<http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam>).

² Monumentas „Liūdesio kaukė“ (skulptorius Erstas Nežinomas, architektas Kamilis Kazajevs) pastatytas Magadane, Krutajos sopkos papėdėje. Atidengtas 1996 m. birželio 12 d.

³ Paminklas pastatytas prie įėjimo į Genocido ir rezistencijos aukų muziejų. Atminimo lentoje užrašas: „Lietuvos tremtiniais, kentėjusiems ir žuvusiems 1942–1956 tremtyje. 2005 m. Rusija pakeitė sprendimą ir paminklas nebuvo pastatytas Jakutske.“

⁴ R. Racėno knygoje „Paminklai Lietuvos gyventojų tremties ir kalinimo vietose. 1940–1958“, išleistoje 2005 m. Vilniuje, pateikti duomenys tik apie 16 Rusijos teritorijoje pastatytų paminklų.

⁵ Pagal projekto „Teroro nekropolis“ medžiagą (projektą nuo 2004 m. vykd. „Memorialo“ Mokslinis tyrimų centras, Sankt Peterburgas).

⁶ Kryžių „Lietuviams, negrįžusiems į Tėvynę“ (autorius G. Puzarauskas) padovanojo Vilniaus savivaldybė, prie jo pastatymo prisidėjo Peterburgo lietuvių draugija ir Lietuvos Respublikos konsulas. Atidengtas 2004 m. rugsėjo 3 d. Dar

anksčiau, 1992 m., Baltarusijos visuomeninės kultūrinės draugijos ir Lietuvių draugijos iniciatyva Levašovo dykvietėje buvo pastatytas „Baltarusių ir lietuvių atminimo kryžius“ (autoriai A. Razumovas ir I. Černiakevičius).

⁷ J. Bičiūnaitė-Masiulienė (Maskva, 2001), R. Rachlinas (Maskva, 2005), D. Zakas (Izraelis, 2002), N. Vaišvilienė (Magadanas, 1998 ir 1999), A. Šerėnas (Syktyvkaras, 2006), R. Racėnas (Syktyvkaras, 2006) ir atsiminimų rinktinė „Lietuviai prie Ledjūrio“ (Jakutskas, 1955).

⁸ П. Полян, *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*, Москва, 2001.

⁹ *Россия в XX веке: Война 1941–1945 годов: Современные подходы*, Москва, 2002.

¹⁰ Л. Мялксон, *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве*, Бостон, 2003.

¹¹ Е. Зубкова, *Прибалтика и Кремль: 1940–1953*, Москва, 2008.

¹² Жр.: *История сталинского ГУЛАГ'а*, Москва, 2005, т. 2.

¹³ Ibid., т. 5.

Sovietinės represijos Estijoje: atminimas ir įamžinimas XXI a.

Mūsų jubiliejinės konferencijos tema yra represijų istorija ir atminimas – du svarbūs dalykai, būtini, kad visuomenė sužinotų apie šią tragišką patirtį ir ją nuolat interpretuotų. Mano pranešimas yra susijęs su represijų atminimu ir įamžinimu Estijoje XXI a. Ši apžvalga toli gražu nėra išsamė, pateiksiu tik minėtus klausimus iliustruojančių pavyzdžių.

Iš pradžių norėčiau trumpai žvilgtelėti į praeitį, į XX a., ir apibūdinti represijų atminimo bei įamžinimo evoliuciją Estijoje per paskutinįjį dešimtmetį. Tragiška stalininių represijų patirtis, pirmiausia du masiniai Estijos piliečių trėmimai į Sibirą, estų sąmonėje suformavo atmintį, kuri yra priešinga oficialiam sovietiniam diskursui. Šios atminties pagrindu posocialistinėje Estijoje devintojo ir dešimtojo dešimtmečių sandūroje formavosi tautinės visuomenės atmintis ir identitetas.

Peteris Niedermülleris atkreipė dėmesį į tai, kad devintojo dešimtmečio pabaigoje ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje posocialistinėse šalyse vyko istorijos atnaujinimas, pertvarkymas ir kritiškas įvertinimas. Estijos atveju galėtume teigti, kad tada visa estų etninė bendruomenė buvo vieninga tiek atmintyje atkurdamą stalinines represijas, tiek jas įamžindama.

Nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio antrosios pusės Estijos visuomenės prioritetai jau pakito. Spartūs socialiniai ir ekonomi-

niai pokyčiai, būdingi buvusiai socialistinei stovyklai, vyko ir Estijoje. Pastangos ekonomiškai išgyventi greitai besikeičiančiu laikotarpiu ir orientavimasis į ateitį tapo ir visuomenės, ir asmens prioritetu. Valstybės noras judėti į priekį ir susikurti išoriniam pasauliui patrauklų įvaizdį pakeitė vidaus politikos nuostatas. Nacionalinė ideologija ir nacionalinė praeitis buvo reikalingos tiek, kiek jas buvo galima praktiškai pagrįsti. O iš tikrųjų represijų patirties atminimas ir įamžinimas ėmė nykti iš Estijos visuomenės gyvenimo. Nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio vidurio sukakčių minėjimų dalyvių sumažėjo, liko tik nedidelis išlikusiųjų, tam tikrų nacionalinių organizacijų bei valdžios atstovų būrys. Kitos kartos tuose minėjimuose jau nedalyvavo – socialinis identitetas jau nebuvo apibrėžiamas remiantis praeitimi.

Taigi perversmo dienomis stalininių represijų atminimas ir minėjimas apimdavo visą šalį ir suvienydavo skirtingas kartas, o XX a. paskutiniuoju dešimtmečiu šie praeities įvykiai prarado iškilų statusą visuomenės atmintyje. Pereinamojo laikotarpio visuomenės prioritetais tapo ekonominė gerovė ir pozityvaus, t. y. į ateitį orientuoto, Estijos valstybės įvaizdžio kūrimas.

XX a. paskutiniojo dešimtmečio raidą norėčiau apibūdinti dviem dėmesio vertais pavyzdžiais. Pirma, 1999-aisiais minint didžiausios masinės represijos Estijoje – 1949 m. kovo trėmimo – 50-ąsias metines, pagrindinis

savaitraštis „Eesti Ekspress“ („Estijos ekspresas“) paskelbė jo užsakytos viešosios nuomonės apklausos suvestinę. Apklausa parodė, kad nuo šių įvykių praėjus pusšimčiui metų visuomenės domėjimasis represijų patirtimi praktiškai išnyko.

Antra, po dvejų metų, 2001-ųjų kovo mėn., su Tartu vidurinės mokyklos mokiniais surengiau diskusiją praeities ir represijų tematika. Diskusijos metu supratau, kad jaunimui represijos yra istorinių įvykių grandinės dalis, kuri po 25 metų bus vis dar sujungta su tais, kurie jas prisimena ir pamini, tačiau po 50 metų ji greičiausiai nebus svarbi. „Man tai yra istorijos vadovėliuose pateikiamas faktas, apie kurį skaitydamas jautiesi visai kaip skaitydamas apie tai, kad 1227 m. estai buvo užkariauti – jiems buvo primesta svetima jėga“ (berniukas, 12 klasė).

Galime daryti išvadą, kad XX a. paskutiniajame dešimtmetyje Estijos visuomenė buvo ypač stipriai ir vienareikšmiškai orientuota į ateitį, o prisiminimai apie patirtas represijas blanko stulbinamu greičiu.

XXI A. ESTIJOS VISUOMENĖS SANTYKIS SU REPRESIJŲ PATIRTIMI

„Tautai svarbių įvykių (pvz., karo) atminimas ir įamžinimas pasireiškia trijose plotmėse: nacionalinėje, pilietinės visuomenės organizacijų ir asmeninėje (šeimos ir giminių aplinka, tiesioginiai susitikimai)“ (T. G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper).

Iki XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigos Estijos elitas jau suprato, kad „reikia kažką daryti“, siekiant sustiprinti tautos praeities (represijų patirties) tęstinumą ir perdavimą visuomenei, taip pat skirtingų kartų dialogą.

Taigi naująjį, XXI a., Estija pasitiko šalies prezidento Lennarto Meri inicijuota

kampanija, skirta praeities tikrovei atskleisti. Kampanija buvo surengta 2001 m. vasaros pradžioje, pažymint 60-ąsias birželio trėmimų metines.

Šia kampanija buvo siekiama sujungti praeities vertinimą ir orientavimąsi į ateitį. Buvo pabrėžta, kad „praeitis iš kartos į kartą nepereina savaime, o turi būti aktyviai perduodama taip, kad vėlesnės kartos „pripažintų tos praeities svarbą“. 2001 m. pavasarį Estijos prezidentas per žiniasklaidą kreipėsi į moksleivius ir paskelbė tremtinių atsiminimų ir jų gyvenimo istorijų konkursą. Tai buvo kreipimasis į jaunąją kartą, kurio tikslas – sukurti sąsają tarp praeities ir dabarties kartų atminimų. Jaunimas aktyviai dalyvavo šiame konkurse, o žiniasklaida gyvai atspindėjo jo emocijas klausantis tremtinių atsiminimų ir juos įrašinėjant. Taigi išlikusių tremtinių liudijimai buvo surinkti tam, kad būtų aiškinami jaunimui ir kad jaunoji karta susipažintų su praeitimi. Buvo pateikta maždaug 1500 projektų, įskaitant ištisas gyvenimo istorijas, biografinius tyrimus ir daug trumpų atsakymų į anketų klausimus; visa ši medžiaga atiduota saugoti į Estijos literatūros muziejaus kultūros istorijos archyvą. Būdamas vertinimo komisijos nariu pastebėjau, kad moksleivių darbai aiškiai parodė, kas yra pasakojamasis žanras – pasakojami tragiški įvykiai, tačiau jie pateikiami nuotykių forma, autoriai pasakojo įdomias ir keistas praeities įvykius menančias istorijas, kuriose praktiškai nėra nusiskundimų. Represijas patyrę žmonės savo išgyvenimus perteikė tokia forma, kuri, jų nuomone, galėtų būti įdomi antrajai ar trečiajai kartai. Todėl pasakotojai (sąmoningai ar intuityviai) parinko tik tuos faktus, kuriuos manė esant tinkamus pasakoti.

Antros kampanijos dalies tikslas buvo viešas ir asmeninis kiekvieno išlikusiojo patirties suvokimas. Tam buvo suorganizuotas renginys „Estija atmena“, kurio metu

prezidentas lankėsi visose šalies apskrityse ir dalijo simbolinius gedulo ženklelius – „Sulaužytą rugiagėlę“ su pavaizduota Estijos nacionaline gėle „tiems, kuriuos buvo suėmusi ar ištremusi svetima valdžia, arba tiems, kam ji sukėlė kančią“. Dalyvaudamas tuose renginiuose jaučiau, kad ši ceremonija buvo svarbi daugeliui represijas patyrusių žmonių: valstybės simbolis prezidentas įteikia jiems ženklelį – tai pripažinimas ir simbolinis kolektyvinės patirties įvardijimas. Įteikdamas ženklelius prezidentas pasiuntė žinią: pasidalykite prisiminimais! Šis kreipimasis buvo skirtas represijas patyrusiems žmonėms, nors, sprendžiant iš turinio, gal net labiau jaunesnėms kartoms, primygtinai reikalaujant, kad jos klausytųsi prisiminimų. Kreipimasis įkūnijo tautinės valstybės pastangą išjudinti bendrą atmintį apie tragišką XXI a. pradžios praeitį ir ją išsaugoti.

Žvelgiant atgal, 2001-ųjų „Sulaužytos rugiagėlės“ kampanija gali būti laikoma brandesnės atminties ir įamžinimo politikos eros Estijoje pradžia. Tos kampanijos metu simboliniai „Sulaužytos rugiagėlės“ ženkleliai buvo įteikti tūkstančiams represijas patyrusių žmonių. Ženklelis tapo atminimo dovana represijas patyrusiems žmonėms – svetimšalių valdžios aukoms, ir nuo 2004 m. lapkričio mėn. šių ženklelių teikimas ir naudojimas reguliuojami valstybės dekretu. Nacionalinė kampanija padidino represijas patyrusių žmonių reputaciją, jie tapo aktyvesni. Po šios kampanijos, 2002 m. sausio mėn., įsisteigė nauja organizacija – Sulaužytos rugiagėlės sąjunga. Tai dar vienas represijas patyrusių žmonių susivienijimas (be anksčiau įsikūrusių organizacijų), savo įsisteigimo priežastį aiškinantis tuo, kad represijas patyrę žmonės ligi šiol Estijoje buvo nustumti į šalį ir valstybės, ir visuomenės. Vienas iš sąjungos veiklos tikslų – ginti visų represijas patyrusių žmonių interesus, turint omenyje, kad šių žmonių karta nėra amžina. Sulaužytos

rugiagėlės sąjunga, vadovaujama jaunesniosios represijas patyrusių žmonių kartos (pvz., jaunas politikas Urmas Reinsalu, Riigikogu (Estijos parlamento) Konstitucinės komisijos pirmininkas, yra šios sąjungos globėjas), aktyviai bendradarbiauja su politinėmis jėgomis.

Ši organizacija ne tik veiksmingai gina represijas patyrusių žmonių praktinio pobūdžio teises (pvz., medicininių išlaidų kompensavimas), bet ir aktyviai dalyvauja vykdamas represijų įamžinimo politiką. Sąjungos iniciatyva atsirado naujos įamžinimo vietos – pastatyta keletas paminklų. Norėčiau jums pristatyti paminklą „Estijos namai“, birželio trėmimo 65-ųjų metinių proga 2006 m. atidengtą Pietų Estijos Võrumaa apskrityje, buvusioje Mäekõnnu ūkio sodyboje. Paminklo idėja buvo užfiksuoti visų Estijoje sugriautų namų atminimą. Jis pastatytas buvusioje šios sąjungos vadovo ūkio sodyboje. Vadovo šeima 1949 m. buvo ištremta į Sibirą, o grįžusi po devynerių metų savo sodybą rado vietinio kolūkio sugriautą.

Į paminklo atidengimo ceremoniją atvyko Estijos Respublikos prezidentas, ir tai rodo aukščiausią oficialų ir simbolinį paminklo idėjos pripažinimą. Represijas patyrę žmonės stengiasi, kad jų patyrimas būtų geriau girdimas ir matomas ir kad jų praeitis visuomenei būtų pateikta patraukliau. Be abejo, Estijos namams skirtas paminklas savo forma ir idėja skiriasi nuo kelių kitų anksčiau pastatytų paminklų represijas patyrusiems žmonėms. Susidomėjimą šiuo renginiu neabejotinai padidino novatoriška naujosios įamžinimo vietos idėja ir forma.

Savaime aišku tai, kad su represijų atminimu bei įamžinimu pirmiausia yra susiję artimiausi represijas patyrusių žmonių palikuonys. Prieš tai kalbėjau apie Estijos prezidento inicijuotą konkursą moksleiviams, kai buvo renkami represijas patyrusių žmonių

atsiminimai. Dar minėjau, kad surinktoms istorijoms ir atsiminimams buvo būdingas nuotykių elementas, gebėjimas susidoroti su sunkumais. Visai kitokias emocijas ir pasakojimą pateikė represiją patyrusio žmogaus duktė, žurnalistė Imbi Paju. Šiandien jau suaugusi ir pati mama, žurnalistė pasinėrė į savo motinos išgyventą košmarą, metusį šešėlį ant jos vaikystės. Tai labai asmeniškai prisiminimai, kurie buvo slopinami iki pat šių dienų.

2005 m. I. Paju baigė kurti dokumentinį filmą „Paneigti prisiminimai“, o po metų išleido to paties pavadinimo knygą suomių kalba. Iki šiol ši knyga buvo išleista estų ir švedų kalbomis, o dabar verčiama į rusų ir anglų kalbas. Represuotieji yra daugiau ar mažiau pasipasakoję apie jiems nutikusius dalykus, tačiau jų iškentėtas skausmas ir gėda, patirtas tyčinis pažeminimas iš esmės liko neišsakyti ir neaptarti. I. Paju filmo tikslas ir yra kalbėti apie skausmą, kurį estams sukėlė represijos, ir sužadinti platesnį atgarsį į šiuos dalykus.

Šioje prisiminimų knygoje autorė išreiškia savo motinos ir savo pačios vaikystėje patirtus išgyvenimus bei sielvartą: motinos kančias sovietiniame kalėjime ir lageryje bei savo pačios vaikystės baimes, kai jai teko matyti savo motinos praeities atsiminimų sukeltus košmarus. Visa tai atskleisdama visuomenei, t. y. kurdama filmą ir vėliau rašydama knygą, autorė gydė ir savo, ir motinos traumas.

T. G. Ashplantas, G. Dawsonas ir M. Roperis skelbia: „Pasidalyti arba bendri prisiminimai visuomenę pasiekia tada, kai jie aiškiai išreiškiami tam tikra kultūrine ar menine forma arba politiniu pasakojimu, grupiniu arba oficialiu.“ I. Paju savo knygoje taip pat aptarė bendrų atsiminimų kilmę: kaip kuriant filmą ir rašant knygą ją pasiekė kitų pasidalyti prisiminimai apie skausmą, žiaurumus ir t. t. „Paneigti prisiminimai“ – tai pati subjektyviausia estų praeities vizija, kuri vis dėlto iškelia svarbų mūsų praeities traumos aspektą.

IŠVADOS

XXI a. pradžioje Estijos visuomenė jau yra subrendusi represijų atminimo ir įamžinimo atžvilgiu. Tai patvirtina pateikti pavyzdžiai: pirma, plati praeities aktualizacijos kampanija, kuria buvo siekiama paskleisti praeities atminimą tarp kartų ir kuri pabrėžė simbolišką represuotųjų vertę visuomenei; antra, suaktyvėjusios represuotųjų pastangos būti labiau girdimiems ir padėti išsaugoti represijų atminimą, ir tai rodo Sulaužytos rugiagėlės sąjungos veikla; ir trečia, užslėptas represijų atminimo aspektas – valingas, iki šių dienų slopintų atsiminimų apie skausmą ir žiaurumus pasirodymas viešumoje, tarpininkaujant antrajai kartai.

Kokie bus pokyčiai ir kiek Estijos visuomenei bus svarbus represijų atminimas ir įamžinimas – tai klausimai, į kuriuos turi būti atsakyta jau 2009 ir 2011 m.

Šaltinis

Commemorating War. The Politics of Memory, eds. T. G. Ashplant, G. Dawson & M. Roper, Transaction Publishers, 2004.

Tarptautinė istorinė pažintinė vasaros stovykla „Vyčio apygarda“ 2008 m.

Kuo laikas laimingesnis, tuo trumpesnis.

(Plinijus Vyresnysis)

Ir šiais metais išgirdome bei stovyklos vertinimo anketose radome pastebėjimų, jog stovyklavimui skirta per mažai laiko... Tačiau mums, organizatoriams, tai leidžia manyti, kad stovyklautojai tą laiką praleido tikrai turiningai.

2008 m. liepos 7–13 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras organizavo istorinę pažintinę vasaros stovyklą „Vyčio apygarda“. Vieta stovyklai parinkta Karaliaus Mindaugo motorizuotame pėstininkų batalione (MPB), Panevėžio r. Pajuosčio k. Jos dalyviai – tradicinio nacionalinio konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ laureatai ir dalyviai: iš viso 32 Lietuvos moksleiviai. Stovykloje dalyvavo ir 9 svečiai iš Karelijos (Rusija).

Išradingai vadovų (tą dieną persirengusių partizanais) sutiktiems ir įsikūrusiems stovyklautojams buvo pristatyta programa „Pokario istorija jaunimui“, jie supažindinti su partizaninio karo metais veikusios Vyčio apygardos istorija. Vėliau kiekvienas būrys pasirinko po pavadinimą pagal Vyčio apygardoje veikusių būrių pavadinimus, sukūrė būrio ženklą ir šūkį. Stovyklautojai buvo supažindinti ir su stovyklos taisyklėmis. Viena neįprastų taisyklių – po teritoriją vaikščioti rikiuotėje. Šio meno visus mokė stovyklos komendantas kariūnas Gytis. Vėliau buvo organizuota stovyklautojų susipažinimo

popietė. Kiekvieną vakarą vyko dienos aptarimai būriuose, paskui – dainos, pokalbiai, pamąstymai prie laužo.

Istoriniu pažintiniu požiūriu ypač didelę reikšmę turėjo tai, kad stovyklautojai galėjo susitikti ir pabendrauti su gyvais istorijos liudininkais. Į stovyklos atidarymo šventę, susitikimus su stovyklautojais buvo atvykę LLKS vadas, dimisijos plk. Jonas Čeponis, Vyčio apygardos vado pareigas einantis dimisijos kpt. Bronislovas Juospaitis, Morzės abėcėlės žinovas, buvęs politinis kalinys Algirdas Blažys, lakūnas konstruktorius Vladas Kensgaila, kun. Rimantas Kaunietis. Stovyklos atidarymo šventėje taip pat dalyvavo Karaliaus Mindaugo MPB vadovybė, LGGRTC Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė, vyr. specialistas Sigitas Siudika. Visi svečiai stebėjo išradingus stovyklautojų būrių ir jų vadovų prisistatymus. Po jų G. Jakubonienė ir Dalė Rudienė visiems įteikė stovyklos atributiką. Buvę partizanai stovyklos organizatoriams ir MPB vadovybei padovanojo po N. Gaškaitės knygą „Paspriešinimo istorija. 1944–1953 metai“.

Susitikime su stovyklautojais Morzės abėcėlės žinovas, buvęs politinis kalinys A. Blažys pasidalijo atsiminimais iš lagerio, papasakojo, kaip naudodami Morzės abėcėlę kaliniai tarpusavyje susikalbėdavo, parodė

lageryje turėtus ir išsaugotus jam brangius daiktus, tarp jų ant medžiagos skiautės užrašytą numerį, kuriuo buvo paženklintas būdamas kaliniu ir kuris ilgą laiką jam buvo ir vardas, ir pavardė, nes kalinius prižiūrėtojai kviesdavo tik numeriais.

Tą pačią dieną stovyklautojai turėjo progos susipažinti su lakūnu konstruktoriumi V. Kengsaila, kurio kvietimu apsilankė netoli stovyklavietės esančioje aviabazėje ir apžiūrėjo jau baigiamą konstruoti lėktuvą.

Apie neginkluotą pasipriešinimą, dvasininkijos, Bažnyčios padėtį, asmeninę patirtį sovietinės okupacijos metais stovyklautojams papasakojo kun. R. Kaunietis.

Ekskursijoje po Vyčio apygardos istorines vietas lydėjo ir atsiminimais iš rezistencijos laikotarpio dalijosi B. Juospaitis. Buvo aplankyta Krekenavos regioniniame parke atkurta partizanų stovyklavietė, tuo metu vadinta „Kremliumi“, Ramygaloje – Laisvės aikštė, kur 1945–1953 m. buvo niekinami partizanų

Iškilmingas istorinės pažintinės vasaros stovyklos „Vyčio apygarda“ atidarymas Panevėžio r. Pajuosčio k. Karaliaus Mindaugo motorizuotame pėstininkų batalione

palaikai, o šiuo metu stovi paminklas kovotojams, žuvusiems už Lietuvos laisvę, atminti. Stovyklautojai taip pat lankėsi Vadokliuose, kur stovi paminklas Vyčio apygardos partizanams, jų rėmėjams ir ryšininkams atminti. Toliau maršrutas vedė pro vietos gyventojų vadinamą Melinsko pelkę, kur buvo atvežami ir užkasami Raguvos valsčiuje žuvusių partizanų palaikai. Aplankytos ir Putiliškių kapinės, kuriose palaidotas garsus rezistencijos poetas Bronius Krivickas.

Kelionė buvo įspūdinga dar ir tuo, kad stovyklautojai keliavo mašinomis, kuriomis vežami kariai. Dėl kelio remonto darbų teko patirti, ką reiškia važiuoti žvyrkeliu. Bet nepaisant nepatogumų, kaitrios saulės ir nuovargio, visų nuotaika buvo puiki.

Kad stovyklos programa būtų kuo įtaigiau ir įdomiau perteikta stovyklautojams, ypač rūpinosi stovyklos vadovai. Iš jų stovyklautojai gavo ne tik istorinių žinių, bet ir praktinių patarimų. Labai įdomus buvo vadovės Veros

pranešimas apie informacijos įslaptinimo būdus partizaninio karo metais. Ji supažindino su vienu labiausiai paplitusių informacijos kodavimo būdų – Morzės abėcėle, trumpai papasakojo jos istoriją, kuri prasidėjo 1944 m., kai pirmojo elektromagnetinio telegrafo išradėjas Samuelis Finlely Breese Morsas telegra-

favo pirmąją žinią, užšifruotą Morzės kodu, iš Vašingtono į Baltimorę. Stovyklautojai ne tik sužinojo informacijos įslaptinimo būdus, bet ir išbandė juos praktiškai: beldė įvairius žodžius, vardus ir kt. pagal Morzės abėcėlės kodą, užrašinėjo žodžius ir naudodami raidžių keitimo šifrą surasdavo raidžių derinio

Panevėžio r. Krekenavos regioniniame parke atkurtoje partizanų stovyklos žeminėje

Karaliaus Mindaugo motorizuoto pėstininkų bataliono instruktoriai moko maskuotis

Kariuomenės ir visuomenės dieną į programą įsitraukė ir Karaliaus Mindaugo motorizuoto pėstininkų bataliono kariai

Prie paminklo, įamžinančio kovotojų dėl Lietuvos laisvės atminimą, Ramygaloje, Panevėžio r.

tikrąją reikšmę, taip pat mokėsi pienu ant popieriaus užrašyti ir išryškinti rašytą tekstą. Vera stovyklautojus mokė gelbėti ir gelbėtis patekus į sudėtingas situacijas – rišti gelbėjimosi mazgą. Vadovė Barbora papasakojo stovyklautojams apie tremtyje paplitusias ligas ir jų gydymą natūraliomis priemonėmis ir medžiagomis, pasidalijo savo senelio, buvusio tremtinio, prisiminimais. Vadovė Eglė apžvelgė įdomiausius XX a. medicinos istorijos faktus, o stovyklos komendantas kariūnas Gytis mokė teisingai suteikti pirmąją medicininę pagalbą. Su stovyklautojais muzikavo Laura, Eglė ir Rimvydas.

Didelį įspūdį stovyklautojams padaręs žaidimas „Tremtis“ buvo pasirinktas neatsitiktinai. Šie metai yra ypač atmintini – sukanka 60 metų nuo didžiosios 1948-ųjų gegužės mėn. tremties, kai buvo ištremti 42 384 žmonės, tarp jų – 11 tūkst. vaikų. Žaidimo organizatoriai siekė, kad stovyklautojai šiek tiek pajustų tremtinio dalią. Vadovai persirengė stribais. Stovyklautojai buvo pažadinti anksti

ryte, jiems buvo leista pasiimti po vieną svarbiausią daiktą. Sudarytos dvi grupės: merginų ir vaikų, visi susodinti į atskiras mašinas, perskaitytas kaltinimas ir visi ištremti į „Sibirą“. Atlikę tam tikras užduotis, suradę ir atkodavę Morzės abėcėlę užšifruotą „leidimą grįžti į Lietuvą“, gavo teisę grįžti į ją.

Stovyklos dalyviai buvo supažindinti ir su Lietuvos kariuomenės dabartimi. Karaliaus Mindaugo MPB instruktoriai papasakojo apie bataliono veiklą, supažindino su ginkluote, ekipuote, mokė maskuotis ir pan. Bendradarbiaujant su Panevėžio karo prievolės centru bei Vyčio apygardos 5-ąja rinktine, buvo organizuota pažintinė išvyka į šias įstaigas. Po veiklos pristatymo teisingai atsakę į pranešėjų pateiktus klausimus stovyklautojai buvo apdovanoti atminimo dovanėlėmis.

Stovykloje netrūko ir kūrybinių, saviraiškos užsiėmimų bei linksmybių. Su tapyba ant medienos stovyklautojus supažindino bei tapyti mokė dailininkas Ričardas Ni-

čajus. Smagią vakaronę, į kurią įsitraukė ir bataliono kariai, vedė ir lietuvių liaudies šokių, žaidimų mokė šeimyninis folklorinis ansamblis, vadovaujamas Linos Bartašienės. Stovyklautojų kūrybai pristatyti buvo skirtas saviraiškos vakaras. Jie dainavo savos kūrybos dainas, skaitė rašinių ištraukas. Stovyklos uždarymo dieną patys stovyklautojai suorganizavo talentų popietę, kurioje dalyvavo ir stovyklos vadovai. Dalis stovyklautojų dalyvavo Karaliaus Mindaugo MPB vadovybės paskelbtame konkurse karaliaus Mindaugo tema ir laimėjo prizus. Juos stovyklautojams įteikė laikinai ėjęs bataliono vado pareigas kpt. Juozas Tamulynas. Stovyklos vadovams buvo įteiktos atminimo dovanėlės, o stovyklos organizatoriams – atminimo lenta su Karaliaus Mindaugo MPB ženklu.

Stovyklautojų dvasiniais reikalais rūpino si klierikas Jonas Naujokaitis. Jo iniciatyva buvo organizuojami susikaupimo, Šv. Rašto ištraukų skaitymo ir jų aiškinimo vakarai bei susitaikinimo pamaldos, kurias vedė Panevėžio diakonas Regimantas Tubelis.

Smagu susitikti – sunku išsiskirti, tačiau toks metas stovykloje neišvengiamai ateina. Atsisveikinimo dieną stovyklautojai dalyvavo karo kapeliono kun. Sauliaus Kasmausko aukojamose šv. Mišiose, po kurių papietavę, pasidaliję paskutinį paštą, pasikeitę adresais, vadovų palydėti prie bataliono praleidžiamojo punkto, atsisveikinę buvo perduoti tėvų globai.

Kad šios stovyklos programa būtų sėkmingai įvykdyta, prisidėjo daugelis žmonių. Nuoširdžiai dėkojame Karaliaus Mindaugo motorizuoto pėstininkų bataliono vadui plk. Albertui Kondrotui, S-5 skyriaus viršininkui vyr. lt. Mindaugui Neimontui, karo kapelionui kun. Sauliui Kasmauskui ir visiems bataliono darbuotojams, prisidėjusiems prie stovyklos programos vykdymo. Taip pat nuoširdžiai dėkojame visiems stovyklos vadovams, savo atostogas paskyrusiems kilniam ir prasmingam darbui su jaunimu.

*Dalė Rudienė,
Regina Stasiškytė*

Didžiojo teroro kelias

Pastaraisiais metais rugpjūčio pradžioje Rusijoje tyliai paminimos 1936–1938 m. komunistų vykdyto didžiojo teroro aukos. Šiomet minėjimo renginiuose, vykusiuose 2008 m. rugpjūčio 3–5 d., dalyvavo ir Lietuvos delegacija: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Dalia Kuodytė, Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė, direktoriaus pavaduotojas Eugenijus Peikštenis, vyriausiasis specialistas ryšiams su visuomene Ričardas Čekutis. Prie jos vėliau prisidėjo Lietuvos generalinis konsulas Sankt Peterburge Eitvydas Bajarūnas ir konsulas Sankt Peterburge Robertas Tamošiūnas. Lietuvos delegacija atidengė paminklą nužudytiems lietuvių politiniams kaliniams.

Kalbant apie didįjį terorą būtina pabrėžti, kad 1936–1938 m. datos yra labai sąlyginės. Komunistinė Rusijos valdžia nekaltus žmones žudė nuo pat pirmos iki paskutinės savo valdymo dienos. Žinoma, dabartinei Rusijos valdžiai nesinori to prisiminti, todėl oficialiai ir leista minėti didįjį terorą, propagandos mašinai nuolat pabrėžiant tik 1937 m. stalininius „valymus“. Atseit visą kitą laiką viskas buvo gerai...

Jau nuo pat vadinamosios Spalio revoliucijos slapčiuose čekistų (vėliau – NKVD) įsakuose buvo įvardytos kategorijos žmonių, kuriuos reikia represuoti, o kuriuos – tiesiog sušaudyti. Pastarieji pateko į vadinamuosius pirmosios kategorijos limitus. Istorikų skaičiavimais, maždaug 10 proc. visų suimtųjų buvo sušaudyti apskritai be jokio teismo.

Yra žinoma, kad netgi pats Nikita Chruščiovas prašė Josifo Stalino padidinti sušaudytinų žmonių kvotą Ukrainoje (čekistų žargonu kalbant – asmenų pagal pirmąją

Paminklas Karelijoje, Sandarmochė, čia žuvusiems lietuvių tremtiniams bei politiniams kaliniams atminti, sukurtas skulptoriaus Jono Jagėlos

kategoriją...). Tiesa, jam tai nesutrukdė vėliau pasmerkti J. Stalino nusikaltimus bei „asmens kultą“. J. Stalinas, matyt, tokių prašymų gaudavo ir daugiau, todėl nenuostabu, kad 1938 m. pradžioje išleido įsaką padidinti pirmosios kategorijos asmenų skaičių 15 proc. Taigi visai nesvarbu (net garsųjų stalininių teismų – *troikų* požiūriu), nusikalto tie žmonės sovietų valdžiai ar ne.

Pažymėtina, kad kiekviename tuometinės Rusijos rajone egzistavo komunistų partijos funkcionierių kuruojami bei NKVD vykdomi specialūs planai – kiek žmonių reikia suimti ar sušaudyti. Netgi šioje srityje vyko „socialistinis lenktyniavimas“, o paaukštėjimus bei medalius gaudavo tie rajonų

vadovai, kurie įgyvendindavo ar viršydavo tuos planus.

Visi suimtieji turėdavo pripažinti savo kaltę. Todėl jau 1937 m. vasarą aukščiausia komunistų partijos bei Sovietų Sąjungos vadovybė oficialiai sankcionavo kankinimus – „fizinio poveikio priemones“. Tai padėdavo išgauti „prisipažinimus“ ir suži-

noti „bendrininkų“ pavardes. Taip sukamas žudynių bei teroro ratas įgavo dar didesnę pagreitį. Represuotų ir suimtų „tėvynės išdavikų“ žmonos automatiškai gaudavo 5–8 metus lagerių, jų vaikai nuo penkiolikos metų buvo pripažįstami „socialiai pavojingais“ ir masiškai suiminėjami. Didžiojo teroro metais suimta daugiau nei 2 mln.

Ukrainos delegacija paminklo žuvusiems lietuvių tremtiniais bei politiniams kaliniams atidengimo iškilmėse 2008 m. rugpjūčio 5 d.

žmonių, iš jų 1 mln. 440 tūkst. nuteisti pagal Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį („tėvynės išdavimas“), o iš pastarųjų apie 725 tūkst. sušaudyta. Teroras apėmė visus sovietinius regionus, socialinius sluoksnius, visas tautas. Pavyzdžiui, pagal vadinamąją „lenkiškąją liniją“ represuota 139 815 asmenų, iš jų 111 071 sušaudyta, pagal „latviškąją liniją“ – 21 300 represuota, 16 575 sušaudyta, pagal „estiškąją“ – 9735 represuota, 7998 sušaudyta ir t. t.

Karelijoje masinių represijų vietos atsirado dar valdant Vladimirui Leninui. Jau

1920 m. tremties vieta tapo Solovkų sala, o 1923 m. čia buvo įsteigtas griežto režimo politinių kalinių lageris. 1937 m. lageris virto Solovkų ypatingosios paskirties kalėjimu. Be kitų, čia buvo kalinami ir lietuviai: vyskupas Teofilis Matulionis, kunigai Augustas Pronckietis, Mečislovas Šiaudinis (1938 m. sušaudytas Brianske) ir kiti.

Vertybės. Patys rusai dažnai sako, kad jų šalies bėdos yra dvi – keliai ir kvailiai. Tačiau, ko gero, didžiausia bėda – visiškai išplauta tautos istorinė atmintis bei iš to kylanti vertybių krizė. Lietuvos gyventojų genocido ir

Paminklo atidengimo iškilmėse dalyvavo Lietuvos, Lenkijos, Estijos ir Suomijos generaliniai konsulai, konsulatų darbuotojai, Ukrainos ambasadorius ir vietinės administracijos atstovai

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Dalia Kuodytė ir Lietuvos generalinis konsulas Sankt Peterburge Eitvydas Bajarūnas

rezistencijos tyrimo centro delegacija tuo įsitikino lankydamosi bolševikų vykdytų masinių žudynių ar „socializmo statybų“ vietose ir bendraudama su vietos žmonėmis.

Karelijoje Medvežegorsko miesto muziejaus direktorius pasakojo, kad šiose vietovėse iki ledynmečio gyveno kažkokios žmonės; ledams ištirpus, čia atsikėlė kiti žmonės, visų

ir dabar gyvenančių tautybių... Pačių karelių beveik nėra (matyt, ištirpo su ledais) – teigiama, kad jie sudaro apie 7 proc. visų krašto gyventojų.

Muziejininkai, rodydami senosios architektūros maketus, nuo ledynmečio staiga pereina prie Petro I laikų. Su neslepiamu pasididžiavimu pasakoja, kad šis rusų caras tiesiog rankomis iki Medvežegorską skalaujančio Onegos ežero krantų atnešė du laivus net iš Baltosios jūros (apie 400 km). Kiek tuo metu žuvo laivų nešėjų, suprantama, nepasakoma. Nešti tuos laivus reikėjo, mat dar nebuvo iškastas Belomoro kanalas.

Apie šį kanalą bei „šlovingas“ jo statybas muziejuje pasakota daugiausia. Pasak muziejininko, dabar vietos istorikai ir lankytojai daugiausia diskutuoja apie tai, ar lankėsi Medvežegorske „didysis“ J. Stalinas, ar ne? Tai esanti svarbiausia vietos istorinė problema. Matyt, jei pavyktų rasti įrodymų, būtų galima pastatyti J. Stalinui paminklą. Kodėl gi ne? Juk prie pat įėjimo į muziejų stovi paminklas kitam garsiam bolševikui SSRS VKP(b) CK Politinio biuro nariui Sergejui Kirovui, kuris ir buvo atsakingas už kanalo statybą. Tas kanalas iškastas politinių kalinių rankomis, nenaudojant jokios technikos, per 20 mėnesių ir 10 dienų. Kiekviename jo metre guli žmonių kaulai (vien kukliais Sankt Peterburgo „Memorialo“ skaičiavimais, čia žuvo daugiau nei 100 tūkst. žmonių, nors muziejininkai pamini daug kuklesnius skaičius). Šis kanalas iki šiol neturi jokios reikšmės – nei strateginės, nei ekonominės (kartą per tris dienas pro jį praplaukia koks turistinis kateris ar tuščia barža).

Muziejuje gidas dar papasakojo, kad kanalo statybų metu šiame pastate buvo netgi teatras. Jame vaidino profesionalūs dramos, operos ir baleto artistai, tiesa, taip pat politiniai kaliniai, teisti pagal BK 58 straipsnį, taigi „tėvynės išdavikai“. Puikus metodas pakelti vietos kultūrą.

Išėjus iš vadinamojo muziejaus tuojau už S. Kirovo paminklo pasitinka džiaugsmingas plakatas: „Belomoro kanalui – 75 metai.“ Muziejaus direktorius su pasididžiavimu pasakoja apie šiai datai skirtas iškilmes, apie būsimą šventę, kuriai ruošiasi visi miestiečiai, nors dar visai neseniai Sandarmocho giraitėje esančiose kapinėse jis apgailestavo dėl J. Stalino valdymo metais padarytų „perlenkimų“.

„Perlenkimai“. Apžiūrėjome ir kitas Medvežegorsko „įžymybes“, kaip antai tradicinį šiai šaliai tanką, ant kurio kažkodėl užrašyta 1944–1969 m. (1944-aisiais čia nebuvo jokių mūšių, nes maršalo Manerheimo suomių kariuomenė atsitraukė dar iki rusų atėjimo) bei iki šiol nuo J. Stalino laikų veikiančios „zonos“ aptvarą (dabar čia laikomi kaliniai džiovininkai). Tada pasukome Sandarmocho giraitės link.

Pravažiavę Sosnovskio barščiais apaugusius laukus, kelioliką suklypusių, pagaliais paramstytų namų bei „šlovingą“ stendą su kūju ir pjautuvu papuoštu užrašu „Mūsų politika – taikos politika“, pasukame į masinių kapaviečių vietą.

Čia tik „Memorialo“ draugijos pastangomis 7,5 ha miško teritorijoje buvo surastos 236 masinės kapavietės. Šioje vietoje NKVD užkasė daugiau nei 7 tūkst. sušaudytų įvairių tautybių kalinių, tarp jų ir lietuvių.

Pavyko nustatyti, kad Sandarmocho kapavietėse guli 2154 rusų, 762 suomių, 676 karelių, 493 ukrainiečių, 112 lenkų, 184 vokiečių bei kitų tautybių sušaudytų žmonių palaikai.

1997 m. rudenį čia atsirado pirmieji atminimo ženklai. Dabar yra daugiau nei 360 atminimo ženklų bei paminklų, skirtų devynių konfesijų atstovams.

Būtent čia oficialiai atidengėme šiemet pastatytą paminklą (autorius Jonas Jagėla) GULAG'o lageriuose kalėjusiems ir žuvusiems lietuviams. Paminklas pastatytas LGRTC, LR konsulato Sankt Peterburge bei Lietuvių bendruomenės Karelijoje pastan-

Belomoro–Baltijos kanalo statybos ekspozicija Medvežegorsko miesto muziejuje

Karelija, Belomoro kanalo šliuzai, saugomi Rusijos vidaus kariuomenės

gomis. Mūsų žuvusiuosius pagerbė Estijos, Lenkijos, Ukrainos konsulai bei vietinis „žmogus iš URM'o“.

Prieš tai dar aplankėme analogiškas Levašovo kapines prie Sankt Peterburgo, kur taip pat pastatytas lietuviškas kryžius bolševikmečiu žuvusiems mūsų tautiečiams atminti. Nėra žinoma, kiek čia sušaudyta ir palaidota žmonių (tikslūs duomenys ir da-

bar įslaptinti). Vien oficialiais duomenimis, Leningrade nuo 1937 iki 1954 m. sušaudytas 46 771 žmogus, nors nėra abejonių, kad aukų būta kur kas daugiau. Vien Leningrado blokados metais NKVD daliniai sušaudė ne mažiau nei 10 tūkst. „tėvynės priešų bei išdavikų“.

Prie kanalo. Netoli Sandarmochos kapaviečių prasideda garsusis Belomoro kanalas,

pastatytas tiesiog ant žmonių kaulų. Oficialiai iki šiol jį draudžiama net fotografuoti, nors, kaip minėta, jokios strateginės reikšmės čia seniausios nėra ir, ko gero, niekada nebuvo.

Pakeliui stovi akmeniu paremta, kad nenuriedėtų nuo postamento, žydrai nudažyta patranka, jos vamzdis nukreiptas į netoliese esančią atstatytą cerkvę (nūnai net buvę bolševikinės valdžios pareigūnai bei čekistai Rusijoje tapo itin pamaldūs). Cerkvėje kabo lenta, ant kurios parašyta, kad jos popas čia su parapijiečiais meldėsi iki... 1937 m. Po to, matyt, buvo paimtas šlovingoms kanalo statyboms, kad be reikalo neaušintų burnos pamokslais ir nedrumstų vietinių žmonių protų.

Prie pat kanalo – tradicinis šiems kraštams šiukšlynas ir lentelės su įvairiais draudimais bei įspėjimais. Šliuzus ir dabar saugo vidaus tarnybos pareigūnai, besidomintys įtartinais privažiavusiais automobiliais. Kartu vykusi vietinė moteris fotografavo visai nesibaimindama: „Tegul tik ką nors pasako, niekšai! Čia mūsų tėvų ir senelių kaulai guli, o jie mat dar uždraus man fotografuoti...“

Kanalas buvo kasamas bei statomas 1930–1933 m. vien kastuvais, kirtikliais ir karučiais. Jokių žuvusiųjų atminimo ženklų čia nėra su žiburiu nerasite – vien plakatai „šlovingo jubiliejaus“ proga.

Nežinomybė. Dauguma šių faktų dėl masinės falsifikacijos, vykdomos ir dabar, di-

džiai daliai pasaulio bendruomenės tebėra nežinomi. Jie nežinomi ir daugumai Rusijos piliečių, kuriems oficialioji propaganda nuolat kala į smegenis, kad nėra reikalo „kapsytis po praeitį“, kad svarbiausia – prisiminti tik „šlovingus pergalės laikus“.

Oficialiai sakoma, jog Rusijos valstybės padarytų nusikaltimų bei jų aukų atminimo išsaugojimas kenkia „nacionalinei konsolidacijai“ bei tautiniam rusų atgimimui, todėl geriau prisiminti tik „didžiojo tėvynės“ karo didvyrius; esą to paties nori ir rusų tauta.

Betgi rusų tautos niekas niekada neklausė, ko ji nori! Jos sąmonė nuolat teršiama mitais apie „didžiąją ir galingąją“ Rusiją, kuriai vis maža žemių, nors ir esamomis nesugebama deramai pasinaudoti.

Savaitę pavažinęjus po šią šalį, atsiskleidžia visa jos „didybė ir galybė“ – usnimis bei Sosnovskio barščiais apaugę lūšnynai, šiukšlių ir butelių kalnai net istorinėse didmiesčių vietose, karo laikų tankais bei patrankomis apstatytos pakelės, dirvonuojantys nepraenami laukai, duobėti, sunkiai pravažiuojami keliai, prasigėrę veidai ir nerišlios kalbos apie istorinę „galybę“...

Vis dėlto palikti savo atminties ženklus būtina netgi tokioje šalyje. Vietos žmonės, nors ir nedažnai ten apsilankantys, puikiai žino, kas šioje šalyje vyko. Jie moka atjausti, jie gali suprasti ir todėl tebepuoselėja viltį atgimti, kad ir koks režimas juos valdytų.

Ričardas Čekutis

Kelionė į Červenę

Jau susiklostė tradicija kasmet Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojams važiuoti į Baltarusiją pagerbti 1941 m. birželio 26–27 d. Červenės gyvenvietės teritorijoje sovietų saugumo nužudytas aukas. Šiemet birželio 29 d. vykusiai kelionei vadovavo Dailės akademijos darbuotojas Vytautas Petrauskas. Lengvai kirtus šalies sieną (matyt, padėjo kartu važiaavusio buvusio disidento, Seimo nario Vidmanto Pavilionio diplomatinis pasas), atsivėrė sovietmetį primenantys Baltarusijos vaizdai (kolūkių laukuose besiganančios gyvulių bandos, miesteliuose ir kaimuose – „raudonoji“ SSRS simbolika, paminklai).

Pakeliui į Červenę aplankėme Krėvos pilį. Buvo įdomu pamatyti kadaise kunigaikščių Algirdo, vėliau – Jogailos ir jo brolio Vyganto valdytos pilies vaizdą; iš jos šiuo metu telikę praeities didybę menantys griuvėsiai.

Nuo Krėvos pilies pajudėjome Minsko link. Baltarusijos sostinėje buvome neilgai, nes nustatytu laiku turėjome pasiekti Červenę. Paliko išpūdį mieste vykęs didžiulis renginys: gatve važiuo daug dviratininkų, šaligatviais marširavo kareiviai, vietiniai žmonės, vyko koncertas (vėliau sužinojome, kad buvo švenčiama Baltarusijos nepriklausomybės diena, kai 1945 m. Raudonoji armija „išvadavo“ šalį nuo fašistų). Tvarkingas, gražiai išpuoštas gėlėmis ir šventinėmis dekoracijomis miestas skyrėsi nuo skurdžios miestelių, kaimų aplinkos.

Červenėje pirmiausia nuvykome į buvusį kalėjimą, kuriame buvo žiauriai nukankinta daug žmonių iš įvairių kraštų, taip pat iš Lietuvos (vėliau sovietmečiu čia buvo psichiatrijos ligoninė). Ten susitikome su grupele baltarusių – opozicine organizacija „Krikščioniška konservatorių partija BNF“.

Baltarusiai ir LGGRTC darbuotojai pirmoje sustojimo vietoje pagerbia žuvusiuosius

Jie kasmet organizuoja žuvusiųjų atminimo pagerbimą ir kviečia dalyvauti Baltarusijos bei kitas, su šia tragiška data susijusias tautas. Opozicionieriai su savimi turėjo daug organizacijos ideologiją reprezentuojančių vėliavų, prieš sovietinį imperializmą nukreiptų plakatų. Pasiklausę istorijų apie kalėjime kankintus žmones, iš vidaus apžiūrėjome patį pastatą. Kalėjimas iki šiol nesuremontuotas, apsilaupiusios sienos atrodo niūriai, bet joms jaukumo teikė mūsų uždegtos žvakelės.

Vėliau visi patraukėme „Mirties kelio“ link... Lietuvos piliečiai, kartu su kitų tautų žmonėmis išvaryti iš Minsko kalėjimo, Červenės (Igumenės) keliuose ir miškuose sovietų saugumo buvo žiauriai nužudyti. Ši per karą įvykdyta masinė žmogžudystė Lietuvoje labiau žinoma kaip „Červenės žudynės“. Istoriko Arvydo Anušausko duomenimis, birželio 25 d. visi kaliniai buvo išvaryti iš Minsko kalėjimo kartu su kitais 2 tūkst. kalinių. Birželio 26–27 d. naktį jie buvo suskirstyti į dvi grupes. Dauguma lietuvių pateko į likviduojamų kalinių grupę. Šioje grupėje tarp 400–750 kalinių buvo ir apie 57 lietuviai. Mirčiai pasmerktieji buvo išvaryti Bobruisko kalėjimo link ir pakeliui sušaudyti.

Autobusai sustojo prie „pirmos stotelės“ – pamiškėje stovinčių medinių kryžių ir koplytstulpių. Plazdant tikrosioms Bal-

tarusijos vėliavoms, lietuviškai trispalvei, buvo giedamos giesmės, sakomos kalbos, meldžiamasi. Baltarusiai kalbėdami pabrėžė ir dabartinę dramatišką savo šalies padėtį – priklausymą nuo Rusijos, todėl jų žodžiai šiek tiek panėšėjo į politinę agitaciją (juo labiau kad netikėtai pastebėjome netoliese besisukiojančius ir viską filmuojančius Baltarusijos „saugumiečius“). Kol šalyje uždraustas laisvas žodis, žmonės, naudodamiesi proga, tik tokiu būdu gali išsakyti savo požiūrį.

Nuo pirmosios tragiškai žuvusiųjų paminėjimo vietos toliau pėstute traukėme keliu pirmyn, atskirose aikštelėse sustodami pagerbti tose vietose sušaudytų žmonių. Žavėjo baltarusių entuziazmas, patriotinis nusiteikimas. Mūsų vadovas V. Petrauskas sušaudytų lietuvių pagerbimo vietoje taip pat pasakė trumpą, tačiau nuoširdžiai įtaigią kalbą. Buvo uždegtos žvakelės, padėtos gėlių puokštės.

Červenėje nužudytų aukų pagerbimu siekiama, kad nebūtų užmirštas skaudus ir tragiškas XX a. istorinis įvykis, apie kurį iki šiol sovietizuotoje Baltarusijoje nutylima.

Į Lietuvą grįžome kupini naujos patirties ir įspūdžių, suvokdami, kaip svarbu ugdyti tautos atmintį, skatinti atskirų tautų bendradarbiavimą, kad susiklosčius nepalankiai padėčiai galėtume vieni kitus palaikyti.

Dovilė Pociutė-Slotkienė

Dokumentinis filmas „Triukšmo imperija“ pristatytas Genocido aukų muziejuje

2008 m. gegužės 14 d. Genocido aukų muziejuje pristatytas lietuviškas dokumentinis filmas apie sovietinę užsienio radijo stočių trukdymo praktiką. Pavadinimas „Triukšmo imperija“ – aliuzija į JAV prezidento Ronaldo Reigano įvardytą „blogio imperiją“. Pristatyme dalyvavo scenarijaus autorius ir temos tyrėjas Rimantas Pleikys, režisierius Domantas Vildžiūnas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Dalia Kuodytė, besidomintieji dokumentiniame filme pristatoma tema. Kūrinys atskleidžia mažai žinomas propagandinio karo detales, pasakoja apie šaltojo karo metu sovietiniam blokui priklausančiose šalyse vykdytą eterio cenzūravimą, kitaip sakant – į eterį leidžiamus trukdžius.

J. Stalino vadovaujamas VKP(b) CK Politinis biuras svarbų politinį sprendimą organizuoti radijo iš laisvojo pasaulio trukdžius priėmė 1947–1948 m. Ekspertų skaičiavimais, septintajame dešimtmetyje ir vėlesniais laikais SSRS veikė apie 200 radijo trukdymo stočių. Lietuvoje veikė 5 radijo trukdymo punktai: Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje. Intensyviai slopintos „Amerikos balso“, „Laisvės“, „Laisvosios Europos“ ir kitos radijo stotys. Kokias užsienio radijo stotis slopinti, buvo sprendžiama aukščiausiose SSRS valdžios institucijose. SSRS padėjo iš savo teritorijos slopinti nepageidaujamas užsienio radijo stotis ir socialistiniam blokui priklausiusioms valstybėms – Lenkijai, Čekoslovakijai, Bulgarijai, o iki 1956–1960 m. – Vengrijai,

Filmo pristatymo metu. Iš kairės: Domantas Vildžiūnas ir Rimantas Pleikys

Radio aparatai iš Genocido aukų muziejaus fondų

Rumunijai, Jugoslavijai ir VDR. Nepageidaujamų užsienio radijo kanalų trukdymai baigėsi 1988 m. gruodžio mėn., tačiau daugelis galingų tolumo veikimo trukdymo stočių tebesaugomos. Šiuolaikiniame pasaulyje nepageidaujamų užsienio radijo stočių cenzūrą tebepraktikuoja Kinija, Kuba, kai kurios kitos nedemokratinės valstybės.

R. Pleikys jau seniai domisi šia tema. Prieš dešimt metų jis išleido knygą anglų kalba „Jamming“ („Radijo trukdymai“), vėliau – rusų kalba „Radiocenzura“ („Radijo cenzūra“), sukūrė interneto svetainę www.radiojamming.info. Filmas „Triukšmo im-

perija“, paties scenarijaus autoriaus žodžiais, tarsi baigia tiriamos srities pristatymą.

Filmo pristatymo metu R. Pleikys pasiūlyė, jog jam labai pasisekė, kad jis sutiko režisierių D. Vildžiūną, kitaip kažin ar iš viso toks kūrinys būtų atsiradęs. Iš tiesų dokumentiniame filme pateikta daug istorinės medžiagos, įdomių dokumentinių kadro, girdime originalius radijo trukdžių garsus.

Po dokumentinio filmo pristatymo susirinkusieji dalijosi įspūdžiais apie filmą, išsakė savo nuomonę, domėjosi, ar šiais laikais egzistuoja radijo cenzūravimas. Filmo kūrėjai atsakinėjo į klausimus, besidomintiems aiškino radijo trukdymo sistemos techninius dalykus.

Dinamiškas filmo siužetas, intriguojantis pasakojimas, originalūs trukdžių garsai, įdomi istorinė medžiaga, unikalūs dokumentiniai kadrai sudomins tiek jaunuosius žiūrovus, mažai žinančius ar iš viso nieko nežinančius apie radijo trukdymus, tiek vyresnio amžiaus žmones, gyvenusius aptariamu laikotarpiu. Filmas kol kas pasirodė tik anglų kalba, bet ateityje tikimės sulaukti ir lietuviško vertimo.

Vilius Kyguolis

Genocido aukų muziejuje parodytas naujausias Vytauto V. Landsbergio vaidybinis filmas

Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės dienos proga simbolinėje vietoje – Genocido aukų muziejuje – 2008 m. gegužės 21 d. pristatytas naujausias režisieriaus ir rašytojo Vytauto V. Landsbergio vaidybinis filmas „Kai aš buvau partizanas“. Muziejaus konferencijų salė buvo sausakimša, kaip ir kino teatre „Forum Cinemas Vingis“ per filmo premjerą tarptautinio festivalio „Kino pavasaris“ metu balandžio 17 d. Pristatant filmą muziejuje dalyvavo scenarijaus autorius ir režisierius V. V. Landsbergis, aktorius Gediminas Storpirštis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Dalia Kuodytė, laisvės kovų dalyviai, politiniai kaliniai ir tremtiniai. Buvo gausu jaunų žmonių, į kuriuos, pasak paties režisieriaus, labiausiai ir orientuotasi kuriant šį filmą.

Autorius filmą vadina kameriniu, savotišku emociniu pokario Lietuvos įvykių sapnu. Pagrindinis herojus – jaunas teatro aktorius Paulius (akt. G. Storpirštis) vaidina spektaklyje apie Lietuvos pokario kovas „Bunkeris“. Viename iš spektaklio epizodų aktorių aplanko tarsi regėjimas, prisiminimas ar sapnas iš vaikystės.

Dvylikos metų berniukas (akt. Vincentas Ramelis) prisimena, kaip jo akivaizdoje sribai nužudo tėvus. Jį laikinai priglaudžia partizano žmona Aldona (akt. Joana Čižauskaitė). Aldona su savo vyru partizanu (akt. Albertas Vidžiūnas) vaiką palieka vieną. Apžiūrinėdamas jam nepažįstamus namus, vaikas spintoje suranda partizano uniformą. Nuo tolesnio jo pasirinkimo priklausys istorijos atomazga.

Vaidybinio filmo „Kai aš buvau partizanas“ afiša

Filmo siužetas susideda iš aprašytos istorijos intarpų, spektaklio „Bunkeris“ epizodų, susitikimo su Seniu (akt. Algimantas Masiulis), kurį palūžusiam aktoriui Pauliui rekomenduoja teatro grimuotoja (akt. Rūta Staliliūnaitė), pokalbių senove dvelkiančioje, gal net mistiškoje aplinkoje fragmentų bei konflikto su spektaklio ir gyvenimo partnere (akt. Birutė Mar) nuotrupų iš asmeninio Pauliaus gyvenimo.

Kūrinys žavi aktorių vaidyba, operatoriaus darbu (filmuota tik viena kamera, vadina-muoju „Dogmos95“ stiliumi), pasirinktomis filmavimo vietomis. Tai emociškai stiprus ir įtaigus filmas, priverčiantis susimąstyti tiek partizaninio karo dalyvius ir amžininkus,

Filmą pristato scenarijaus autorius ir režisierius Vytautas V. Landsbergis

ties tuos, kurie apie jį žino iš knygų ir pasakojimų ar nežino nieko. Režisierius pabrėžia edukacinę filmo funkciją: stengiasi temą papasakoti aktualiai, pokario laisvės kovas Lietuvoje siejant su šiandiena, kad jaunam žmogui šie skaudūs įvykiai nebūtų nugrimzdę ir įstrigę praeityje. Pasak režisieriaus ir rašytojo V. V. Landsbergio, specialiai tam pasirinktas pagrindinis filmo veikėjas – dvylikametis berniukas: „Galvodamas apie tai, kas mane vaikystėje jaudino žiūrint filmus apie karą, supratau, kad aš vis dar prisimenu

filmus, kuriuose pagrindinis personažas yra vaikas. Juk tai, kad suaugęs vyras kariauja, atrodo gana įprasta ir suprantama, o štai kai vaikas įtraukiamas į karo verpetą, viskas ima atrodyti truputį kitaip. Pasakojant istoriją vaiko akimis daug lengviau atskleisti karo beprasmybę ir išsakyti antimilitaristinę poziciją.“

(Straipsnyje panaudota www.bernardinai.lt informacija.)

Vilius Kyguolis

Paroda apie ukrainiečių tautos genocidą

Lietuvių ir ukrainiečių tautų istorija, susipynusi dar viduramžiais, turėjo daug bendrų bruožų ir praėjusiame šimtmetyje. Vienas jų – sovietų okupacija. Atsidūrusi „blogio imperijos“ (taip Sovietų Sąjungą šaltojo karo metu pavadino JAV prezidentas Ronaldas Reiganas) gniaužtuose kiek anksčiau nei Lietuva, Ukraina išgyveno vieną baisiausių XX a. genocidų – tautos maritimą badu (holodomorą).

Sovietų režimo dirbtinai sukeltas badas prasidėjo 1932-ųjų balandžio mėn. ir truko iki 1933-ųjų lapkričio. Jis kilo ne dėl stichinės nelaimės – sausros ar nederliaus; tai buvo kryptingos sovietų politikos rezultatas. Ukrainos valstiečiams buvo nustatyti praktiškai neįgyvendinami grūdų paruošų planai, siekta, kad jiems neliktų ko valgyti. Kai planas nebuvo įvykdomas, į regioną atsiųsdavo kariuomenę. Ištiesi kaimai ir rajonai buvo paversti izoliuotais badaujančiais getais. 1933 m. pradžioje sovietų vyriausybė nutarė dar labiau sustiprinti Ukrainos kaimų blokadą. Visą Ukrainos teritoriją apsupo kariuomenė, šalis pavirto didžiuliu mirties lageriu. Kasdien iš bado Ukrainoje mirdavo beveik 25 tūkst., kas valandą – 1 tūkst., kas minutę – 17 žmonių. Įvairiais skaičiavimais, per 17 mėnesių žuvo 7–10 mln. ukrainiečių. Badas apėmė beveik visą dabartinės Ukrainos teritoriją. Jo išvengė tik Vakarų Ukrainos, tuo metu įėjusios į Lenkijos sudėtį, gyventojai.

Šiuo metu Ukraina atkakliai siekia, kad Sovietų Sąjungos ištisus dešimtmečius slėptas ir neigtas ukrainiečių tautos genocidas būtų pripažintas tarptautiniu mastu. Ukrainos prezidentas Viktoras Juščenka 2008-uosius

paskelbė Ukrainos 1932–1933 m. holdomoro aukų atminimo metais. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), solidarizuodamasis su ukrainiečių tauta, taip pat nutarė pagerbti Ukrainos didžiojo bado aukų atminimą. Bendradarbiaujant su Ukrainos ambasada gegužės 12 d. LGGRTC Genocido aukų muziejaus konferencijų salėje atidaryta paroda „Naikinimas badu: nežinomas ukrainiečių genocidas 1932–1933 m.“ Tai ne pirmoji Genocido aukų muziejuje surengta paroda apie holodomorą. Dar 2005 m. lapkričio mėn. buvo pristatyta Ukrainos Vasilio Stuso „Memorialo“ draugijos Kijevo miesto organizacijos parengta paroda „Pamiršti nevalia: komunistinės inkvizicijos Ukrainoje kronika“. Nedidelė parodėlė „1932–1933 m. badmetis Ukrainoje“ buvo eksponuojama ir 2007 m. lapkričio 22 d., kai muziejuje vyko apskritojo stalo diskusija „Kryptinga Stalino režimo valstiečių likvidavimo politika: Ukrainos ir Lietuvos lyginamoji analizė“. Šiais metais pristatyta paroda parengta pagal tarptautinio labdaros fondo „Ukraina 3000“ vykdomą programą „Istorijos pamokos: holodomoras 1932–1933 metais“. Parodos kuratorė – šios programos vadovė dr. Olesia Stasiuk.

Paroda skirta užsienio žiūrovams. Ji paremta archyviniais dokumentais, nuotraukomis ir amžininkų liudijimais. Ją sudaro keturios teminės dalys. Pirmojoje dalyje pasakojama apie Ukrainą iki didžiojo bado, keliautojų aprašytus jos gamtos turtus; antrajoje nušviečiama J. Stalino politika ir badmečio priežastys, trečiojoje – holodomoro mechanizmas ir ketvirtyjoje – aukų atminimo įamžinimas bei tarptautinis genocido

Parodos atidarymo akimirka. Iš kairės: Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus, Kateryna Juščenko, Ukrainos Prezidentas Viktoras Juščenka ir akademikas Igoris Juchnovskis

Genocido aukų muziejaus konferencijų salėje eksponuojama paroda iš Ukrainos

pripažinimas mūsų dienomis. Istorikų užsibrėžtus tikslus padėjo įgyvendinti dizainerės Tatjana Žuravska ir Olga Vaščevska. Jų sukurti stendai ryškūs, plakatiški, vizualiai ir emocionaliai labai paveikūs.

Parodoje panaudota medžiaga iš Ukrainos centrinio valstybinio G. Pšenično kino-foto-fono dokumentų archyvo, Ukrainos liaudies kultūros centro – Ivano Gončaro muziejaus ir valstybinio Ukrainos saugumo

tarnybos archyvo fondų. Pastarojo archyvo darbuotojai parodai atrinko iki šiol neskelbtus dokumentus, kurie atskleidžia stalininio teroro esmę bei išryškina atskiras genocido detales.

Pirmą kartą paroda buvo surengta 2007 m. kovo mėn. Europos Parlamento rūmuose Briuselyje, vėliau rodyta Ukrainoje, o iki pristatymo Vilniuje – Berlyne, Ženevoje ir Vašingtone. Į Genocido aukų muziejuje surengtą parodos atidarymą atvyko su oficialiu vizitu Lietuvoje lankęsis Ukrainos Prezidentas Viktoras Juščenko su žmona Kateryna Juščenko, kuri ir vadovauja parodą parengusiam tarptautiniam labdaros fondui „Ukraina 3000“ – yra šio fondo stebėtojų tarybos pirmininkė. Iš pradžių susipažinę su Genocido aukų muziejaus ekspozicijomis (K. Juščenko muziejuje lankėsi jau antrą kartą), svečiai, lydimi Lietuvos Respublikos Prezidento Valdo Adamkaus, pasuko į konferencijų salę. Ten parodą susirinkusiems svečiams pristatė Ukrainos nacionalinės atminties instituto pirmininkas akademikas

Igoris Juchnovskis. Po parodos atidarymo Lietuvos ir Ukrainos prezidentai pagerbė žuvusiųjų atminimą prie paminklo sovietų okupacijos aukoms Gedimino pr. ir Aukų g. sankirtoje.

Paroda Genocido aukų muziejuje buvo eksponuojama iki rugpjūčio 17 d. Ją aplankė daug vilniečių, miesto svečių. Su paroda susipažino šimtai Lietuvos moksleivių, kurie gegužės–birželio mėn. dalyvavo Genocido aukų muziejuje vykusiame projekte „Pokario istorija jaunimui“. Iš muziejaus lankytojų atsiliepimų svečių knygoje matyti, kad ši paroda paliko neišdildomą įspūdį ir įvairiaučiams muziejaus lankytojams iš kitų pasaulio šalių. Daugelis jų tik aplankę minėtą parodą pirmą kartą sužinojo apie ukrainiečių tautos genocidą 1932–1933 m. Norisi tikėti, jog tokiu būdu ir mūsų muziejus šiek tiek prisidėjo prie to, kad tarptautinė bendruomenė būtų supažindinta su prieš Antrąjį pasaulinį karą Ukrainoje įvykdytu totalitarinio režimo nusikaltimu.

Vilma Juozevičiūtė

Dovana Genocido aukų muziejui

Dailininkas Henrikas Ciparis pristato savo darbų ciklą

2008 m. rugpjūčio 22 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejuje buvo atidaryta ilgamečio Nacionalinio operos ir baleto teatro vyriausiojo dailininko, scenografo Henriko Cipario darbų paroda „Lietuvos kančia“, skirta SSRS–Vokietijos slaptųjų susitarimų pasirašymo metinėms.

1939 m. rugpjūčio 23 ir rugsėjo 28 d. Sovietų Sąjungos ir Vokietijos pasirašyti slaptieji susitarimai lėmė nepriklausomos Lietuvos valstybės žlugimą, atnešė jos žmonėms daug skaudžių bei sunkių išbandymų. Dail. H. Ciparis, siekdamas priminti tragiškus XX a. Lietuvos istorijos faktus, sukūrė dešimties dailės kūrinių ciklą. Jame atsispindi visas to sunkaus

istorinio laikotarpio tragizmas: sovietinio režimo vykdytos represijos, trėmimai, tautos kova dėl nepriklausomybės atgavimo, 1991 m. sausio 13-osios ir Medininkų aukos. Lietuvos, jos žmonių kančia perteikta per Motinos skausmą, jos veidą ir rankas. Mišria technika atlikti darbai papildyti poetų – tremtinių į Rytus ir į Vakarus – eilėmis.

Dail. H. Ciparis nutarė visus šio ciklo darbus dovanoti Genocido aukų muziejui. Muziejus nuoširdžiai dėkingas gerbiamam dailininkui už surengtą parodą ir neįkainojama dovana papildytą muziejaus dailės kūrinių kolekciją.

Vilma Juozevičiūtė

Edukacija Genocido aukų muziejuje

Nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio Lietuvos muziejininkai, atsižvelgdami į visuomenės nuomonę ir poreikius, pasirinko tas veiklos kryptis, kurias Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos kraštų muziejininkai jau seniai laiko prioritetinėmis. Tai švietimas ir viešosios paslaugos.

Kintančioje šiandienos visuomenėje Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejus tapo ne tik kultūros vertybių saugotoju, bet ir mokslo, švietimo, kultūros bei poilsio centru. Nepamiršdamas saugoti istorinio kultūrinio palikimo, muziejus stengiasi suartėti su lankytoju ir suteikti jam tai, ko negali naujausios civilizacijos priemonės – asmeniškai prisiliesti prie istorijos, individualiai pajusti ir išgyventi tam tikrą istorinį laikotarpį. Siekiant pritraukti naują ir platesnę auditoriją ar tam tikrą jos dalį, pradedamas vykdyti aktyvus neformalusis švietimas. Tai prioritetinė muziejaus darbo kryptis. Remiantis muziejinės pedagogikos, psichologijos, muziejininkystės mokslu, kuriami edukaciniai projektai, apleičiamos naujos metodikos, rengiami seminarai, konferencijos, įvairios tematikos vakarai, filmų peržiūros ir kita.

Atsižvelgiant į muziejaus rinkinius, parengtas ekspozicijas, mokymosi programą ir išsilavinimo standartus bei metodines rekomendacijas, šiais metais rengiama edukacinė programa „Atverta istorija“. Ši programa ne tik populiarina muziejų, bet ir siekia supažindinti lankytojus su XX a. vidurio Lietuvos istorija, kurti naują mokymosi aplinką. Edukacinė programa skiriama įvairių disciplinų (ne tik istorijos) pagrindinių, vidurinių,

aukštesniųjų mokyklų, gimnazijų, licėjų mokytojams ir mokiniams, kolegijų ir universitetų studentams, jauniems muziejininkams bei plačiajai visuomenei (šeimoms, suaugusiems).

Muziejaus specialistai Vilma Juozevičiūtė, Solveiga Janušauskaitė ir Vilius Kyguolis, remdamiesi muziejuje sukaupta vaizdine ir dokumentine medžiaga, filmuotais ir rašytiniais partizaninio karo dalyvių, jų rėmėjų, tremtinių ir politinių kalinių atsiminimais, parengė ir pristatė šešis edukacinius užsiėmimus: „Laisvės kovotojų kasdienybė: kova dėl laisvės ir būvio“, „Partizanų karinė organizacija: 1944–1953 m.“, „Tremties ir kalinimo vietų geografija Sovietų Sąjungoje“, „Sovietų kalėjimai, lageriai ir tremtis: skiriamieji bruožai“, „Lietuvos dvasininkai sovietų lageriuose ir tremtyje“, „Vaikai tremtyje“. Atkreipiant dėmesį į mokymosi programą, amžiaus tarpsnį bei pageidavimus, kiekvienai grupei jie skirtingai pristatomi, parenkama dėstymo metodika. Edukaciniai užsiėmimai padeda mokiniams, studentams mąstyti, palyginti, išskirti bendrybes ir ypatybes, pagrindinius ir antraeilius dalykus, dėsningumus ir ryšius. Pavyzdžiui, edukaciniame užsiėmime „Partizanų karinė organizacija: 1944–1953 m.“ supažindinama su partizaninio karo etapais ir jų skiriamaisiais bruožais, aptariamas Lietuvos partizanų struktūros kūrimas, trumpai pristatoma partizanų vadovybė, supažindinama su partizanų uniforma. Šio ir kitų edukacinių užsiėmimų pabaigoje bus pateiktos loginio pobūdžio užduotys ir vyks diskusija.

Muziejus tradiciškai bendradarbiauja su švietimo ir mokslo įstaigomis: mokiniai, studentai ir pedagogai lanko muziejaus ekspozicijas.

Teminė ekskursija „Buvęs KGB vidaus kalėjimas“

Vaikai atlieka praktinę užduotį

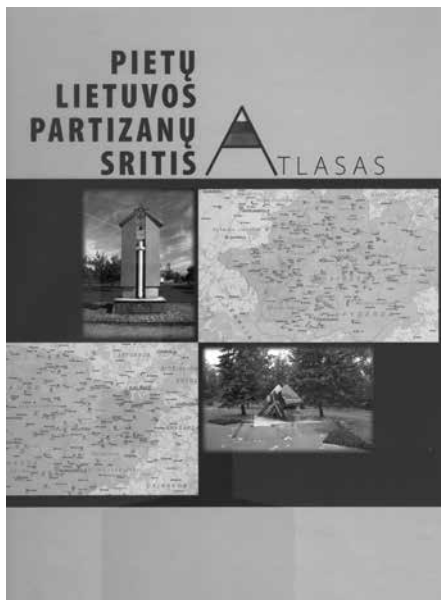
zicijas bei parodas. Dabar šie ryšiai pagilėjo. Tai reiškia, kad užuot atsitiktinai apžiūrėję vieną ar kitą ekspoziciją, lankytojai apgalvotai pasirenka jiems teikiamą paslaugą.

2008 m. gegužės 2 d. – birželio 30 d. bendradarbiaudamas su mokytojais, tyrinėdamas švietimo galimybes muziejus antrus metus iš eilės vykdė pilietinio ir tautinio ugdymo projektą „Pokario istorija jaunimui: tragiškieji XX a. Lietuvos istorijos puslapiai“. Muziejų aplankė 3595 moksleiviai, 289 mokytojai iš Ignalinos, Jonavos, Jurbarko, Kauno, Kėdainių, Kelmės, Klaipėdos, Kretingos, Kudirkos Naumiesčio, Lazdijų, Molėtų, Pakruojo, Panevėžio, Punsko, Radviliškio, Raseinių, Šiaulių, Širvintų, Švenčionių, Telšių, Trakų, Ukmergės, Utenos, Varėnos, Vilniaus, Zarasų bendrojo lavinimo mokyklų. Aktyviausiai dalyvavo vilniečiai: M. Mažvydo, M. Daukšos, Gerosios Vilties, Šv. Kristoforo vidurinės

mokyklos. Buvo suorganizuotos 127 teminės ir apžvalginės ekskursijos, surengti 33 dokumentinių filmų seansai, 26 edukaciniai užsiėmimai. Didelio susidomėjimo sulaukė edukacinis užsiėmimas „Sovietų kalėjimai, lageriai ir tremtis: skiriamieji bruožai“. Mokiniai entuziastingai atlikinėjo pastabumą lavinančią užduotį. Iš demonstruojamų filmų populiariausias buvo „Gyveno senelis ir bobutė“. Moksleiviai, apsilankę muziejuje pirmą kartą, rinkosi apžvalginę arba temines ekskursijas, iš kurių populiariausios – „Buvęs KGB vidaus kalėjimas“ ir „Lietuvos gyventojai lageriuose ir tremtyje“. Projekte dalyvavę mokytojai ir mokiniai apdovanoti muziejaus ekspozicijų katalogais, LGGRTC Leidybos skyriaus išleistas leidiniais, projekto lankstukais.

Dovilė Lauraitienė

Pietų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas: Tauro ir Dainavos apygardos, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2008, 212 p.

Ši knyga – didelio, ne vienų metų darbo rezultatas. Per įamžinimo ir memorialinius ženklus čia bene pirmą kartą taip išsamiai atspindėta visos Lietuvos partizanų kova: mūšiai, pavieniai susidūrimai, žūtys, bunkerių sunaikinimas, partizanų palaikų niekinimo vietos... Visa tai paženklinta kukliais kryžiais, kryželiais, kai kur ir monumentaliais paminklais, koplyčiomis.

Leidinyje sukaupta ir suklasifikuota labai daug išsamios informacijos. Skirtinos kelios jos rūšys. Pirmoji iš jų – gausios žinios apie atminimo ženklus: jų nuotraukos, aprašymai, pastatymo metai, daugeliu atvejų – autoriai ar statytojai. Tai bene 15 metų trunkantis kruopštus tęstinis darbas, nes įamžinimo ženklų kasmet daugėja. Kaip tik dėl to negalime teigti, kad į knygą pateko viskas, – projektas tik pradedamas, jis bus plėtojamas įvairiomis formomis.

Kita labai svarbi informacija – ne vieno tūkstančio Lietuvos laisvės kovotojų žūties datos, vietos ir aplinkybės. Iš visų įmanomų šaltinių po kruopelę sukaupta, sutvarkyta, surūšiuota tekstinė leidinio dalis. Diskutuojant dėl medžiagos rinkimo kriterijų, buvo nuspręsta, kad į leidinį turi patekti ir įvykiai, kurie dar nėra įamžinti, jeigu jų metu žuvo štabų darbuotojai, būrių vadaai arba trys ar daugiau partizanų. Taip paskatinsime paženklinti pamirštas vietas arba bent prisiminti pamirštus ar nežinomus vardus, nes jų pamiršti nevalia. Kita vertus, šis darbas nepretenduoja būti laikomas išsamiu partizanų vardynu. Pagaliau jo ir užduotis kiek kita. Tačiau čia sukaupta medžiaga leis tokį vardyną parengti daug greičiau.

Leidinyje sudarytas teritoriniu principu – pagal veikusias partizanų sritis: Pietų Lietuvos (Tauro ir Dainavos apygardos), Rytų Lietuvos (Algimanto, Vytauto, Vyčio, Didžiosios Kovos apygardos) ir Vakarų Lietuvos partizanų sritis (Žemaičių, Kęstučio ir Prisikėlimo apygardos). Pirmoji knyga skirta Pietų Lietuvos partizanams. Tauro ir Dainavos apygardų veikla sąlygiškai perskirta į du laikotarpius – 1944–1948 m. ir nuo 1949 m. iki apygardos veiklos pabaigos. Kiekvienai apygardai tenka po du žemėlapius, kuriuose pažymėtos visos tekste minimos vietos. Šis principas pasirinktas stengiantis neperkrauti žemėlapių ženklais, kurie sunkintų darbą skaitytojams. Taip pat skaitytojų patogumui prie nuotraukų pateikiami tik sutrumpinti parašai, o išsamesnė informacija – leidinio pabaigoje.

Atlasas iliustruotas archyvinėmis Lietuvos partizanų ir jų kovą įamžinančių memorialų, paminklų ir kitų atminimo ženklų nuotraukomis, pateikiami išsamūs iliustracijų aprašai bei asmenvardžių rodyklė. Leidinyje padės išsamiau susipažinti su Lietuvos partizanų kova, geriau suvokti laisvės kovos mastus ir netektis.

ARŪNAS BUBNYS

humanitarinių mokslų daktaras,

Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

ULDIS NEIBURGS

filosofijos daktaras,

Latvijos okupacijos muziejaus mokslo darbuotojas

LIJANA PUŠINSKYTĖ

Klaipėdos universiteto doktorantė

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 279 1036, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas Karelijoje žuvusiems lietuvių tremtiniam
ir politiniams kaliniam atminti. Atidengtas 2008 m. rugpjūčio 5 d. Karelijoje, Sandarmoche.
Skulptorius Jonas Jagėla

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2008, 2(24)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorė *Rima Dulkanienė*

Maketuotoja *Dalia Dubonienė*

SL 2015. 2008. 10. 20. Tiražas 500 egz. 11,5 sp. l. Užs. Nr. 1738

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė